

Bevolkingstrends

***Statistisch kwartaalblad over de
demografie van Nederland***

Jaargang 53 – 1e kwartaal 2005

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
—	= nihil
—	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2004–2005	= 2004 tot en met 2005
2004/2005	= het gemiddelde over de jaren 2004 tot en met 2005
2004/'05	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2004 en eindigend in 2005
1994/'95–2004/'05	= boekjaar enzovoort, 1994/'95 tot en met 2004/'05

In geval van afronding kan het voorkomen dat de som van de aantallen afwijkt van het totaal.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
2273 XZ Voorburg

Druk

Centraal Bureau voor de Statistiek
Facilitair Bedrijf

Ontwerp omslag

WAT Ontwerpers, Utrecht

Inlichtingen

Tel.: 0900 0227 (€ 0,50 p/m)
Fax: (045) 570 62 68
E-mail: infoservice@cbs.nl

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl

Internet

www.cbs.nl

© Centraal Bureau voor de Statistiek
Voorburg/Heerlen, 2005.
Bronvermelding is verplicht.
Vereenvoudiging voor eigen gebruik
of intern gebruik is toegestaan.

Abonnementsprijs: € 47,45
Prijs per los nummer: € 13,05
Prijzen zijn inclusief administratie-
en verzendkosten
Kengetal: B-15
ISSN 1571-0998
CBS-productnummer: 0360605010

Centraal Bureau voor de Statistiek

Inhoud

Rubrieken

Actuele bevolkingstrends	4
Korte berichten	5
Rangen en standen	6
Bevolking in kaart	7
Nederland en Europa	8
Toen en nu	9
Wijken en buurten	10
Demografie in het nieuws	11

Artikelen

Bevolkingsprognose 2004–2050: maximaal 17 miljoen inwoners	12
Bevolkingsprognose 2004–2050: veronderstellingen	19
Prognose van emigratie op basis van een retournemigratiemodel	24
Allochtonenprognose 2004–2050: belangrijkste uitkomsten	32
Door omstandigheden vaak geen of één kind	42
Regionale verschillen in vruchtbaarheid: een verklarend model	46
Trends in moord en doodslag 1911–2002	56
Sterfte aan diabetes	64
Leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten bij jongeren	69
Verhuizingen en huishoudensveranderingen in Nederland: verschillen tussen COROP-regio's	84
Arbeidsparticipatie van vrouwen rond de echtscheiding	90
Voormalig Joegoslaven in Nederland	98
Nederland en Polen demografisch vergeleken	104

Tabellen

Maand-, kwartaal- en jaarcijfers	110
----------------------------------	-----

Technische toelichting en verklaring van termen	111
--	-----

Demografie op het web	114
------------------------------	-----

Inhoudsopgave	115
----------------------	-----

Andere CBS-publicaties	118
-------------------------------	-----

Richtlijnen voor auteurs	119
---------------------------------	-----

Rubrieken

Actuele bevolkingstrends

Bevolkingsgroei in 2004 gehalveerd

Op 1 januari 2005 telde Nederland 16,3 miljoen inwoners. De bevolking is in 2004 met slechts 34 duizend personen toegenomen. Een jaar eerder was de groei nog twee keer zo groot. Sinds 1920 heeft een dergelijk lage bevolkingsgroei zich niet meer voorgedaan. Deze ontwikkeling is vooral veroorzaakt door een verdere afname van de immigratie en een verdere toename van de emigratie.

Het groeitempo van de Nederlandse bevolking is sinds 2000 voortdurend afgenomen. In dat jaar nam de bevolking nog met 123 duizend personen toe. In 2004 bedroeg de groei met 34 duizend personen nog maar ruim een kwart daarvan. In de afgelopen jaren is de natuurlijke bevolkingsgroei (het aantal geboren minus het aantal overleden) geleidelijk afgenomen. Verreweg de belangrijkste oorzaak van de dalende bevolkingsgroei is echter dat in 2004 voor het eerst sinds twintig jaar sprake was van een vertrekoverschot: het aantal emigranten overtrof het aantal immigranten met bijna 23 duizend.

In 2004 zijn ruim 112 duizend personen uit Nederland vertrokken. Dit aantal was nooit eerder zo hoog. Ten opzichte van het voorgaande jaar is de emigratie in 2004 met ruim 7 procent toegenomen. Tegelijkertijd daalde de immigratie met 14 procent tot 90 duizend. Deze daling hangt samen met de minder gunstige economische situatie. Mogelijk speelt ook de aangescherpte wetgeving rond immigratie een rol.

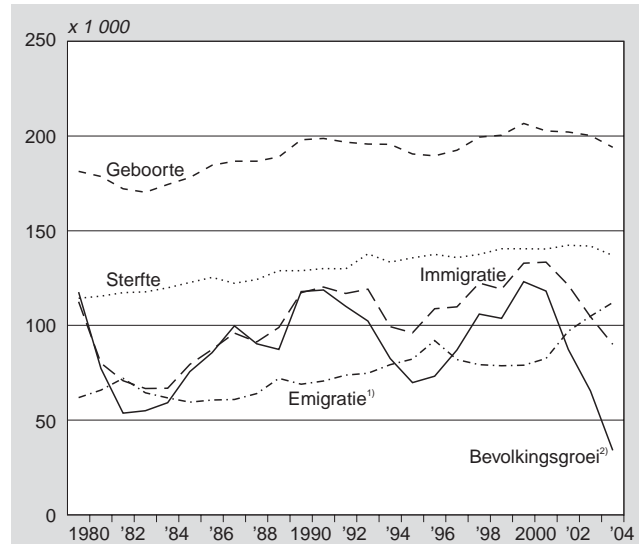
Het aantal immigranten uit Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen is sterk afgenomen. Dit geldt met name voor Turkije en Marokko. In 2004 zijn 2,9 duizend immigranten uit Marokko gekomen, 2 duizend minder dan in 2003. Het aantal immigranten uit Turkije daalde van 6,7 duizend naar 3,9 duizend. De immigratie uit Polen is sterk toegenomen sinds Polen op 1 mei 2004 tot de EU is toegetreden. Het aantal Poolse immigranten is verdubbeld van 2,2 duizend in 2003 naar 4,9 duizend in 2004.

Ondanks de geleidelijk toenemende vergrijzing van de Nederlandse bevolking, is het aantal overledenen afgenomen. In 2004 zijn 137 duizend personen overleden, 5 duizend minder dan in 2003. Deze daling heeft te maken met het ontbreken van uitgesproken hitte- en koudeperiodes in 2004. Ook deed zich, in tegenstelling tot 2003, geen griepgolf voor. Dergelijke gebeurtenissen leiden tot een verhoogde sterfte, in het bijzonder onder ouderen.

Voor het eerst sinds lange tijd is het aantal eerste generatie allochtonen niet toegenomen. De tweede (in Nederland geboren) generatie liet in 2004 daarentegen een groei zien van 29 duizend personen.

Op 1 januari 2005 woonden in Nederland 1,69 miljoen niet-westerse allochtonen, 283 duizend meer dan op 1 januari 2000. Het aandeel niet-westerse allochtonen is hiermee gestegen tot ruim 10 procent. Het aantal westerse allochtonen is in deze periode met 54 duizend gegroeid tot 1,42 miljoen. Zij vormen nu bijna 9 procent van de bevolking.

1. Bevolkingsontwikkeling, 1980–2004

¹⁾ Emigratie: inclusief saldo administratieve correcties.

²⁾ Bevolkingsgroei: inclusief overige correcties.

Bevolkingsgroei en correcties

Het CBS stelt statistieken over de bevolkingsgroei samen op basis van informatie uit de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA) van alle Nederlandse gemeenten. De bevolkingsgroei bestaat uit vier componenten: geboorte, sterfte, immigratie en emigratie. Omdat niet alle mutaties bij gemeenten worden gemeld, worden er administratieve correcties uitgevoerd. Als een gemeente vaststelt dat een persoon niet woont op het adres waar hij of zij staat ingeschreven, wordt een administratieve afvoering doorgevoerd. Als later wordt vastgesteld dat de desbetreffende persoon toch op hetzelfde adres of op een ander adres verblijft, vindt een administratieve opneming plaats. Het saldo van deze administratieve correcties betreft vooral personen die uit Nederland zijn vertrokken zonder dit bij de gemeente te hebben gemeld. Daarom wordt het saldo van deze correcties meegeteld bij de emigratie. Naast de administratieve correcties vinden nog andere correcties plaats. Deze worden door het CBS uitgevoerd omdat de informatie die het CBS ontvangt over de bevolkingsgroei inclusief administratieve correcties niet exact overeenkomt met het verschil tussen de inwonertallen in twee opeenvolgende jaren. Deze overige correcties worden meegeteld in het cijfer van de bevolkingsgroei van december. Voor 2004 is het aantal overige correcties nog niet bekend.

De cijfers over 2004 hebben een voorlopig karakter. Medio 2005 zullen definitieve cijfers worden gepubliceerd.

Korte berichten

Grote gemeenten groeien het snelst

De bevolking in de 25 grootste gemeenten van Nederland is tussen 2000 en 2003 jaarlijks met 1 procent gegroeid. De jaarlijkse bevolkingsgroei in kleinere gemeenten bedroeg met ruim 0,4 procent minder dan de helft hiervan. De relatief grote groei van de grootste gemeenten was vooral het gevolg van een groter vestigingsoverschot door buitenlandse migratie. Ook grenswijzigingen droegen bij aan de groei.

Van de grote gemeenten is de bevolking van Almere het sterkst gegroeid. In de periode 2000–2003 werd een jaarlijkse groei van bijna 4,5 procent behaald. Utrecht boekte na Almere de sterkste bevolkingsgroei, met jaarlijks 3,6 procent. Het overgrote deel van deze groei is echter veroorzaakt door wijziging van gemeentegrenzen.

Ook de bevolking van Haarlemmermeer nam sterk toe, met een jaarlijkse groei van 3,5 procent. Evenals in Almere is het grote vestigingssaldo door binnenlandse migratie (2,5 procent) debet aan de sterke groei in Haarlemmermeer.

Dordrecht (–0,1 procent) en Haarlem (–0,2 procent) zijn in bevolkingsaantal teruggelopen. Het grote vertrekoverschot door binnenlandse migratie is de voornaamste reden van de bevolkingsdaling in deze gemeenten.

Minder autochtone, meer allochtone 20–64-jarigen

Het CBS raamt het aantal 20–64-jarigen (de 'potentieel werkzamen') in 2030 op 9,5 miljoen, een half miljoen minder dan in 2005. Deze afname van het aantal 20–64-jarigen is het resultaat van een forse daling in deze leeftijdsgroep van het aantal autochtonen en een stijging van het aantal allochtonen.

In 2030 zal het aantal autochtonen van 20–64 jaar naar verwachting ongeveer 1,2 miljoen lager zijn dan in 2005. Het aantal potentieel werkzamen van niet-westerse herkomst neemt daarentegen toe. In 2030 bedraagt hun aantal naar schatting 1,6 miljoen, bijna 600 duizend meer dan in 2005. Ook het aantal potentieel werkzamen van westerse herkomst zal toenemen.

De toename van het aantal allochtone 20–64-jarigen komt deels door de blijvende instroom van migranten en hun nakomelingen. Rond 2030 zullen naar verwachting jaarlijks 38 duizend niet-westerse immigranten naar Nederland komen. Verwacht wordt dat het aantal westerse immigranten – voor een aanzienlijk deel arbeidsmigranten – sterk zal toenemen, tot 57 duizend in 2030. Het aantal immigranten uit de EU zal toenemen van ongeveer 23 duizend in 2005 tot 35 duizend vanaf 2015.

Bij de niet-westerse immigratie speelt huwelijksmigratie een belangrijke rol. Zo zal door onder meer huwelijksmigratie de Turkse en Marokkaanse bevolking voorlopig blijven groeien.

Longkankersterfte bij mannen blijft hoger

Mannen zijn de laatste decennia minder gaan roken, vrouwen juist meer. Hierdoor is de sterfte aan longkanker sinds 1985 bij mannen gedaald en bij vrouwen gestegen. Naar verwachting zal het aantal vrouwen dat aan longkanker sterft blijven stijgen. Bij mannen zal de daling nog enkele jaren doorgaan, maar rond 2010 omslaan in een stijging.

In de afgelopen decennia is het percentage rokende mannen aanzienlijk gedaald. Hierdoor zijn de kansen op longkanker op 'jongere' leeftijden, tot 70 jaar, aanzienlijk afgenomen. Deze trend zet in de toekomst door.

Op de hogere leeftijden, bij de 70-plussers, zijn de kansen op longkanker echter gestegen. Het gaat hier om generaties die decennialang hebben gerookt. In de toekomst zullen de kansen ook op deze leeftijden dalen.

De stijging van het aantal mannen dat na 2010 aan longkanker sterft, wordt veroorzaakt door de vergrijzing: er zijn dan meer mannen op de leeftijden waarvoor een hoge kans op sterfte aan longkanker geldt.

Doordat vrouwen sinds de jaren zestig vaker zijn gaan roken is hun kans om aan longkanker te sterven sterk toegenomen. Na 1990 is het percentage vrouwelijke rokers echter niet verder gestegen. In de toekomst zal de kans op sterfte door longkanker echter nog wel verder toenemen.

Door de stijging van de sterftetekansen in het verleden én in de toekomst neemt de sterfte van vrouwen aan longkanker sterk toe. In 2003 stierven ruim 3 duizend meer mannen dan vrouwen aan longkanker. In 2020 zal dit verschil met ruim de helft zijn afgenomen.

Minder sterfte door mildere temperaturen en uitblijven griep

In 2004 zijn bijna 137 duizend inwoners van Nederland overleden, ruim 5 duizend minder dan in 2003. Vergeleken met 2003, toen er een griepgolf heerste in de periode van medio februari tot eind april en opnieuw een in december, viel in 2004 vooral voor deze maanden een aanzienlijk lagere sterfte waar te nemen. De sterfte aan doodsoorzaken die verband houden met griep, zoals hart- en vaatziekten, longontsteking en COPD, was in deze perioden ook aanzienlijk lager dan in 2003. In 2004 overleden in de periode van medio februari tot eind april 10 duizend personen aan hart- en vaatziekten en 2,1 duizend aan longontsteking en COPD. In vergelijking met dezelfde periode in 2003 betekent dit voor deze doodsoorzaken een afname van 1,6 duizend sterfgevallen. In december 2004 werden achthonderd minder sterfgevallen aan deze doodsoorzaken geregistreerd dan in 2003. Door de uitloop van de griep die in december 2003 begon, was er alleen in januari 2004 sprake van een verhoogde sterfte ten opzichte van 2003.

De daling van de sterfte was het grootst begin juni, medio juli en medio september. Deze daling hangt samen met de milde zomer van 2004. De maximale dagtemperatuur was in deze periode gemiddeld bijna 7 graden lager dan in 2003.

Rangen en standen

Gemeenten naar geslachtsverhouding onder twintigers

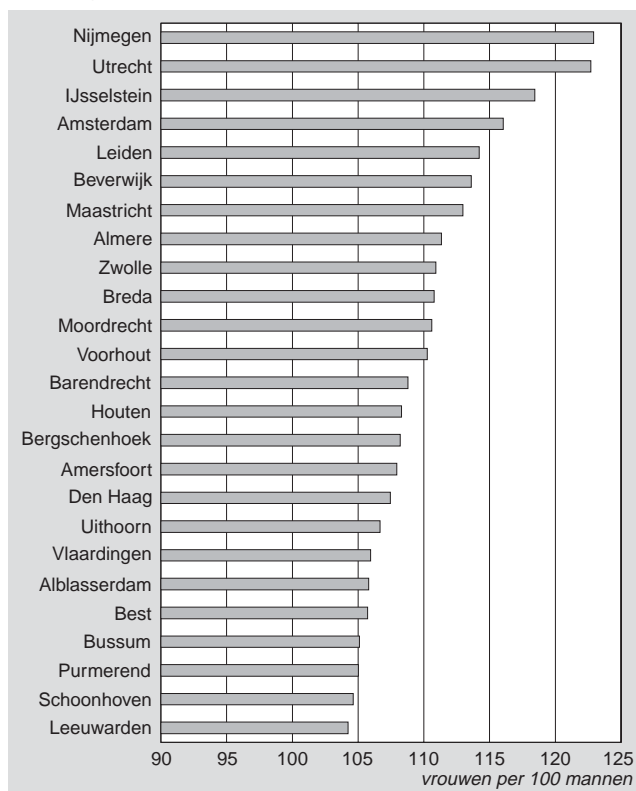
Nederland telt momenteel 2,0 miljoen twintigers. Ongeveer een op de acht inwoners behoort tot deze leeftijdscategorie. Dit aandeel is sinds het begin van de jaren negentig, toen nog ruim een op de zes inwoners twintiger was, sterk afgenomen. Deze afname hangt samen met de forse daling van het aantal geboorten in de jaren zeventig.

Op elke honderd mannelijke twintigers zijn er momenteel 98,4 vrouwen van dezelfde leeftijd. De verhouding in deze leeftijdsgroep is in het afgelopen decennium meer in evenwicht gekomen, en is nu vergelijkbaar met die zoals waargenomen in de jaren vijftig. Omdat op elke honderd meisjes ongeveer 105 jongens worden geboren en vooral de zuigelingensterfte in de jaren vijftig en zestig nog relatief fors daalden, nam in die periode ook de geslachtsverhouding onder twintigers af. De laagste waarde werd gemeten in

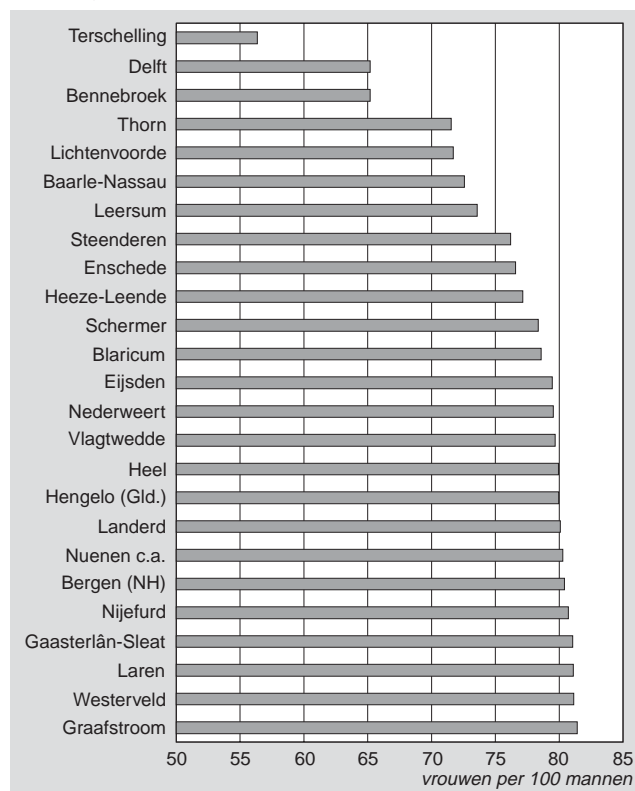
1967: toen waren er op elke honderd mannelijke twintigers 93,3 vrouwelijke twintigers. De toename in het afgelopen decennium hangt tegenwoordig nauwelijks meer samen met sekseverschillen in sterfte, maar wel met migratie. Zo zijn in de periode 1995–2003 per saldo 19,4 duizend vrouwelijke twintigers van westers allochtone herkomst naar Nederland gekomen, terwijl 0,4 duizend mannelijke twintigers van dezelfde herkomst vertrokken. Ook onder niet-westers allochtone twintigers arriveerden per saldo meer vrouwen dan mannen.

Buitenlandse en (vooral) binnenlandse migratie verklaren ook de soms grote verschillen tussen de gemeenten. De geslachtsverhouding is in de landelijke gemeenten veelal lager dan in de grote steden. Ook Delft en Enschede (met Technische Universiteiten) en de waddeneilanden – in het bijzonder Terschelling – kennen een mannenoverschot.

1. 25 gemeenten met de hoogste geslachtsverhouding onder twintigers, 2004

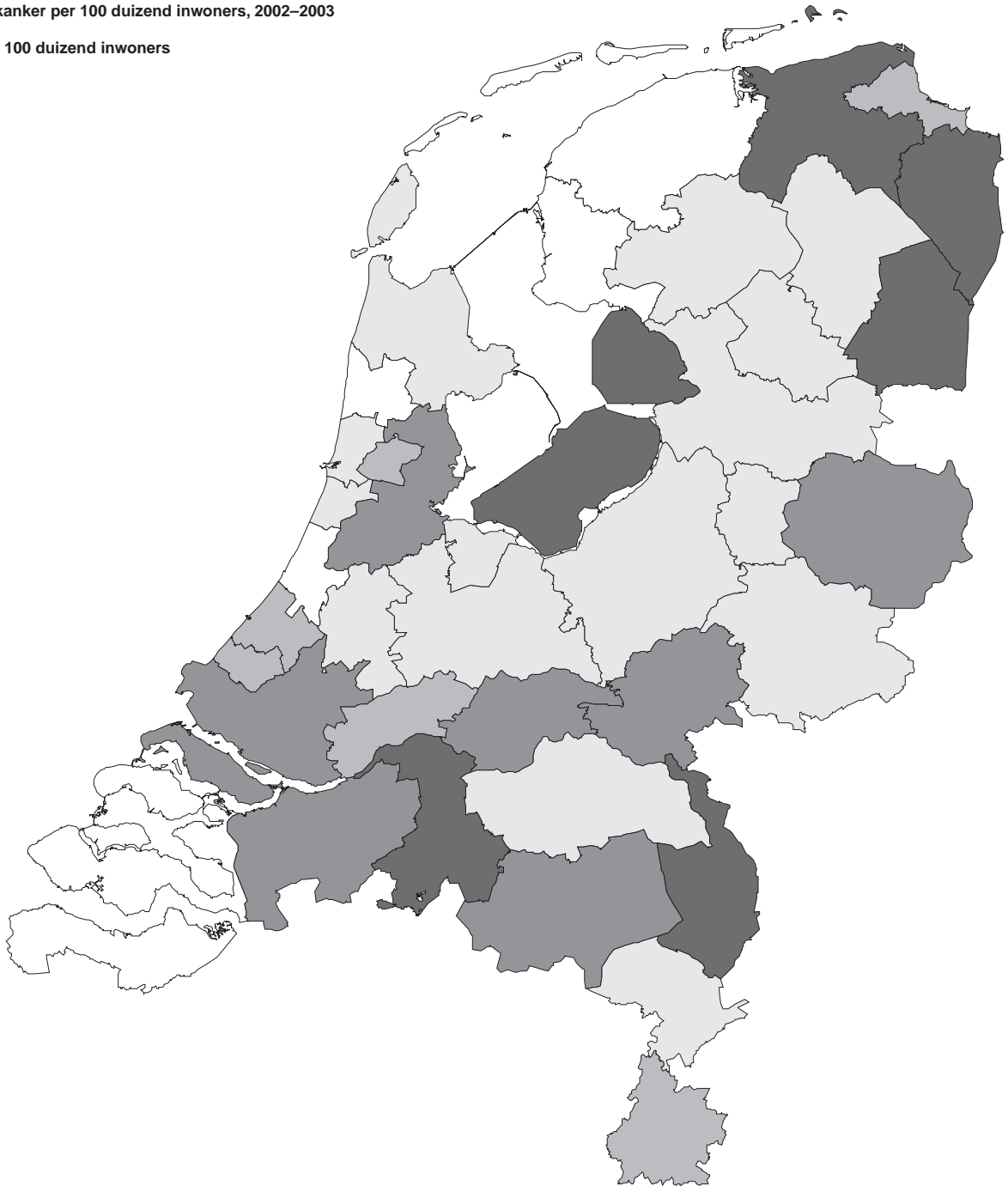
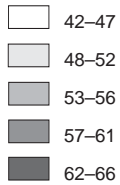
2. 25 gemeenten met de laagste geslachtsverhouding onder twintigers, 2004

Bevolking in kaart

Sterfte aan longkanker per 100 duizend inwoners, 2002–2003

Overledenen per 100 duizend inwoners

In 2003 overleden 8,9 duizend inwoners van Nederland aan longkanker. Deze vorm van kanker is daarmee verantwoordelijk voor één op de 16 sterfgevallen. Dit aandeel is onder mannen (1 op 11) aanzienlijk hoger dan onder vrouwen (1 op 27). Wel wordt het verschil geleidelijk kleiner. Zo daalde van 1996 tot 2003 het jaarlijks aantal sterfgevallen door longkanker onder mannen van 6,8 naar 6,2 duizend, terwijl onder vrouwen een toename plaatsvond van 1,8 naar 2,7 duizend. De kaart toont de meest recente, naar leeftijd gestandaardiseerde cijfers met betrekking tot long-

kanker per COROP-gebied. Deze sterfte is bovengemiddeld hoog in onder meer de provincie Groningen en in Zuidoost-Drenthe, Twente, Flevoland, zuidelijk Gelderland, Groot Amsterdam, Groot Rijnmond, Noord-Limburg en delen van Brabant. Het huidige percentage rokers per COROP-gebied laat nog maar ten dele een verband zien met de sterfte aan longkanker. Zo wordt in Groningen en Twente nog meer dan gemiddeld gerookt, maar is het percentage rokers in Flevoland en Brabant inmiddels lager dan gemiddeld.

Nederland en Europa

Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk in de EU-lidstaten

In 2002 bedroeg de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen voor het eerst in het huwelijk treden 27,2 jaar voor de 25 lidstaten van de Europese Unie (EU) tezamen. In de Scandinavische landen is de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen trouwen relatief hoog. Zweedse vrouwen zijn, als ze hun (eerste) huwelijk aangaan, het oudst, met 30,1 jaar. Ook in Denemarken, Finland, Nederland en Frankrijk trouwen vrouwen relatief laat, op gemiddeld 28- à 29-jarige leeftijd. In de Oost-Europese lidstaten is de gemiddelde leeftijd daarentegen relatief laag. Onderaan de ranglijst bevindt zich Litouwen, met 24,1 jaar. Ook in Polen, Slowakije, Letland, Tsjechië, Estland en Hongarije is de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen in het huwelijk treden laag, rond de 25 jaar.

Mannen zijn bij hun eerste huwelijk doorgaans ouder dan vrouwen, met gemiddeld 29,5 jaar voor de 25 EU-lidstaten tezamen. Ook voor hen geldt dat de gemiddelde leeftijd waarop ze trouwen naar verhouding hoog is in de Scandinavische landen en laag in Oost-Europa.

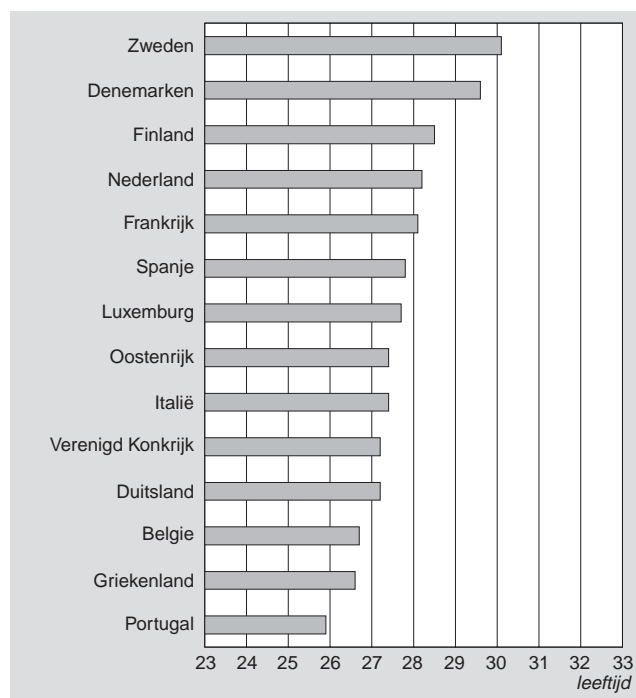
Tussen 1992 en 2002 steeg de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen in het huwelijk treden met bijna twee jaar in de 15

lidstaten van de EU (voor de EU-25 zijn deze gegevens niet beschikbaar). De toename was het sterkst in Oost-Europese landen als Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië en Estland, met drie à vier jaar. Hetzelfde geldt voor de ontwikkeling in de leeftijd waarop mannen een huwelijk aangaan.

Het verschil tussen mannen en vrouwen in de leeftijd waarop ze (voor het eerst) in het huwelijk treden, bedraagt 2,3 jaar voor de EU-25. In Griekenland zijn mannen bij hun huwelijk bijna 4 jaar ouder dan vrouwen. Ook in Italië, Tsjechië en Cyprus is dit verschil met ongeveer 3 jaar relatief groot. In Portugal, Finland en Letland is het leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen het kleinst, met minder dan 2 jaar. In Nederland bedraagt het leeftijdsverschil 2,5 jaar.

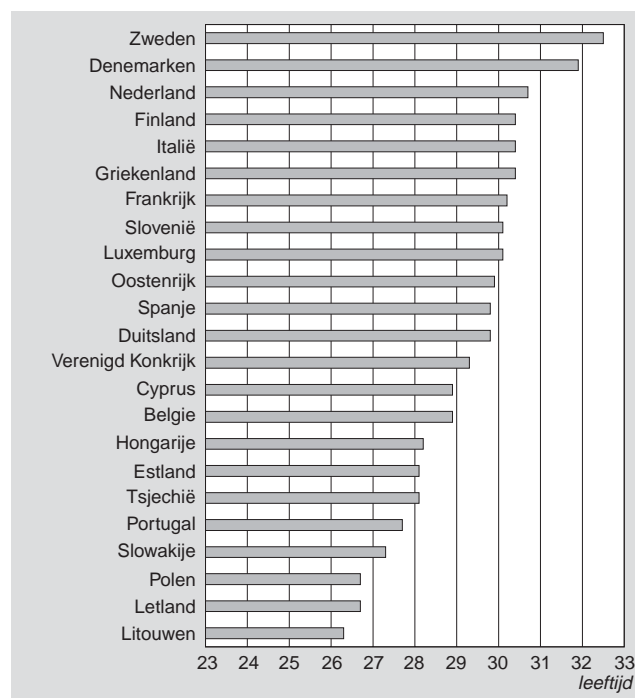
Het percentage dat ooit in het huwelijk zal treden, varieert binnen de Europese Unie overigens sterk. In Griekenland, Denemarken en Portugal is dit aandeel met circa 70 procent het hoogst. In Estland, Letland, Slovenië en Hongarije is het laag, met ongeveer 40 procent. In het algemeen geldt dat het aandeel dat ooit zal trouwen relatief hoog is in de Zuid-Europese landen en laag in Oost-Europa. Nederland neemt in dit opzicht opnieuw een middenpositie in.

1. Gemiddelde leeftijd vrouwen bij eerste huwelijk, EU-15-lidstaten, 2002¹⁾

Bron: Eurostat.

2. Gemiddelde leeftijd mannen bij eerste huwelijk, EU-lidstaten, 2002¹⁾

¹⁾De gegevens voor Frankrijk en Duitsland hebben betrekking op 2001; voor Italië, Spanje, het Verenigd Koninkrijk en Cyprus op 2000; voor Griekenland op 1999. Gegevens voor Ierland en Malta ontbreken.

Sterfterisico en welstand

In de 19^e eeuw wist men het al: de armsten onder de bevolking planten zich sneller voort dan de rijken. Het was voor velen een reden tot zorg. Nader onderzoek leerde dat de grotere vruchtbaarheid door hogere sterfte werd gevolgd. Zo leerde onderzoek van de Centrale Commissie voor de Statistiek, uitgevoerd in Amsterdam in 1894, dat de vruchtbaarheid in financieel zwakke buurten hoger was dan in de rijkere buurten. Tegelijkertijd werd geconstateerd dat in de armste buurten ook de zuigelingen- en kindersterfte hoger was dan in de rijkste buurten. Vervolgonderzoek in Dordrecht (1896) en Rotterdam (1897) en in een aantal plattelandsgemeenten (1900), bevestigde de Amsterdamse bevindingen. Gegroepeerd naar welstand – grondslag: de huurwaarde van de woning – werden forse verschillen in de geboorte- en sterfecijfers gevonden. Minder welvarende gezinnen waren kinderrijker dan welvarende gezinnen, en de kindersterfte was in de minst welvarende gezinnen bovengemiddeld hoog. Algemeen was de conclusie dat de zuigelingen- en kindersterfte afnamen met het toenemen van de welstand.

Het verband tussen welstand en de geboorte- en sterfecijfers bleek niet typerend voor de (grote) steden. In plattelandsgemeenten was de vruchtbaarheid lager dan in de steden, onder meer door een hogere huwelijksleeftijd van man en vrouw, en waren de zuigelingen- en kindersterfte beduidend lager. Het genoemde verband kon niettemin worden aangetoond. Zowel het aantal geborenen per gezin als de zuigelingensterfte bleek met toenemende welstand af te nemen. In de meer welvarende gezinnen daalde de sterfte bovendien sneller dan de geboorte, zodat in deze gezinnen meer kinderen bleven leven.

Voorzichtig waagden de CBS-onderzoekers zich aan een verklaring voor deze verschillen in sterfte: in grote gezinnen kon minder zorg worden besteed aan het individuele kind, wat ertoe leidde dat “de minder levenskrachtige kinderen door de sterkeren [werden] verdrongen” (Methorst, 1935). Omgekeerd deed volgens de onderzoekers een hoge sterfte in het gezin verlangen naar uitbreiding van het gezin. Het eerste (kindertal beïnvloedt sterfte) achtten de onderzoekers van toepassing op de laagste welstandsgroepen, het tweede (sterfte beïnvloedt kindertal) op de hoogste welstandsgroepen.

Later CBS-onderzoek bevestigde de hier gepresenteerde patronen, al waren de verschillen per welstandsniveau minder extreem. CBS-directeur Methorst publiceerde in 1935 de resultaten van een onderzoek naar nataliteit en kindersterfte in verband met welstand in vier steden (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Dordrecht) en 103 plattelandsgemeenten. De kindersterfte was tussen 1897 en 1927 sterk gedaald, van 248 naar 93 per duizend levendgeborenen in de steden, en van 165 naar 93 per duizend

levendgeborenen in de plattelandsgemeenten. De cijfers waren opnieuw lager bij hogere welstand, zowel in de steden als in de plattelandsgemeenten.

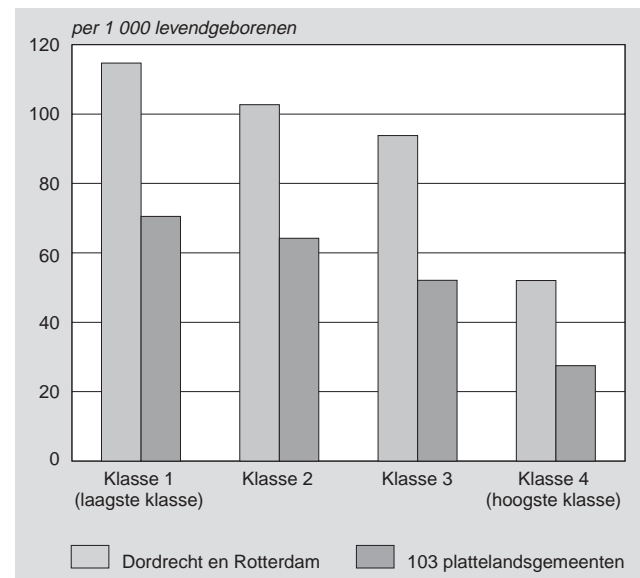
Ook nu zijn de verschillen in (zuigelingen)sterfte nog niet helemaal verdwenen. De zuigelingensterfte blijkt tegenwoordig het hoogst in postcodegebieden met de laagste welvaart, en het laagst in die met de hoogste welvaart (Van Duin en Keij, 2002). Een onderscheidende factor is ook de opleiding van de ouders, in het bijzonder die van de moeder. In België is aangetoond dat de kans op foetale sterfte onder laagopgeleide vrouwen vier tot vijf keer groter is dan onder hoogopgeleide vrouwen. Ook de vroeg neonatale sterfte en de zuigelingensterfte zijn hoger onder laagopgeleide vrouwen. De perinatale sterfte van kinderen van ouders met een universitaire opleiding is significant lager dan onder laagopgeleide ouders. Inkomen speelt een minder prominente rol; verschillen in sterfte naar etnische herkomst van de ouders kunnen met inkomen en opleiding bijvoorbeeld niet afdoende worden verklaard (Garssen en Van der Meulen 2004).

Duin, C. van, en I. Keij, 2002, Welvaartsongelijkheid in de jaarlijkse sterftetekans. Maandstatistiek van de Bevolking 50(2), blz. 25–26.

Garssen, J. en A. van der Meulen, 2004, Ontwikkelingen rond de perinatale sterfte in Nederland. Bevolkingstrends 52(3), blz. 15–31.

Methorst, H.W., 1935, Onderzoek naar nataliteit in verband met welstand en kindersterfte in 4 steden en 103 plattelandsgemeenten in Nederland, Mensch en Maatschappij 11(4), blz. 251–284.

1. Kindersterfte (1–4 jaar), 1899/1900

Wijken en buurten

Aandeel 65-plussers per buurt, Amsterdam en Rotterdam

Het aandeel 65-plussers in de bevolking van Nederland bedraagt 13,8 procent. Van de 16,3 miljoen inwoners die Nederland op 1 januari 2004 telde, behoorden 2,3 miljoen tot deze leeftijdscategorie. In Amsterdam ligt het aandeel 65-plussers met 11,4 procent onder het landelijk gemiddelde. In Rotterdam is dit aandeel daarentegen iets hoger dan gemiddeld.

In Amsterdam is het aandeel 65-plussers het hoogst in Buitenveldert-Oost, met 36,3 procent (*staat 1*). Ook in Buitenveldert-West en Osdorp-Oost zijn de aandelen hoog, met 30,4 en 26,6 procent. Het aandeel is het laagst in het Oostelijk Havengebied (3,1 procent). Andere buurten met relatief weinig 65-plussers zijn Transvaalbuurt, Bijlmer-Centrum en Oude Pijp.

Het aandeel 65-plussers bedraagt daar ruim 5 procent. Een aantal Amsterdamse buurten die voorkomen in de top-10 van buurten waar relatief weinig 65-plussers wonen, zijn kinderrijk. Voorbeelden hiervan zijn Bijlmer-Centrum, Transvaalbuurt en Gein. In deze buurten wonen bovendien relatief veel allochtonen.

In Rotterdam is het aandeel 65-plussers met 30,2 procent het hoogst in Ommoord (*staat 2*). Ook in Het Lage Land en Groot-IJsselmonde is het aandeel hoog, met ruim een kwart. In Spangen is het aandeel 65-plussers het laagst met 5,6 procent. Ook in Delfshaven en Middelland wonen relatief weinig 65-plussers. Evenals in Amsterdam zijn een groot aantal Rotterdamse buurten in de top-10 van buurten met weinig 65-plussers gekleurd en kinderrijk. Voorbeelden hiervan zijn Spangen, Bospolder en Nieuwe Westenen.

Staat 1
Top-10 Amsterdamse buurten¹⁾ naar aandeel 65-plussers, 2004

Laagste		Hoogste	
Oostelijk Havengebied	3,1	Buitenveldert-Oost	36,3
Transvaalbuurt	5,2	Buitenveldert-West	30,4
Bijlmer-Centrum D,F,H,	5,3	Osdorp-Oost	26,6
Oude Pijp	5,5	Buikslotermeer	22,4
Staatsliedenbuurt	5,7	Tuindorp Oostzaan	21,3
Oostelijke Eilanden/Kadijken	5,8	Slotervaart	20,4
Grachtengordel-West	6,2	Frankendael	18,4
Indische Buurt West	6,2	Weesperbuurt/Plantage	16,5
Overtoomse Sluis	6,2	Slotermeer-Zuidwest	15,9
Gein	6,2	Banne Buiksloot	15,6

¹⁾ Uitsluitend buurten met meer dan 7 duizend inwoners zijn geselecteerd.

Staat 2
Top-10 Rotterdamse buurten¹⁾ naar aandeel 65-plussers, 2004

Laagste		Hoogste	
Spangen	5,6	Ommoord	30,2
Delfshaven	6,0	Het Lage Land	27,9
Middelland	6,0	Groot-IJsselmonde	26,3
Tarwewijk	6,1	Molenlaankwartier	24,1
Nieuwe Westenen	6,1	Hillegersberg-Noord	24,1
Kop van Zuid-Entrepot	6,8	Lombardijen	21,7
Bospolder	6,8	Schiebroek	21,4
Beverwaard	6,9	Zuidwijk	20,7
Bergpolder	7,1	Kleinpolder	20,5
Nieuw-Crooswijk	7,1	Hoogvliet-Zuid	20,4

¹⁾ Uitsluitend buurten met meer dan 4 duizend inwoners zijn geselecteerd.

Demografie in het nieuws

China heeft 1,3 miljard inwoners

De Chinese regering wil een verbod instellen op selectieve abortuspraktijken, waardoor vrouwelijke foetusen het slachtoffer worden van het stringente 'eenkindbeleid'. Veel Chinese ouders willen liever een jongen dan een meisje, waardoor op elke honderd meisjes 119 jongens worden geboren. Het land stelde de 'eenkindpolitiek' twintig jaar geleden in om de massale bevolkingsgroei te remmen. China telt nu officieel 1,3 miljard inwoners. De mijlpaal zou al vier jaar eerder zijn bereikt, maar door het 'eenkindbeleid' kon het worden uitgesteld. Voorlopig zal het inwonertal blijven stijgen. In het midden van deze eeuw zal de top worden bereikt, met 1,6 miljard inwoners.

Bron: *Haagsche Courant*, 7 januari 2005

Meeste moeders blijven werken

Steeds meer vrouwen blijven werken na de geboorte van hun eerste kind. In 2003 bleef 90 procent doorwerken. In 1997 was dat nog 75 procent. Wel kiezen veel moeders ervoor om minder uren te gaan werken, zo blijkt uit cijfers van het CBS. In 2003 werkten acht op de tien jonge moeders voordat hun eerste kind werd geboren. Na de geboorte stopte 10 procent van hen met werken. Ruim de helft ging na die gebeurtenis minder uren werken. Kersverse vaders blijven over het algemeen even lang werken wanneer er kinderen komen. Wat dat betreft is er sinds 1997 niet veel veranderd, al neigt de trend wel naar minder werken.

Bron: *Volkscrant*, 7 december 2004

Spanje legaliseert illegalen

Spanje begint met de omvangrijkste legaliseringoperatie uit de Europese geschiedenis. De naar schatting anderhalf miljoen illegale immigranten in het land krijgen een geldige status als ze kunnen aantonen dat ze werk hebben en minstens een half jaar in Spanje wonen. Hoeveel allochtonen daadwerkelijk aan die voorwaarden kunnen voldoen, is niet te zeggen, maar volgens de vakbonden komen 800 duizend tot één miljoen economische vluchtelingen in aanmerking voor een verblijfsvergunning. Vooral in de land- en tuinbouw en in de woningbouw werken veel illegalen. Ook werken veel vrouwen als huishoudelijke hulp in Spaanse gezinnen. De grootste groepen komen uit Ecuador, Marokko en Colombia. Ook veel Oost-Europeanen hebben de afgelopen jaren hun toevlucht gezocht in Spanje. Het land voert een tolerant toelatingsbeleid als compensatie voor de vergrijzing, die een gevolg is van het extreem lage geboortecijfer. Dat cijfer vertoont sinds vorig jaar weer een stijgende tendens, dankzij de kinderrijke allochtone gezinnen.

Bron: *Haagsche Courant*, 7 februari 2005

Sterke familiebanden

Zo'n 10 duizend Nederlanders hebben meegedaan aan een groot onderzoek onder de naam Netherlands Kinship Panel Study (NKPS) dat in 2002 van start ging. De resultaten zijn verrassend. Familiestructuren zijn wel complexer geworden, maar de banden zijn onveranderd sterk. De helft van de volwassen kinderen ziet de ouders wekelijks. De meeste ouders en kinderen hebben een goed contact. Het gaat in de meeste gezinnen best goed. Negen op de tien kinderen voelen zich veilig en prettig, en hebben een goede verstandhouding met hun ouders. De meerderheid van de mannen en vrouwen weet wensen en behoeften op elkaar af te stemmen en is tevreden met elkaar en het gezin. De leefvorm blijkt zo taai en buigzaam te zijn dat het alle maatschappelijke vloedgolven heeft doorstaan. Wel is het nodige veranderd. Demografische ontwikkelingen zoals verlenging van de levensduur, uitstel of afstel van het ouderschap, een klein aantal kinderen per gezin, het grote aantal echtscheidingen en de vorming van tweede en derde (stief)gezinnen, laten hun sporen na in de familiestructuren van deze tijd.

Bron: *Elsevier*, 22 januari 2005

Jaar langer leven op de Veluwe

Inwoners van de Noordwest-Veluwe hebben een hogere levensverwachting dan de gemiddelde Nederlander. De Veluwenaren leven gemiddeld een jaar langer. Ook steekt de sterfte in dit deel van de Veluwe, die onder het landelijk gemiddelde ligt, gunstig af. Dit blijkt uit het GGD-rapport 'Ziekte en sterfte in de regio Noordwest-Veluwe'. De cijfers zijn afkomstig uit de statistieken van het CBS en opgetekend in de periode 1995–1999. De meest voorkomende doodsoorzaken zijn hart- en vaatziekten en kanker. Volgens het GGD-onderzoek komt de levensverwachting voor mannen in de periode 1995–1999 uit op 75,3 jaar en voor vrouwen zelfs op 81,3 jaar. Landelijk lag dit in de genoemde periode op 74,6 jaar voor mannen en op 80,2 jaar voor vrouwen.

Bron: *Veluws Dagblad*, 24 januari 2005

Daling aantal gemeenten

Nederland telt steeds minder gemeenten. Aan het begin van dit jaar waren het er nog 467, 16 minder dan vorig jaar. In 2004 zijn 27 gemeenten opgeheven en overgegaan in 11 nieuwe gemeenten. In 1965 telde Nederland nog 966 gemeenten. Sindsdien zijn er vele bestuurlijke herindelingen geweest, waardoor het aantal daalde. Door schaalvergroting krijgen gemeenten die samengaan de laatste jaren steeds vaker een naam die een regionale inslag heeft. Ze zijn vaak te herleiden tot rivieren, natuurgebieden en landstroken. Voorbeelden hiervan zijn Westland en Midden Delfland. De komende jaren zal het aantal gemeenten verder dalen. Op 1 januari 2006 worden bijvoorbeeld Sasenheim, Voorhout en Warmond samengevoegd.

Bron: *Gooi en Eemlander*, 13 januari 2005.

Bevolkingsprognose 2004–2050: maximaal 17 miljoen inwoners

Andries de Jong

Volgens de nieuwe bevolkingsprognose van het CBS zal het inwonertal van Nederland toenemen van de huidige 16,3 miljoen naar 17,0 miljoen rond 2035. De migratie zal naar verwachting na 2010 een positieve bijdrage leveren aan de bevolkingsgroei, terwijl de natuurlijke aanwas na 2025 een negatieve bijdrage zal leveren. Hierdoor gaat de bevolkingsomvang na 2035 krimpen.

Aan de totstandkoming van de bevolkingsprognose is meegewerkt door Maarten Alders, Joop de Beer, Rob Broekman, Andries de Jong, Han Nicolaas en Arno Sprangers. De veronderstellingen van de prognose zijn besproken in het Demografieplatform. In deze werkgroep zijn experts vertegenwoordigd op het terrein van de demografie, werkzaam bij diverse ministeries, plan- en onderzoeksbureau's. De belangrijkste uitkomsten zijn als bijlage opgenomen. Uitgebreider cijfermateriaal is opgenomen in *StatLine* (www.cbs.nl).

1. Ontwikkeling van de bevolking

In 2004 is het inwonertal van Nederland met 37 duizend toegenomen. Deze toename is aanzienlijk kleiner dan in 2000, toen de bevolkingsgroei nog boven de 120 duizend personen uitkwam. Het groeitempo is teruggelopen door een sterk afgenomen immigratie, in combinatie met een snel toegenomen emigratie. De afname van de immigratie, van 133 duizend in 2001 naar 92 duizend in 2004, hangt samen met de teruggang van de economie. Uit de landen van de voormalige Europese Unie en Oost-Europa zijn minder migranten naar Nederland gekomen. Bovendien is het aantal ingediende asiolverzoeken sterk afgenomen, van 44 duizend in 2000 naar circa 10 duizend in 2004. Deze asielzoekers worden overigens niet allen als immigrant geregistreerd. Het aantal emigranten in 2004 ligt met 111 duizend 32 duizend hoger dan in 2000. Deze toegenomen emigratie is voor een belangrijk deel het gevolg van een groter aantal autochtone Nederlanders dat naar het buitenland is vertrokken. Niet alle mensen die verhuizen melden dat bij de gemeente. Als een gemeente vaststelt dat een persoon niet (meer) woont op het adres waar hij of zij staat geregistreerd, wordt een zogenaamde administratieve correctie doorgevoerd. Aangenomen wordt dat dit voor een belangrijk deel personen betreft die uit Nederland zijn vertrokken zonder dit bij de gemeente te melden.

Tussen 2005 en 2010 zal de bevolking naar verwachting met 170 duizend inwoners groeien. Ter vergelijking, tussen 2000 en 2005 is de bevolking met 430 duizend gegroeid.

Deze forse afname van het groeitempo is vooral het gevolg van een negatief migratiesaldo in de komende jaren. Bovendien zullen de komende vijf jaar meer mensen overlijden en minder kinderen geboren worden dan in de afgelopen vijf jaar.

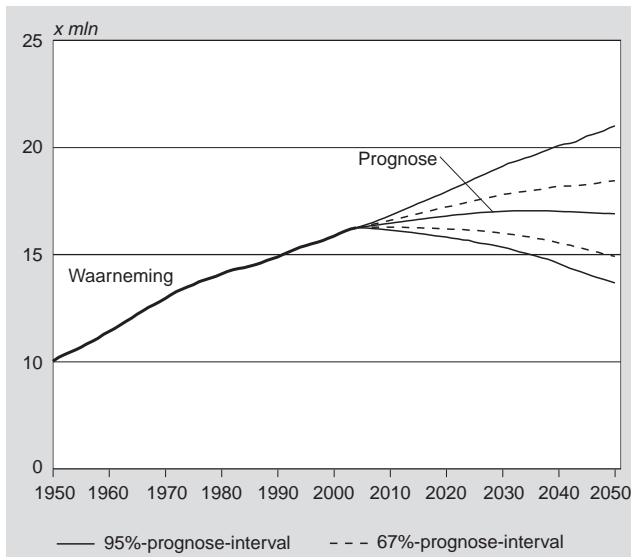
In een ander artikel in deze *Bevolkingstrends* (De Jong, 2005) wordt nader ingegaan op de veronderstellingen achter deze ontwikkelingen in migratie, geboorte en sterfte.

Rond 2030 wordt het aantal van 17 miljoen inwoners bereikt. De groei van het inwonertal van 16 miljoen naar 17 miljoen gaat dus zo'n 30 jaar duren. De groei van 15 miljoen naar 16 miljoen duurde slechts 11 jaar. Rond 2035 komt aan de bevolkingsgroei een eind. Nederland telt dan nog een extra 50 duizend inwoners boven de 17 miljoen. Hierna krimpt de bevolking naar 16,9 miljoen inwoners in 2050.

De bevolkingsprognose van het CBS beschrijft de meest waarschijnlijk geachte ontwikkelingen voor de lange termijn. Het zal duidelijk zijn dat prognoses voor een dergelijk lange periode onzeker zijn. Prognose-intervallen geven een beeld van deze onzekerheid aan de hand van een kansverdeling van de toekomstige omvang en samenstelling (naar leeftijd en geslacht) van de bevolking. Deze kansverdeling is gebaseerd op veronderstellingen over de onzekerheidsmarges van de toekomstige ontwikkeling van de geboorte, sterfte en migratie. De 'werkelijke' kansverdeling van toekomstige ontwikkelingen is niet bekend, maar is op zichzelf een prognose. Op basis van tijdsreeksanalyses en inhoudelijke argumenten wordt verondersteld dat het niet waarschijnlijk is dat toekomstige generaties vrouwen gemiddeld minder dan 1,2 kinderen zullen krijgen of meer dan 2,3 kinderen. Maar de vraag of het gemiddelde kindertal per vrouw 1,75 of 1,85 zal zijn, laat zich niet met een grote mate van zekerheid beantwoorden. Door zo goed mogelijk aan te geven welke ontwikkelingen waarschijnlijk worden geacht en welke ontwikkelingen beduidend minder waarschijnlijk, kan een beeld van de mate van onzekerheid van de bevolkingsprognose worden gegeven.

De onzekerheidsmarge van de prognose neemt toe met de lengte van de prognoseperiode. Voor 2010 wordt de kans dat de werkelijke bevolkingsomvang binnen het interval van 16,3 tot 16,6 miljoen ligt op twee derde geschat (*grafiek 1*). De kans dat de bevolking in 2010 groter zal zijn dan 16,6 miljoen wordt dus geschat op één op zes. Voor 2050 is de marge veel breder: tussen 14,9 miljoen en 18,5 miljoen. De marge van het 95%-prognose-interval is beduidend breder dan die van het 67%-prognose-interval: deze loopt van 13,7 miljoen tot 21,0 miljoen.

1. Bevolkingsomvang, prognose en onder- en bovengrens van 67%- en 95%-prognose-interval

2. Ontwikkeling van de componenten van bevolkingsgroei

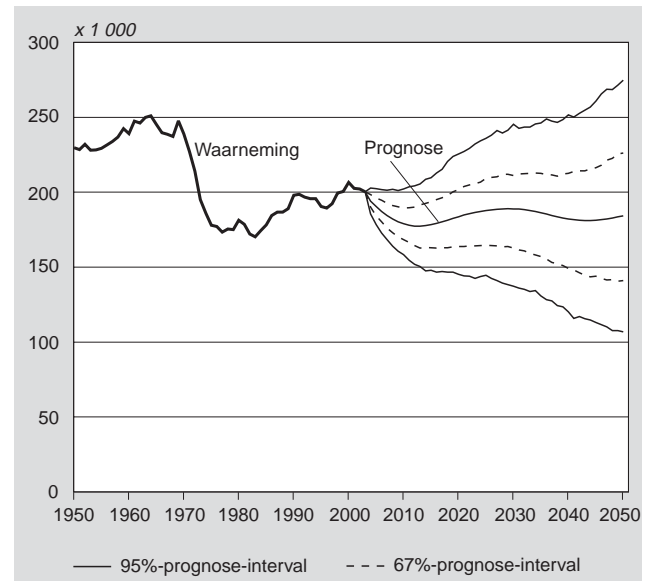
Aan de bevolkingsgroei leveren geboorten en immigratie een positieve bijdrage en sterfte en emigratie een negatieve bijdrage. Samenhangend met de bloei van de economie is in de tweede helft van de jaren negentig het aantal geborenen snel gestegen (*grafiek 2*). In 1999 bereikte het aantal geborenen de grens van 200 duizend. Deze grens was sinds 1972 niet meer overschreden. De 21^e eeuw werd ingeluid met een record aantal geborenen van 207 duizend in 2000. De hoogconjunctuur hield echter niet stand en de economische groei nam sterk terug. In het kielzog hiervan daalde het aantal geboorten, dat in 2004 uitkwam op 194 duizend.

In de komende jaren zal het aantal geboorten verder dalen. Deze daling komt ten dele door het nog enkele jaren doorwerken van de lage economische groei. Een andere reden is dat de omvang van de generaties die kinderen gaan krijgen kleiner is dan die van voorgaande generaties. Deze kleinere omvang van de generaties is het gevolg van de daling van de geboorteaantallen in de jaren zeventig. In het tweede en derde decennium van de 21^e eeuw zal het aantal geborenen weer stijgen. Deze stijging hangt weer samen met de toename van het aantal geborenen in de laatste twee decennia van de 20^e eeuw. De verwachte daling van de geboorteaantallen in de komende tien jaar leidt op haar beurt weer tot een daling van het aantal geborenen tussen 2030 en 2040. De voorspelde ontwikkeling van de aantallen geborenen in de eerste helft van deze eeuw wordt vrijwel volledig bepaald door de ontwikkeling van de omvang van generaties vrouwen op de meest vruchtbare leeftijden, aangezien de verwachte veranderingen in de vruchtbaarheidscijfers in dit tijdvak zeer gering zijn. In de prognose is namelijk uitgegaan van een stabiele vruchtbaarheid van 1,75 kinderen per vrouw in de komende decennia (De Jong, 2005).

De ontwikkeling van de vruchtbaarheid in de toekomst is onzeker. Prognose-intervallen geven een indicatie van deze onzekerheid. In de prognose is verondersteld dat op de lange termijn vrouwen gemiddeld 1,75 kinderen krijgen.

Het 67%-prognose-interval voor deze vrouwen loopt van 1,5 tot 2,0 kinderen. Wat betreft het aantal levendgeborenen kinderen loopt het 67%-prognose-interval in 2050 van 140 duizend tot 225 duizend, ofwel circa een kwart minder en een kwart meer dan het huidige aantal geborenen.

2. Levendgeborenen

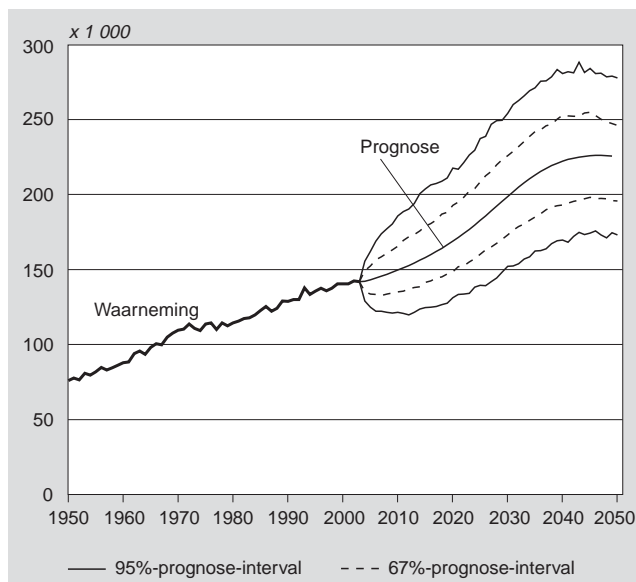

De levensverwachting bij geboorte van zowel mannen als vrouwen zal de komende decennia verder stijgen: voor mannen van 76,4 naar 79,6 jaar tussen 2004 en 2050 en voor vrouwen van 81,1 naar 82,6 jaar. Ondanks de stijging van de levensverwachting zal het jaarlijkse aantal overledenen in de komende decennia sterk toenemen (*grafiek 3*). Dit is het gevolg van de vergrijzing van de bevolking. De naoorlogse geboortegolf zorgt in de komende decennia voor een sterke toename van het aantal ouderen. In het tweede en derde decennium van de 21^e eeuw zal dit een versnelling in de toename van het aantal overledenen teweegbrengen. Na 2030 loopt de stijging in het aantal overledenen weer langzaam terug, om rond 2050 tot stilstand te komen. In 2050 zullen er naar verwachting ongeveer 225 duizend personen overlijden, ruim 80 duizend meer dan in 2004.

Ook voor de levensverwachting zijn prognose-intervallen opgesteld. Voor zowel mannen als vrouwen bedraagt in 2050 het 65%-prognose-interval 7 jaar. Dit betekent dat bij een gunstiger ontwikkeling van de sterfte dan nu verondersteld in de prognose de levensverwachting van mannen uitkomt op 83 jaar in 2050 en op 86 jaar voor vrouwen (volgens de bovengrens van het 67%-prognose-interval). In dat geval zal het aantal overledenen tot 2010 gaan dalen naar circa 135 duizend, om daarna weer te gaan stijgen. In 2050 zal het aantal overledenen met circa 195 duizend naar schatting 55 duizend hoger zijn dan in 2004. In geval van een ongunstige ontwikkeling van de levensverwachting bedraagt het aantal overleden in 2050 ongeveer 50 duizend meer.

In tegenstelling tot de geleidelijke ontwikkelingen in de geboorte- en sterfteaantallen zijn de ontwikkelingen in de migratie vrij grillig. Dit geldt ook voor de afgelopen jaren,

3. Overledenen

waarin de immigratie sterk daalde (*grafiek 4*) en de emigratie (*grafiek 5*) snel steeg. Hierdoor daalde het migratiesaldo (*grafiek 6*) van 54 duizend in 2000 (na 1975 het tweede topjaar) naar minus 19 duizend in 2004 (precies 50 jaar geleden is ook een dergelijk laag saldo voorgekomen).

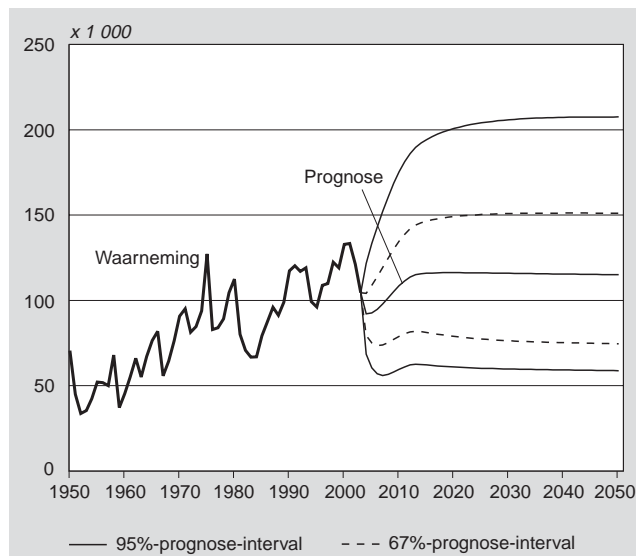
In de bevolkingsprognose wordt niet getracht de jaarlijkse fluctuaties in de migratie voor de lange termijn te voorspellen, maar de structurele ontwikkelingen. Volgens de prognose gaat de immigratie over enkele jaren weer stijgen doordat de arbeidsmigratie weer aantrekt als de economische groei weer gaat toenemen. De onzekerheid van deze verwachting is echter vrij groot. Voor 2010 ligt de prognose van de immigratie weliswaar op ongeveer 110 duizend, maar de bovengrens van het 65%-prognose interval ligt rond de 135 duizend, terwijl de ondergrens rond de 80 duizend ligt. In 2050 ligt de bovengrens nog ongeveer 15 duizend hoger. Ook voor de emigratie geldt dat de onzekerheid van de prognose vrij groot is: de prognose bedraagt in 2010 105 duizend, waarbij de bovengrens van het 67%-prognose interval op 125 duizend ligt en de ondergrens op 85 duizend. In 2050 ligt de ondergrens circa 25 duizend lager en de bovengrens circa 20 duizend lager.

Het migratiesaldo zal de eerste jaren nog negatief blijven, om in 2010 weer boven het nulpunt uit te komen. Hierna volgt het migratiesaldo een opgaande lijn en bereikt het ongeveer 30 duizend in 2050. Dat het migratiesaldo in 2010 weer boven nul uitkomt is echter verre van zeker: de kans dat het migratiesaldo dan nog negatief is wordt geschat op ongeveer op 50 procent. De ondergrens van het 65%-prognose-interval ligt dan op minus 25 duizend. Er is echter ook een grote kans dat het migratiesaldo vrij hoog uitvalt: de bovengrens van het 65%-prognose-interval ligt op 30 duizend. Na 2010 schuiven de onder- en bovengrens van het prognose-interval langzaam omhoog.

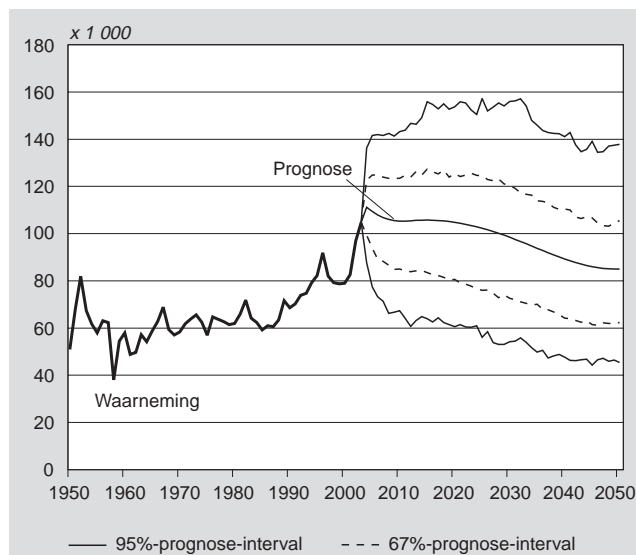
3. Ontwikkeling van de bevolkingsgroei

In de tweede helft van de vorige eeuw heeft Nederland een sterke bevolkingsgroei gekend (*grafiek 7*). Vooral in de jaren vijftig en zestig was de groei met jaarlijks gemiddeld

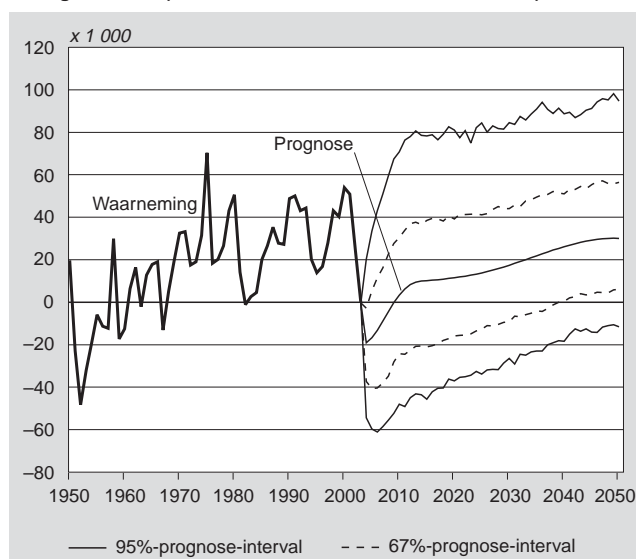
4. Immigratie

5. Emigratie (inclusief saldo administratieve correcties)

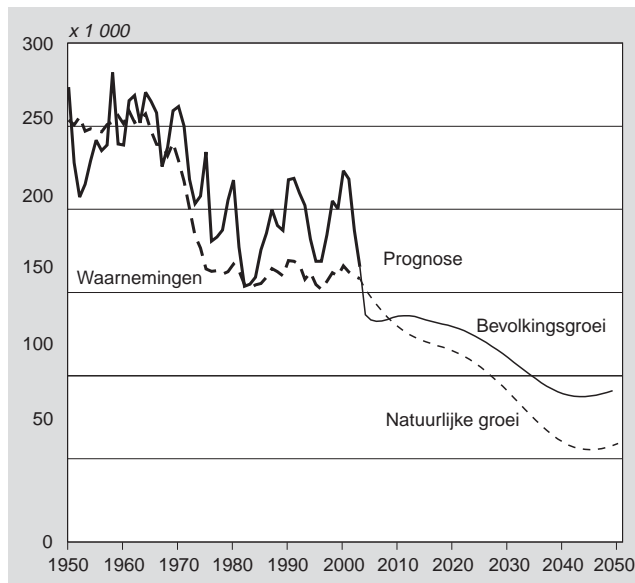

6. Migratiesaldo (inclusief saldo administratieve correcties)

bijna 150 duizend zeer sterk. In de jaren negentig was de groei nog steeds sterk, hoewel het met een jaarlijks gemiddelde van bijna 100 duizend een derde lager lag. Deze eeuw bracht een kentering in de groei: voor 2004 zal deze uitkomen op circa 35 duizend en volgens de prognose zal tot 2020 de jaarlijkse bevolkingsgroei rond de 30 duizend uitkomen. Daarna zal de bevolkingsgroei nog verder dalen. In 2035 zal de bevolkingsgroei omslaan in een bevolkingskrimp. Rond 2045 bereikt de bevolkingskrimp het dieptepunt, met circa minus 10 duizend. De bevolkingsgroei in de afgelopen vijftig jaar kwam vooral tot stand door een positieve natuurlijke groei (geboorte minus sterfte), hoewel het migratiesaldo over het algemeen een stevige impuls gaf aan de bevolkingsgroei. In de toekomst zal tot rond 2025 de natuurlijke aanwas nog een positieve bijdrage leveren aan de bevolkingsgroei. Door het oplopen van de sterfte, terwijl de geboorte rond een (vrijwel) stabiel niveau fluctueert, zal in het tweede kwart van deze eeuw de natuurlijke groei echter negatief uitvallen. In 2050 zal deze naar verwachting uitkomen op minus 40 duizend. Het migratiesaldo zal vanaf 2010 een positieve bijdrage leveren aan de bevolkingsgroei, maar het saldo is te laag om te voorkomen dat de bevolkingsgroei positief blijft: vanaf ongeveer 2035 gaat de bevolking van Nederland krimpen.

7. Bevolkingsgroei en natuurlijke groei

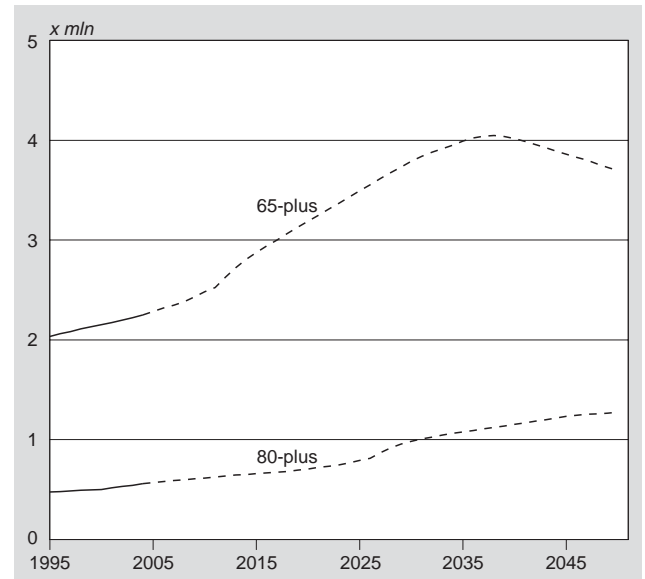

4. Leeftijdsstructuur

Niet alleen de omvang van de bevolking zal in de toekomst sterk veranderen, maar ook de leeftijdsstructuur zal een sterke wijziging ondergaan. Het meest in het oog springend is de vergrijzing van de bevolking. Het aantal 65-plussers is al lange tijd aan het stijgen (*grafiek 8*). Deze stijging zet de komende jaren geleidelijk door, om na 2010 te veranderen in een sterke stijging als de naoorlogse geboortegolf de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt. Als de geboortegolf de leeftijden bereikt waarop veel mensen overlijden, zal het aantal 65-plussers weer gaan dalen. Op dit moment is bijna 14 procent van de bevolking 65 jaar of ouder. Rond 2040 bereikt de vergrijzing haar hoogtepunt met 24 procent.

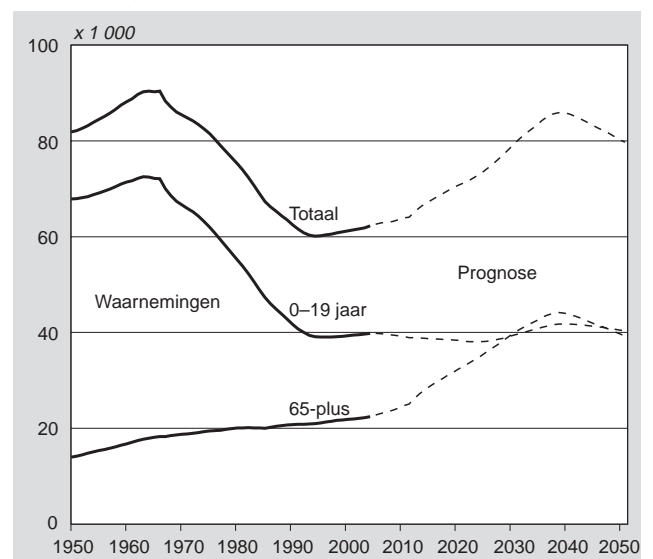
De vergrijzingsproblematiek is voor de samenleving speciaal van belang als het gaat om de kosten van de gezondheidszorg. In dit kader is vooral de ontwikkeling van het aantal hoogbejaarden relevant. In de komende decennia, en vooral na 2025, zal het aantal 80-plussers sterk groeien. Rond 2050 wordt het hoogtepunt bereikt met bijna 1,3 miljoen. Het aandeel 80-plussers stijgt van 3 procent op dit moment nu naar bijna 8 procent in 2050.

8. Aantal 65-plussers en 80-plussers

Onder meer bij de betaalbaarheid van het sociale verzekeringsstelsel en het onderwijs speelt de verhouding tussen werkenden en niet-werkenden een belangrijke rol. Om een indruk te krijgen van de druk van het niet-werkende deel van de bevolking op het werkende deel, wordt vaak gekeken naar de verhouding tussen het aantal 65-plussers en 0–19-jarigen en het aantal 20–64-jarigen. Tussen 2010 en 2040 stijgt het percentage 65-plussers als aandeel van de 20–64-jarigen van circa 25 naar bijna 45 (*grafiek 9*). De druk van de 0–19-jarigen blijft in de toekomst vrijwel con-

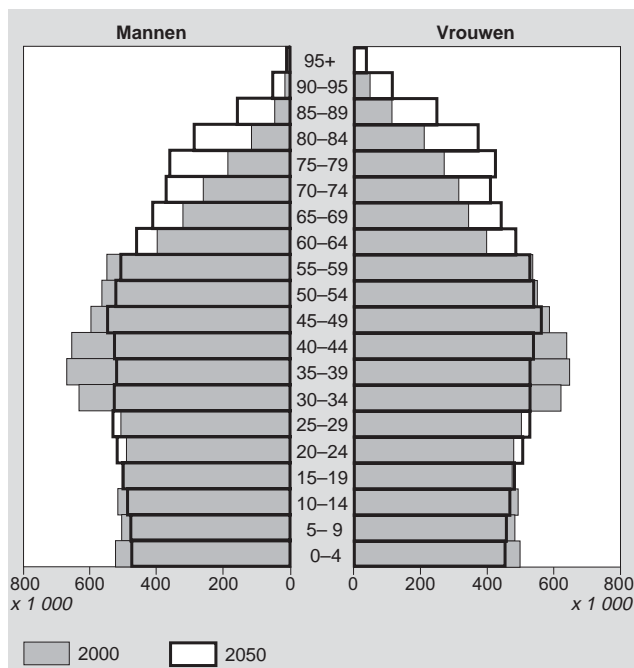
9. Aantal 0–19-jarigen en 65-plussers als percentage van het aantal 20–64-jarigen

stant, met ongeveer 40 procent. De totale druk van zowel 0–19-jarigen als 65-plussers stijgt van rond 60 procent op dit moment tot rond 85 procent in 2040.

Grafiek 10 geeft een totaalbeeld van de wijzigingen die tussen 2004 en 2050 optreden in de leeftijdstructuur van de bevolking. Omdat vroeger de (kinder)sterfte hoog was, waren er op hogere leeftijden beduidend minder mensen dan op de lagere leeftijden. Hierdoor had de leeftijdsstructuur de vorm van een piramide. De laatste decennia is dit niet langer het geval: de basis is smaller dan het middenstuk, waardoor er eerder sprake is van een 'peervorm'. Dit komt vooral doordat in de afgelopen 25 jaar veel minder kinderen zijn geboren dan in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. In de toekomst zullen de grootste veranderingen optreden op de middelbare en hoge leeftijden. De basis van de leeftijdsstructuur van de bevolking blijft grotendeels gelijk, hoewel er in de toekomst iets minder tieners en adolescenten zullen zijn dan nu het geval is. Op de middelbare leeftijden zal de leeftijdsstructuur in de toekomst afslanken en op de hoge leeftijden als gevolg van de vergrijzing juist aankomen.

10. Leeftijdsstructuur, 2004 en 2050

5. Vergelijking bevolkingsprognose en lange-termijn-scenario's

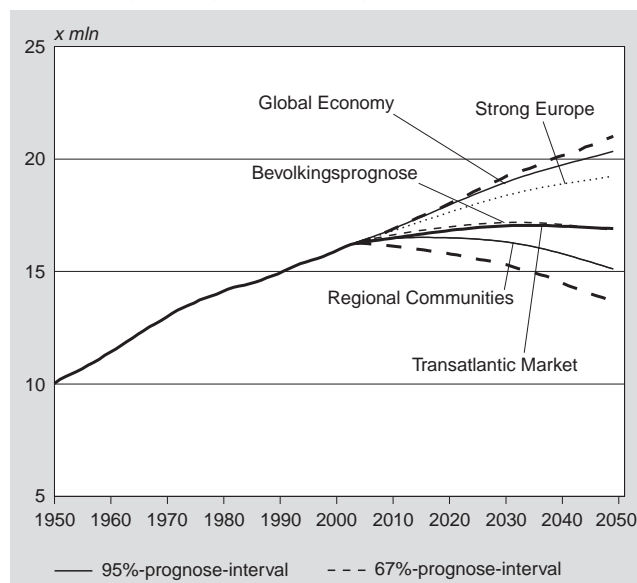
De bevolkingsprognose van het CBS tracht een antwoord te geven op de vraag hoe de bevolking van Nederland zich in de toekomst zal ontwikkelen. De prognose beoogt de meest waarschijnlijke ontwikkeling te beschrijven. Er gaan echter veel onzekerheden gepaard met de wijze waarop de toekomst van de Nederlandse bevolking zich zal ontwikkelen. Met de onzekerheid kan op twee manieren rekening worden gehouden. In de eerste plaats kunnen er prognose-intervallen worden opgesteld, die zijn gebaseerd op een kansverdeling (zie Alders en De Beer, 1998). Hierbij wordt op grond van veronderstellingen over de mate

van onzekerheid over toekomstige ontwikkelingen in geboorte, sterfte en migratie een kansverdeling van de toekomstige bevolkingsomvang bepaald. In de tweede plaats kunnen er scenario's worden opgesteld. Hierbij wordt uitgegaan van de belangrijkste economische en sociaal-culturele determinanten van de ontwikkelingen in geboorte, sterfte en migratie, en vervolgens wordt onderzocht welke effecten verschillende mogelijke toekomstige ontwikkelingen in de determinanten op de demografische componenten hebben (zie De Jong (2004) voor meer informatie over de methodiek van scenario's en het verschil met prognoses).

In 2004 is door een breed samenwerkingsverband tussen verschillende instituten (Centraal Planbureau, Ruimtelijke Planbureau, Sociaal en Cultureel Planbureau, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Centraal Bureau voor de Statistiek en het Milieu en Natuur Planbureau van het RIVM) een viertal scenario's opgesteld die een beeld geven van de demografische ontwikkelingen in de komende vijftig jaar (De Jong en Hilderink, 2004). De vier scenario's heten *Global Economy*, *Strong Europe*, *Transatlantic Market* en *Regional Communities*. In de scenario's worden trends in de drie componenten van bevolkingsgroei (vruchtbaarheid, sterfte en migratie) in de komende vijftig jaar gerelateerd aan economische en sociaal-culturele ontwikkelingen. In het hoogste-groescenario (*Global Economy*) stijgt de bevolking tot boven de 20 miljoen in 2050, vooral als gevolg van hogere vruchtbaarheid en hoge migratie. Deze componenten zijn juist het laagst in het *Regional Communities* scenario, hetgeen resulteert in een bevolking die licht toeneemt tot 2030 en daarna afneemt tot ongeveer 15 miljoen in 2050.

In grafiek 11 zijn de bevolkingsprognose en de boven- en ondergrens van het 95%-prognose-interval vergeleken met de vier scenario's. De ontwikkeling van de bevolking volgens de bevolkingsprognose blijkt vrijwel overeen te komen met de ontwikkeling volgens het *Transatlantic Market* scenario. Dit scenario kent in 2050 een migratiesaldo van 25 duizend (5 duizend lager dan het saldo in de bevolkingsprognose), een gemiddeld kindertal van 1,70 (in de bevolkingsprognose is dit 1,75) en een levensverwachting van 80,5 jaar voor mannen en 83,5 jaar voor vrouwen (te-

11. Bevolkingsomvang, Bevolkingsprognose en vier scenario's

gen respectievelijk 79,6 en 82,6 jaar in de bevolkingsprognose). Voorts geldt dat het hoogste groeiscenario *Global Economy* dicht tegen de bovengrens van het 95%-prognose-interval zit, terwijl het laagste groeiscenario *Regional Communities* ruim boven de ondergrens van het 95%-prognose-interval ligt.

Literatuur

Alders, M. en J. de Beer, 1998, Kansverdeling van de bevolkingsprognose. Maandstatistiek van de Bevolking 46(4), blz. 8–11. CBS, Voorburg/Heerlen.

Jong, A. de, 2004, Enkele demografische en economische scenario's doorgelicht. *Bevolkingstrends* 52(1), blz. 83–88. CBS, Voorburg/Heerlen.

Jong, A. de, 2005, Bevolkingsprognose 2004–2050: veronderstellingen. *Bevolkingstrends* 53(1), blz. 19–23. CBS, Voorburg/Heerlen.

Jong, A.H. de, en H.B.M. Hilderink, 2004, Lange-termijn bevolkingsscenario's voor Nederland. RIVM, Bilthoven.

Tabel 1
Bevolkingsprognose; bevolkingsomvang en leeftijdsopbouw, 1 januari

	0–19 jaar	20–64 jaar	65 jaar of ouder	Totaal	w.v.		
					0–19 jaar	20–64 jaar	65 jaar of ouder
	x 1 000				%		
2004 ¹⁾	3 987	10 019	2 251	16 258	24,5	61,6	13,8
2005	3 989	10 022	2 283	16 295	24,5	61,5	14,0
2006	3 986	10 024	2 319	16 328	24,4	61,4	14,2
2007	3 976	10 036	2 348	16 361	24,3	61,3	14,4
2008	3 965	10 046	2 383	16 394	24,2	61,3	14,5
2009	3 953	10 046	2 429	16 428	24,1	61,2	14,8
2010	3 939	10 042	2 481	16 462	23,9	61,0	15,1
2011	3 916	10 058	2 524	16 498	23,7	61,0	15,3
2012	3 893	10 012	2 629	16 534	23,5	60,6	15,9
2013	3 873	9 973	2 724	16 570	23,4	60,2	16,4
2014	3 855	9 946	2 805	16 606	23,2	59,9	16,9
2015	3 837	9 927	2 876	16 640	23,1	59,7	17,3
2020	3 772	9 839	3 189	16 800	22,5	58,6	19,0
2025	3 713	9 727	3 494	16 934	21,9	57,4	20,6
2030	3 743	9 489	3 790	17 022	22,0	55,7	22,3
2035	3 802	9 257	3 991	17 050	22,3	54,3	23,4
2040	3 832	9 171	4 017	17 020	22,5	53,9	23,6
2045	3 821	9 280	3 859	16 960	22,5	54,7	22,8
2050	3 801	9 409	3 696	16 906	22,5	55,7	21,9

¹⁾ Waargenomen.

Tabel 2
Bevolkingsprognose; vruchtbaarheid, sterfte en buitenlandse migratie

	Levend- geborenen	Totaal vrucht- baarheids- cijfer	Overledenen	Levensverwachting bij geboorte		Immigratie	Emigratie ¹⁾	Saldo buitenlandse migratie ¹⁾
				mannen	vrouwen			
	<i>x 1 000</i>		<i>x 1 000</i>	<i>jaren</i>		<i>x 1 000</i>		
2004	194	1,73	142	76,41	81,09	92	111	-19
2005	191	1,73	143	76,67	81,16	93	109	-17
2006	187	1,74	144	76,90	81,22	95	108	-13
2007	184	1,74	146	77,10	81,29	98	107	-9
2008	182	1,75	147	77,27	81,35	101	106	-4
2009	180	1,75	148	77,42	81,44	105	106	0
2010	179	1,75	150	77,54	81,53	109	105	3
2011	178	1,75	151	77,66	81,61	112	105	6
2012	177	1,75	153	77,76	81,69	114	105	8
2013	177	1,75	154	77,86	81,76	115	106	9
2014	178	1,75	156	77,95	81,83	116	106	10
2015	178	1,75	158	78,03	81,89	116	106	10
2020	184	1,75	169	78,37	82,14	116	105	12
2025	188	1,75	183	78,62	82,31	116	102	14
2030	189	1,75	199	78,82	82,42	116	98	17
2035	186	1,75	213	79,00	82,50	116	94	22
2040	182	1,75	222	79,17	82,55	115	89	26
2045	181	1,75	226	79,35	82,59	115	86	29
2050	183	1,75	226	79,56	82,62	115	85	30

¹⁾ Incl. het saldo van de administratieve correcties.

Bevolkingsprognose 2004–2050: veronderstellingen

Andries de Jong

In de afgelopen twee jaar is de bevolking minder sterk gegroeid dan in de vorige prognose werd aangenomen. De immigratie is veel sneller gedaald dan in de vorige prognose werd verwacht, terwijl de emigratie zeer snel is gestegen. In de nieuwe prognose wordt van een structureel lager aantal immigranten uitgegaan en op de middellange termijn van een fors hoger aantal emigranten. Deze bijstellingen leiden tot een veel lager migratiesaldo dan dat volgens de vorige prognose. Tot 2010 is het migratiesaldo zelfs negatief. Via een lagere bevolkingsgroei leiden deze bijstellingen tot kleinere aantallen levendgeborenen en overledenen dan aangenomen in de vorige prognose.

Aan de totstandkoming van de veronderstellingen van de bevolkingsprognose is meegewerkt door Maarten Alders, Joop de Beer, Andries de Jong, Han Nicolaas en Arno Sprangers. De veronderstellingen van de prognose zijn besproken in het Demografieplatform. In deze werkgroep zijn deskundigen vertegenwoordigd op het terrein van de demografie, afkomstig van diverse ministeries, plan- en onderzoeksbureau's.

1. Recente ontwikkelingen

In de nieuwe bevolkingsprognose zijn ten opzichte van de vorige, twee jaar geleden uitgebrachte langetermijnprognose verschillende wijzigingen doorgevoerd (De Jong, 2003). Deze wijzigingen betreffen enerzijds inhoudelijke veronderstellingen waarop de prognose is gebaseerd en anderzijds diverse methodologische veranderingen. Vooral als gevolg van veranderingen in de inhoudelijke veronderstellingen is de prognose van de bevolkingsgroei significant lager dan die volgens de vorige prognose. Het gebruik van nieuwe modellen, namelijk voor de prognose van de sterfte en de prognose van de emigratie, heeft echter ook tot nieuwe inzichten geleid, en daarmee tot verschillen met de vorige prognose.

De veranderingen in de veronderstellingen houden verband met sociaal-economische ontwikkelingen in de afgelopen jaren en het effect hiervan op de demografie, en in het verlengde daarvan de bevolkingsprognose.

De eerste jaren van de 21^e eeuw zijn in zowel demografisch als maatschappelijk opzicht te kenschetsen als een turbulente periode. Rond 2000 bevond de economie zich in een hoogconjunctuur, met lage werkloosheidscijfers en hoge aantallen openstaande vacatures. Ook in de demografie was er sprake van een 'bloeiperiode', met historisch hoge aantallen geborenen, hoge aantallen immigranten en lage aantallen emigranten. De bevolkingsprognose van 2000–2050 (De Jong, 2001) stond eveneens in het teken van een hoge bevolkingsgroei: tot 2035 zou de bevolking blijven groeien tot 18,0 miljoen.

In slechts enkele jaren tijd is hierin een kentering gekomen. De economische groei zakte in, en gedurende een korte periode was er zelfs sprake van een nulgroei. De werkloosheidscijfers namen weer snel toe, terwijl het aantal openstaande vacatures zienderogen kromp. Ook maatschappelijk gezien was er sprake van een ommekeer. Integratievraagstukken kwamen prominent op de publieke en politieke agenda en het beleid, in het bijzonder het vreemdelingenbeleid, werd strikter. In de demografie was eveneens sprake van een omwenteling: zowel het aantal geborenen als het aantal immigranten daalde in een hoog tempo, terwijl het aantal emigranten snel steeg. In de bevolkingsprognose 2002–2050 waren deze trendbreuken voorzien; in deze prognose werd de maximale omvang van de bevolking verlaagd van 18,0 naar 17,7 miljoen. De snelheid waarmee de nieuwe ontwikkelingen zich voltrokken was echter onderschat. Hierdoor zijn in enkele jaren tijd de afwijkingen van de vorige bevolkingsprognose met de waarnemingen beduidend toegenomen. De raming van de bevolking op 1 januari 2005 ligt met 16,3 miljoen ruim 60 duizend onder de bevolking zoals voorspeld in de vorige bevolkingsprognose.

Aanpassingen van de kernveronderstellingen in lijn met recente ontwikkelingen, leiden ertoe dat in de nieuwe prognose het jaarlijks aantal immigranten lager is dan in de vorige prognose, terwijl het jaarlijks aantal emigranten de komende drie decennia juist hoger is. Hierdoor is het migratiesaldo de komende decennia beduidend lager, hoewel er in 2050 geen verschil meer bestaat met de vorige prognose.

De wijzigingen in de veronderstellingen met betrekking tot het migratiesaldo hebben ook invloed op de prognose van de toekomstige aantallen levendgeborenen. Minder immigranten betekent minder vrouwen op de (meest) vruchtbare leeftijden. In de nieuwe prognose is het aantal geborenen hierdoor lager dan aangenomen in de vorige prognose (bij een vruchtbaarheid die vrijwel gelijk is aan die volgens de vorige prognose).

De ontwikkeling van de levensverwachting wijkt voor mannen marginaal af van de aanname in de vorige prognose. Voor vrouwen is op de korte termijn een gunstiger ontwikkeling voorspeld.

In de volgende aflevering van *Bevolkingstrends* zal in meer detail worden ingegaan op de veronderstellingen met betrekking tot de immigratie. Elders in deze aflevering worden de belangrijkste uitkomsten van de nieuwe bevolkingsprognose gepresenteerd.

2. Migratie

In 2003 bedroeg zowel het aantal immigranten als het aantal emigranten 105 duizend. In 2004 is het aantal immigranten gedaald naar 92 duizend en het aantal emigranten gestegen naar 111 duizend. Hiermee is het migratiesaldo

gedaald van 0 in 2003 naar min 19 duizend in 2004. In 2000 bedroeg het migratiesaldo nog 54 duizend. De drastische veranderingen in zowel de immigratie als de emigratie hangen samen met de economische teruggang en de aanscherping van het migratiebeleid.

De economische groei is in enkele jaren tijd sterk gedaald. De afname van de economische groei ging gepaard met een sterke daling van de immigratie uit de westerse landen (het gaat hierbij vooral om arbeidsmigranten). In de nieuwe prognose wordt verondersteld dat de lagere economische groei vooral op de korte termijn effecten op de migratie zal hebben. Dit betekent dat de komende jaren minder immigranten vanwege arbeid uit de westerse landen worden verwacht. Ervan uitgaande dat de economie weer zal aantrekken, kan worden verwacht dat de immigratie over enkele jaren weer zal toenemen. Ook wordt in de nieuwe prognose verondersteld dat op de lange termijn krapte op de arbeidsmarkt zal ontstaan als gevolg van de vergrijzing. Vanwege deze krapte wordt een immigratiestroom uit onder meer Oost-Europa voorspeld. Door de uitbreiding van de Europese Unie is het voor werknemers uit de nieuw aangesloten landen gemakkelijker geworden om in de oude landen van de Europese Unie te gaan werken. Dit geldt in het bijzonder voor Polen.

Ook wat betreft het migratiebeleid is sprake van een gewijzigde situatie. Op 1 april 2001 is een nieuwe Vreemdelingenwet ingevoerd. Tevens is het al bestaande beleid aangescherpt. Daarbij is sprake van een strengere selectie van asielzoekers 'aan de poort'. Weinig herkomstlanden zijn als 'onveilig' aangemerkt. Hierdoor worden meer asielzoekers niet tot de procedure toegelaten. In 2000 was er nog sprake van 44 duizend asielverzoeken; in 2004 zal het aantal naar verwachting zijn gedaald naar 10 duizend.

In de nieuwe prognose ligt de immigratie op termijn rond 10 duizend lager dan in de vorige prognose (*grafiek 1*). Deze aanpassing heeft te maken met lagere aantallen asielzoekers en het strengere beleid.

In de nieuwe prognose is een methodologische wijziging doorgevoerd met betrekking tot de prognose van de emigratie. In de langetermijnprognose van 1998 is de emigratie

voor het eerst gemodelleerd met behulp van emigratiekansen. In de eerdere prognoses werd gewerkt met emigratieaantallen. De motivatie die voor de wijziging werd gegeven, was dat hierdoor beter rekening kon worden gehouden met ontwikkelingen in de samenstelling van de bevolking per groep van herkomstlanden. Een belangrijk nadeel van het werken met emigratiekansen is echter dat de mate van toekomstige daling of stijging van emigratiekansen moeilijk valt te onderbouwen. Hierdoor ontstond de wens een kernindicator te hebben waaruit de ontwikkeling van emigratiekansen kan worden afgeleid. Een kernindicator die aan deze eisen voldoet is het retourpercentage: het percentage immigranten dat in de loop der tijd weer vertrekt. In de nieuwe langetermijnprognose is deze indicator gebruikt om emigratiekansen, en hiermee aantallen emigranten, af te leiden. Hiertoe is een nieuw model ontwikkeld, waarin emigratiekansen naar verblijfsduur worden toegepast op immigranten naar verblijfsduur. In een ander artikel in deze aflevering van *Bevolkingstrends* zal nader worden ingegaan op de prognose van de emigratie aan de hand van het retourmigratiemodel.

Het aantal emigranten is tussen 2001 en 2004 sterk gestegen, van 79 duizend naar 111 duizend. Een dergelijk hoog niveau is in het verleden nog niet eerder voorgekomen. De sterke stijging van de emigratie kan duiden op een dalende populariteit van Nederland bij de migranten. Er zijn tekenen dat het politieke en sociale klimaat in Nederland, en vooral in de grote steden, harder wordt.

Een negatieve beeldvorming rond allochtonen kan ook een motief zijn om te remigreren. Ook bij de autochtonen is er sprake van een sterke stijging van de emigratie. Waarschijnlijk is de slechte economische situatie een drijfveer geweest om Nederland te verlaten.

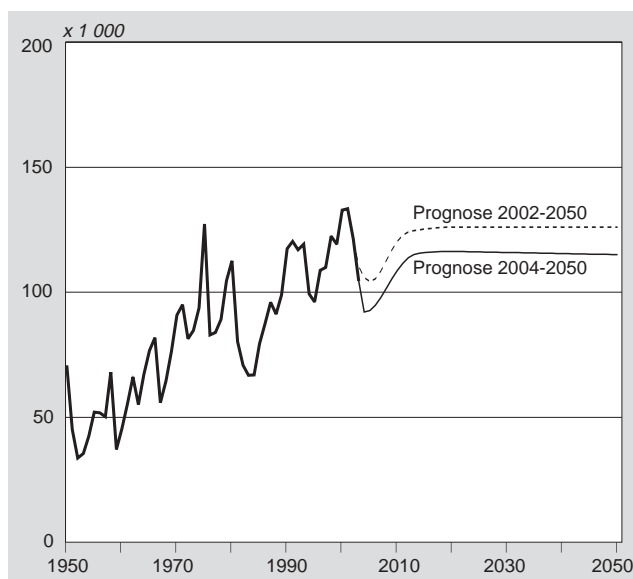
Voorts kunnen ontwikkelingen op de woningmarkt een rol hebben gespeeld. In Nederland waren tot voor kort koopwoningen goedkoper dan in de buurlanden. Door sterke stijgingen in de huizenprijzen in Nederland is de situatie inmiddels omgekeerd. Hierdoor is het aantal emigranten naar België en Duitsland de laatste jaren gestegen.

In de nieuwe prognose wordt verwacht dat met het aantrekken van de economische conjunctuur de emigratie tot 2010 zal dalen. Daarna zal de emigratie tot 2025 stabiel zijn, om vervolgens weer langzaam te dalen (*grafiek 2*).

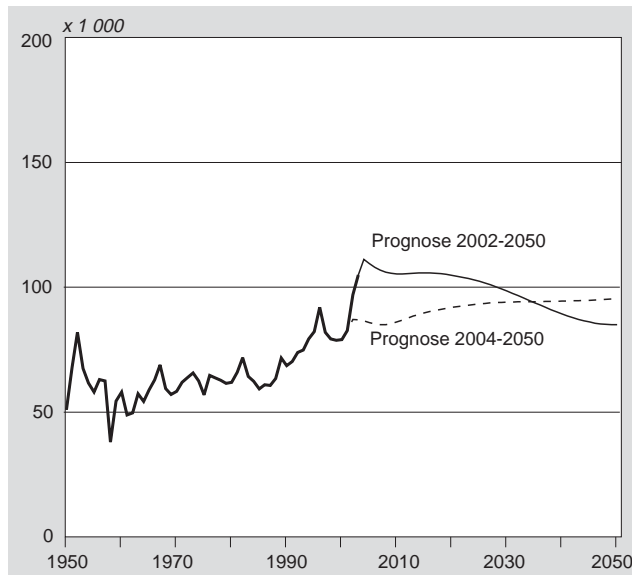
In de vorige prognose was een te laag aantal emigranten in 2004 voorspeld. Voorts werd uitgegaan van een vrijwel stabiele emigratie tot 2010, waarna de emigratie langzaam zou stijgen.

Tussen 2003 en 2004 is het migratiesaldo (aantal immigranten minus het aantal emigranten) gedaald van 0 naar min 19 duizend. In de vorige prognose was een migratieoverschot van 20 duizend in 2004 voorspeld. In de vorige prognose werd verondersteld dat het migratieoverschot eerst zou stijgen en vervolgens langzaam zou dalen naar circa 30 duizend in 2050 (*grafiek 3*). In de nieuwe prognose wordt verwacht dat het huidige negatieve migratiesaldo langzaam zal afnemen en rond 2010 weer positief zal zijn. Het positieve saldo zal dan verder groeien naar circa 30 duizend in 2050.

1. Immigratie

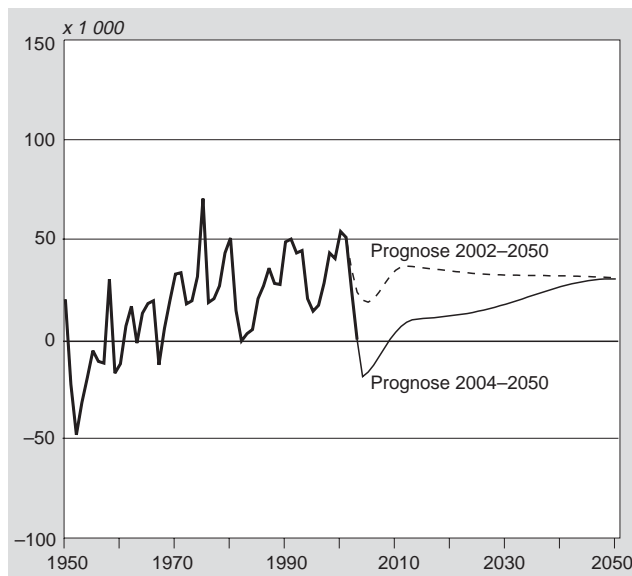

2. Emigratie ¹⁾

¹⁾ Het emigratiecijfer is inclusief het saldo van administratieve correcties.

3. Migratiesaldo ¹⁾

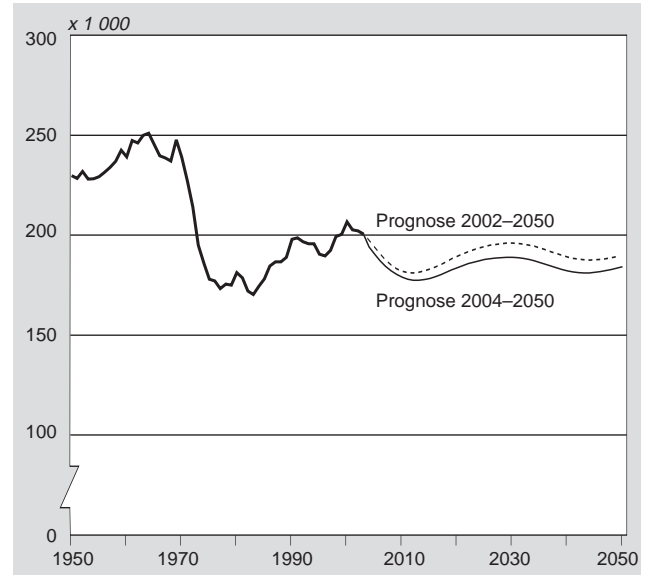
¹⁾ Het migratiesaldo is inclusief het saldo van administratieve correcties.

3. Geboorte

Samenhangend met de verslechtering van de economische situatie in de afgelopen jaren, is het aantal geborenena gedaald naar 194 duizend in 2004. Hiermee duikt het aantal geborenena voor het eerst sinds 1998 onder de 200 duizend. In de komende jaren zal het aantal geborenena verder dalen (*grafiek 4*). Dit komt vooral doordat er minder vrouwen zijn op de leeftijden waarop de meeste kinderen worden geboren.

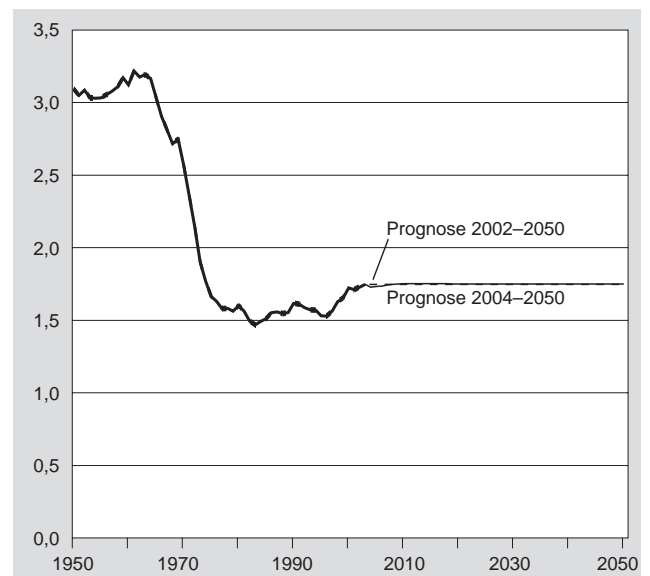
De TFR (Total Fertility Rate, een indicator voor het gemiddeld kindertal per vrouw) komt in 2004 uit op 1,73. In de komende decennia zal de TFR naar verwachting stabiel blijven rond 1,75 kinderen per vrouw (*grafiek 5*). In de vorige prognose werd ook uitgegaan van een stabiele TFR van 1,75 in de komende halve eeuw.

4. Levendgeborenen

In de afgelopen twintig jaar was de TFR laag (schommelend tussen 1,5 en 1,7), als gevolg van een combinatie van uitsteleffecten op jongere leeftijden en inhaaleffecten op hogere leeftijden. Deze inhaal- en uitsteleffecten lijken tegenwoordig te zijn uitgewerkt. Om deze reden worden er vrijwel geen ontwikkelingen meer (naar boven of naar beneden) in de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid verondersteld en blijft de TFR als resultaat hiervan in de toekomst stabiel. Vanuit het perspectief van de cohortvruchtbaarheid wordt een geleidelijke daling van het gemiddeld kindertal per vrouw (de cohort-equivalent van de TFR) van 2,50 voor geboortegeneratie 1935 naar 1,75 voor de geboortegeneraties vanaf 1975 verondersteld.

5. Totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR)

In de vorige prognose werd met 197 duizend kinderen uitgegaan van een hoger aantal geborenena in 2004. De lage economische groei heeft ertoe geleid dat er minder kinderen zijn geboren dan verwacht (mensen stellen dan de

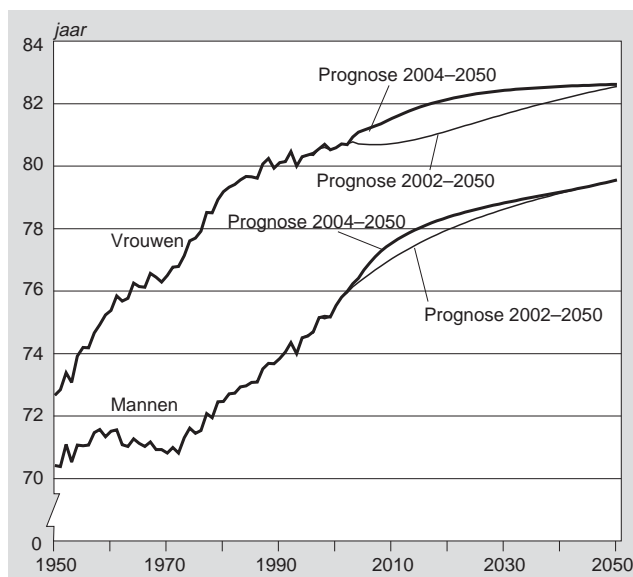
komst van kinderen uit of zelfs helemaal af). Hoewel in de vorige prognose ook werd uitgegaan van een stabiele TFR van 1,75 in de komende halve eeuw, ligt het aantal levendgeborenen in de nieuwe prognose tussen de 3 en 7 duizend lager dan in de vorige prognose. Dit is volledig het gevolg van een kleinere bevolking in de nieuwe prognose, vanwege een lager migratiesaldo.

4. Sterfte

In de nieuwe prognose is ook wat betreft de sterfte een methodologische wijziging doorgevoerd. In de vorige prognose is gebruikgemaakt van een model waarbij de levensverwachting verklaard wordt uit achterliggende determinanten. Op basis van veronderstellingen over de ontwikkeling van de parameters van dit model, werd vervolgens de ontwikkeling van de levensverwachting in de toekomst voorspeld. In de nieuwe prognose is gebruikgemaakt van een modelering aan de hand van sterfte naar doodsoorzaken. Door uit te gaan van sterfte naar doodsoorzaken is het, beter dan in het verklarend model van de vorige prognose, mogelijk inzicht te verkrijgen in onderliggende factoren van veranderingen in de sterfte. In een artikel in de volgende aflevering van *Bevolkingstrends* zal nader worden ingegaan op de prognose van de sterfte aan de hand van doodsoorzaken.

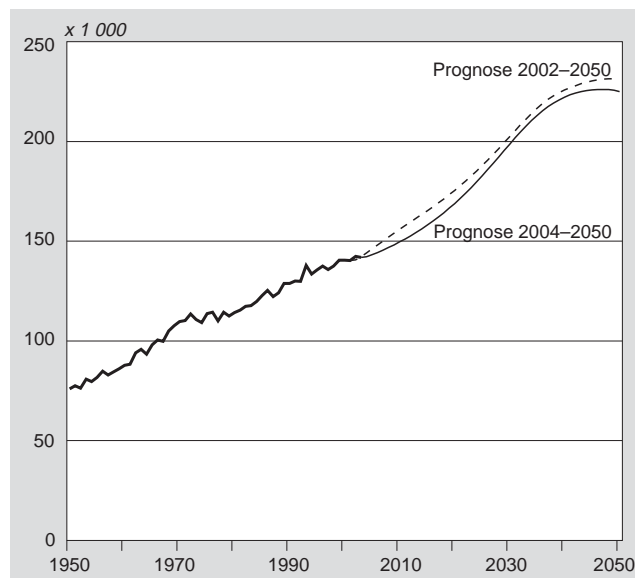
Tussen 2003 en 2004 is de levensverwachting van vrouwen verder gestegen, van 80,9 naar 81,1 jaar. Ook de levensverwachting van mannen is in deze periode verder gestegen, van 76,2 naar 76,4 jaar. In de toekomst zal de levensverwachting van mannen en vrouwen verder toenemen. In 2050 zal deze voor vrouwen uitkomen op 82,5 jaar en voor mannen op 79,5 jaar (*grafiek 6*). Hiermee loopt het verschil in levensverwachting tussen vrouwen en mannen terug van 4,7 jaar op dit moment naar 3,0 jaar in 2050. De afname van het verschil hangt vooral samen met het feit dat mannen in de afgelopen decennia minder zijn gaan roken, waardoor ze in de toekomst minder vaak aan longkanker en hart- en vaatziekten zullen overlijden.

6. Levensverwachting bij geboorte

Ondanks een verdere stijging van de levensverwachting van zowel mannen als vrouwen, zal het jaarlijks aantal overledenen in de komende decennia sterk toenemen. Dit is het gevolg van de vergrijzing van de bevolking. De naoorlogse geboortegolf zorgt in de komende decennia voor een sterke toename van het aantal ouderen. In het tweede en derde decennium van deze eeuw zal dit een versnelling in de toename van het aantal overledenen teweegbrengen (*grafiek 7*). Na 2030 loopt de stijging van het aantal overledenen weer langzaam terug, om rond 2050 tot stilstand te komen. Tegen 2050 zullen er naar verwachting ongeveer 225 duizend personen per jaar overlijden, zo'n 80 duizend meer dan nu.

7. Overledenen

De prognose van de sterfte is gebaseerd op een onderscheid van sterfte naar doodsoorzaken. In de nieuwe prognose wordt in de komende decennia een sterkere stijging van de levensverwachting verondersteld dan in de vorige prognose. Dit geldt in het bijzonder voor de vrouwen. In de vorige prognose werd verwacht dat de levensverwachting van vrouwen het eerste decennium van deze eeuw amper zou veranderen en pas in het tweede decennium de stijgende koers uit het verleden zou hervatten.

In de nieuwe prognose ligt het aantal overledenen in eerste instantie 2 duizend per jaar lager dan in de vorige prognose. Het verschil groeit naar 7 duizend rond 2015. Dit komt vooral door een, ten opzichte van de vorige prognose, gunstiger ontwikkeling van de levensverwachting van vrouwen. Vervolgens worden de verschillen weer kleiner, om uit te komen op 4 duizend in 2035. Daarna nemen de verschillen echter weer toe.

5. Bevolkingsomvang

In 2004 is het inwonertal met 37 duizend personen toegenomen. Deze toename is aanzienlijk kleiner dan in 2000, toen de bevolkingsgroei nog boven de 120 duizend personen uitkwam. Volgens de nieuwe bevolkingsprognose van

het CBS zal het inwonertal van Nederland toenemen van de huidige 16,3 miljoen naar 17,0 miljoen in 2035. Daarbij is sprake van een afnemend groeitempo. Na 2035 daalt de bevolking langzaam, om in 2050 uit te komen op 16,9 miljoen.

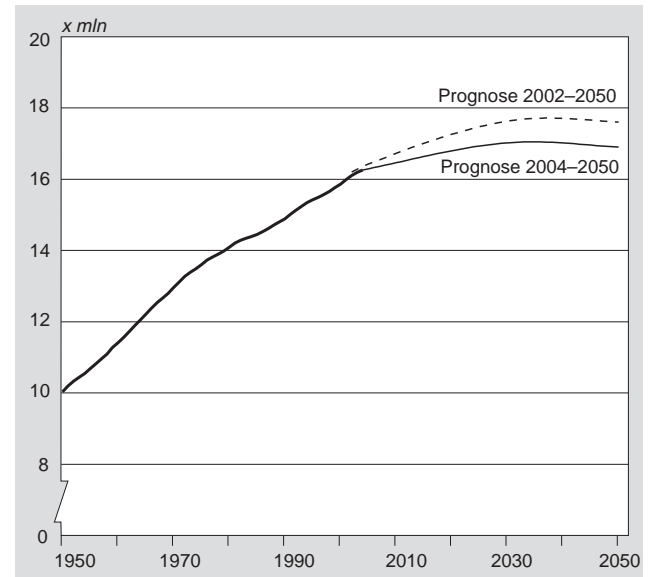
In de vorige langetermijnprognose groeide de bevolking van Nederland van 16,2 miljoen in 2003 naar 17,7 miljoen in 2035. De verklaring voor de lagere bevolkingsgroei is enerzijds dat in de nieuwe prognose sprake is van een lager migratiesaldo en anderzijds dat in de nieuwe prognose de natuurlijke bevolkingsaanwas geringer is.

Literatuur

Jong, A. de, 2001, Bevolkingsprognose 2000–2050: bevolking groeit tot 18 miljoen. Maandstatistiek van de Bevolking 49(1), blz. 22–25. CBS, Voorburg/Heerlen.

Jong, A. de, 2003, Bevolkingsprognose 2002–2050: veronderstellingen. Bevolkingstrends 53(1), blz. 27–33. CBS, Voorburg/Heerlen.

8. Bevolkingsomvang

Prognose van emigratie op basis van een retourmigratiemodel

Andries de Jong en Han Nicolaas

In de nieuwe bevolkingsprognose is de emigratie voor het eerst gemodelleerd aan de hand van het 'retourpercentage'. Voor zes herkomstgroeperingen zijn veronderstellingen opgesteld over het percentage immigranten dat uiteindelijk weer terugkeert (naar het land van herkomst). Van de immigranten uit Turkije, Marokko en Suriname keert rond een kwart tot een derde van de mannen weer terug. Het retourpercentage van vrouwen ligt bij elk van deze groepen 10 procentpunten lager. Voor de Nederlandse Antillen en Aruba, overige niet-westerse landen en westerse landen geldt een veel hoger retourpercentage. Voor alle niet-westerse geboortelanden wordt verwacht dat het aantal emigranten in de toekomst (vrijwel) continu zal dalen. Het aantal emigranten uit de westerse landen zal tot 2020 stijgen en daarna gaan dalen.

Voor het eerst is er ook een prognose opgesteld over de verdeling van eerste generatie allochtonen naar verblijfsduur. Momenteel wonen de meeste niet-westerse eerste generatie allochtonen hier nog geen 30 jaar. In de toekomst zullen de aantallen met een langere verblijfsduur sterk stijgen. Westerse eerste generatie allochtonen wonen hier vaak al langer dan 40 jaar, hoewel de grootste groep hier korter dan 10 jaar verblijft. Deze situatie zal in de toekomst grotendeels blijven bestaan.

1. Inleiding

In de langetermijnprognose van 1998 is de emigratie voor het eerst gemodelleerd met behulp van leeftijdsspecifieke emigratiekansen. In de eerdere prognoses werd gewerkt met emigratieaantallen. Reden voor het gebruik van leeftijdsspecifieke emigratiekansen was dat door gebruik te maken van kansen beter rekening kon worden gehouden met ontwikkelingen in de samenstelling van de bevolking naar herkomstland. In de vorige langetermijnprognose werd verondersteld dat emigratiekansen van personen geboren in niet-westerse landen over het algemeen dalen. Dit komt doordat het aandeel van de nieuwe immigranten ten opzichte van de totale groep personen die vanuit het buitenland naar Nederland zijn gekomen op termijn gaat teruglopen. Omdat een langer verblijf van immigranten in Nederland samenhangt met een afnemende emigratiekans, leidt een dalend percentage 'nieuwe' immigranten in de totale groep eerste generatie-allochtonen tot een dalende emigratiekans. Voor westerse landen, waarvoor arbeidsmigratie het hoofdmotief voor migratie vormt, werd de emigratie gekoppeld aan dit migratiemotief. Verondersteld werd dat de emigratiekansen van personen uit deze landen licht zullen stijgen. Deze migranten keren na enkele jaren werken in Nederland weer terug naar het land van herkomst.

Bij het werken met emigratiekansen bleek dat het moeilijk was een onderbouwing te geven voor de mate van daling of stijging van emigratiekansen in de toekomst. Gezien het feit dat het effect van de mate van daling of stijging van

emigratiekansen op de toekomstige aantallen emigranten aanzienlijk is, is het wenselijk een kernindicator te hebben op basis waarvan de ontwikkeling van emigratiekansen valt af te leiden. Voorts is het wenselijk dat deze kernindicator een duidelijke interpretatie kent en op basis van waarnemingen in het verleden kan worden geschat.

Een kernindicator die aan deze eisen voldoet is het retourpercentage: het percentage immigranten dat in de loop der tijd weer vertrekt. In de nieuwe langetermijnprognose is deze indicator gebruikt om emigratiekansen en hiermee aantallen emigranten af te leiden. Hiertoe is een nieuw model ontwikkeld, waarin emigratiekansen naar verblijfsduur worden toegepast op immigranten naar verblijfsduur. Het emigratiemodel kan niet alleen worden gebruikt voor de prognose van het aantal emigranten, maar ook voor de ontwikkeling van het aantal eerste generatie allochtonen naar verblijfsduur.

In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op het nieuwe model om emigratie te modelleren. In paragraaf 3 wordt de ontwikkeling van het retourpercentage in het verleden beschreven, waarna in paragraaf 4 veronderstellingen over het retourpercentage in de toekomst worden geformuleerd. Paragraaf 5 beschrijft de ontwikkeling van de emigratie in de periode 1987–2004. In paragraaf 6 wordt ingegaan op de uitkomsten van het nieuwe model wat betreft het aantal emigranten. In de slotparagraaf wordt belicht wat dit betekent voor de ontwikkeling van het aantal eerste generatie allochtonen naar verblijfsduur.

2. Het retourmigratiemodel

In het nieuwe emigratiemodel wordt het retourpercentage gebruikt als kernindicator. Dit percentage kan worden berekend door te kijken naar het aantal immigranten dat zich in een bepaald kalenderjaar in Nederland vestigt en vervolgens na te gaan welke aantallen in hetzelfde jaar en in de daarop volgende jaren weer uit Nederland vertrekken. Het retourpercentage wordt voor mannen en vrouwen apart berekend, gezien het grote geslachtsverschil dat hierin bestaat. Voor de toepassing in de prognose is het noodzakelijk het retourpercentage nader op te splitsen naar de landengroepen die in de (allochtonen)prognose worden gehanteerd. Het retourpercentage wordt overigens niet als zodanig in het emigratiemodel gebruikt. Gewerkt wordt met het percentage immigranten dat is geëmigreerd naar verblijfsduur (het aantal jaren dat is verstreken sinds aankomst in Nederland). De som van deze percentages over alle verblijfsduren levert het retourpercentage op. Bovendien wordt in het emigratiemodel een nader onderscheid gemaakt naar leeftijdsklasse bij immigratie. Het retourpercentage blijkt namelijk sterk te variëren met de leeftijdsklasse bij aankomst. Er is voor gekozen tienjaarsleeftijdsklassen te hanteren. In het algemeen geldt dat het retourpercentage van degenen die bij aankomst tussen 30 en 60 jaar waren veel hoger ligt

dan dat van degenen die als kind of op hoge leeftijd zijn gearriveerd.

De percentages terugkerende immigranten naar verblijfsduur (t) worden vervolgens in het nieuwe emigratiemodel toegepast op de aantallen immigranten (die zich t jaar geleden in Nederland hebben gevestigd) naar leeftijdsklasse bij aankomst in Nederland. Hiermee zijn per kalenderjaar de aantallen emigranten (naar verblijfsduur en leeftijd) bekend. Deze berekeningswijze brengt met zich mee dat per landengroep die in de (allochtonen)prognose wordt gehanteerd, moet worden beschikt over een historische reeks van de aantallen immigranten naar leeftijd en geslacht. Immers, de emigranten van volgend jaar kunnen de immigranten van enkele decennia geleden zijn. Historische leeftijdsspecifieke immigratiecijfers zijn ontleend aan De Jong (2003). Deze cijfers zijn beschikbaar voor vijf herkomstgroepen van niet-westerse allochtonen (Suriname, Nederlandse Antillen, Turkije, Marokko en 'overig niet-westers') en voor de totale groep westerse allochtonen. Dit betekent dat voor deze zes herkomstgroepen het emigratiemodel kan worden toegepast (omdat in de (allochtonen)prognose elf herkomstgroeperingen worden gebruikt, worden de uitkomsten van de groepen 'overig niet-westers' en 'totaal westers' in een latere fase nog nader uitgesplitst).

Met het nieuwe emigratiemodel is het niet alleen mogelijk de ontwikkeling van het aantal emigranten (voor zes herkomstgroeperingen) te prognosticeren, maar ook de ontwikkeling van het aantal eerste generatie-allochtonen naar verblijfsduur. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een specifieke toepassing van het zogenaamde cohort-componenten model: op basis van de stand van de bevolking op een gegeven tijdstip wordt een nieuwe stand berekend op grond van veronderstellingen over positieve en negatieve groeicomponenten. In het emigratiemodel betreft het slechts één component aan de plus-kant, namelijk immigratie, en twee componenten aan de min-kant, namelijk emigratie en sterfte. Omdat het alleen de eerste generatie betreft, speelt geboorte geen rol. Het bijzondere aan deze toepassing van het cohort-componenten model is dat zowel de bevolking als de groeicomponenten zijn uitgesplitst naar verblijfsduur en leeftijd.

In het model wordt gestart met het aantal immigranten naar verblijfsduur en leeftijd in het laatst waargenomen kalenderjaar. Hierboven is aangegeven hoe de aantallen emigranten naar verblijfsduur en leeftijd per kalenderjaar kunnen worden berekend. Ook de aantallen overledenen naar verblijfsduur en leeftijd dienen per kalenderjaar te worden berekend. Dit wordt gedaan door sterftekansen naar leeftijd toe te passen op de bevolking naar leeftijd en verblijfsduur, waarbij wordt verondersteld dat de sterftekans per leeftijd voor elke verblijfsduur gelijk is. Voor de bevolking van verblijfsduur 1 en hoger (naar leeftijd) kan de stand op 31 december worden berekend door uit te gaan van de stand op 1 januari en vervolgens de aantallen emigranten en overledenen (van verblijfsduur 1 en hoger) hiervan af te trekken. Voor de bevolking van verblijfsduur 0 (naar leeftijd) kan de stand op 31 december worden berekend door uit te gaan van immigranten in het betreffende kalenderjaar (naar leeftijd) en vervolgens de aantallen emigranten en overledenen (van verblijfsduur 0) hiervan af te trekken. Deze procedure dient voor alle prognosejaren te worden toegepast.

Na toepassing van het nieuwe retourmigratiemodel is de stand en loop van eerste generatie-allochtonen van een bepaalde herkomstgroepering in de toekomst bekend. Deze stand en loop zijn zowel naar leeftijd als verblijfsduur bekend. In het bevolkingsprognosemodel wordt ook de stand en loop van eerste generatie-allochtonen naar herkomstgroepering berekend, maar wordt alleen gewerkt met de uitsplitsing naar leeftijd. Ook de emigratiekansen kennen alleen het onderscheid naar leeftijd en niet naar verblijfsduur. Om het bevolkingsprognosemodel hanteerbaar te houden (het bevat ook nog de component geboorte, terwijl elf herkomstgroeperingen eerste generatie-allochtonen worden onderscheiden, en omvat voorts autochtonen inclusief tweede generatie-allochtonen), is ervoor gekozen het retourmigratiemodel niet in het bevolkingsprognosemodel in te bouwen. In plaats daarvan worden emigratiekansen (naar leeftijd) zodanig gemodelleerd dat de stand en loop van de eerste generatie-allochtonen volgens het bevolkingsprognosemodel in hoge mate spoort met de stand en loop volgens het retourmigratiemodel. De bevolking van het bevolkingsprognosemodel kan vervolgens worden onderscheiden naar verblijfsduur (en leeftijd) op basis van de verdeling volgens het retourmigratiemodel.

3. Ontwikkeling van retourpercentages tussen 1995 en 2003

In deze paragraaf wordt gekeken naar de ontwikkeling van retourpercentages op basis van een longitudinaal bestand met alle immigranten en emigranten vanaf 1995 tot en met 2003. Hierbij is onderscheid gemaakt naar geslacht, leeftijd, verblijfsduur en een aantal geboortelandgroepen. Veel mensen die Nederland verlaten, melden dit niet bij de gemeente. Deze mensen, die na enige tijd administratief worden afgevoerd uit het bevolkingsregister, worden gerekend tot de (niet-gemelde) emigranten. Voor iedere persoon die op enig moment administratief is afgevoerd, is onderzocht of deze persoon later in hetzelfde jaar of eventueel in volgende jaren weer administratief is opgenomen. Is dit niet het geval, dan wordt deze persoon tot de emigranten gerekend. Is deze persoon wel weer administratief opgenomen, dan wordt hij of zij niet gerekend tot de emigranten.

Opgemerkt moet worden dat het aantal emigranten in (zeer) recente jaren door deze methode 'kunstmatig' op een hoger niveau kan liggen dan het aantal emigranten in eerdere jaren. Van de administratief afgevoerde personen in 2002 of 2003, bijvoorbeeld, zal een veel groter deel nog niet administratief zijn opgenomen (en dus in de emigratiecijfers worden meegenomen) dan van de administratief afgevoerde personen uit eerdere jaren. Met behulp van een duuranalyse van de administratieve afvoeringen van 1995, waarbij gekeken is hoeveel procent na verloop van tijd weer wordt opgenomen, is een schatting gemaakt van het aantal nog te verwachten administratieve opnemingen van immigratiecohort 1995. Uit deze analyse blijkt dat het effect van deze extra opnemingen op de terugkeerpercentages gering is: voor mannen liggen de aldus gecorrigeerde retourpercentages ongeveer één procentpunt lager dan de originele retourpercentages; voor vrouwen is dit ongeveer een halve procentpunt.

In het retourmigratiemodel dienen veronderstellingen te worden opgesteld over het percentage immigranten dat

(uiteindelijk) weer vertrekt. Hiertoe is gebruik gemaakt van het verloop van de retourmigratie in het immigratiecohort 1995. De tot 2003 waargenomen retourmigratie is afgebeeld in *grafiek 1*, waarbij een uitsplitsing is gemaakt naar geboorteland(groep) en geslacht. In deze grafiek zijn de nog te verwachten administratieve opnemingen verwerkt.

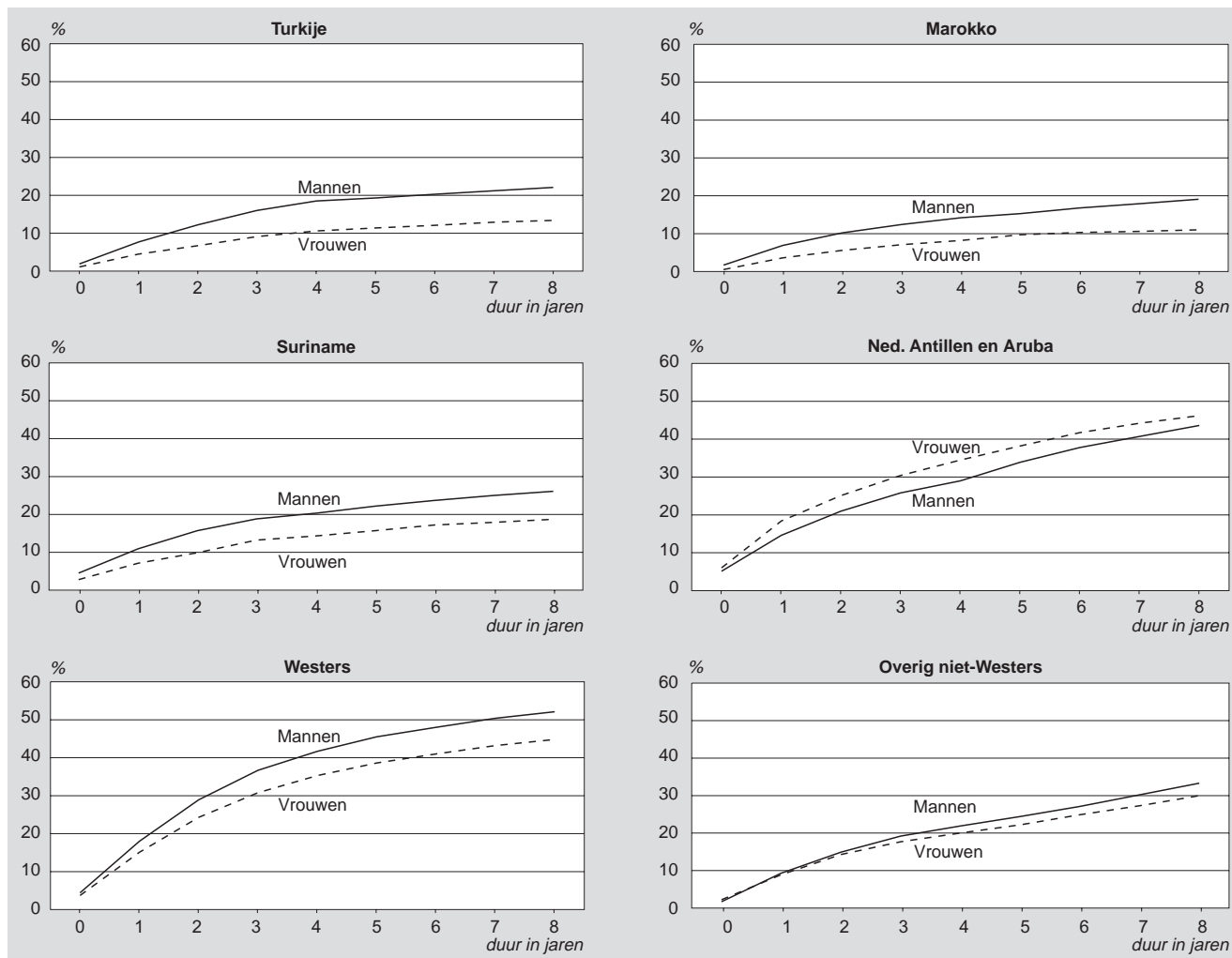
Het retourpercentage is het hoogst voor westerse migranten: rond de helft van de mannen is na 8 jaar al weer vertrokken. Dat dit percentage zo hoog is, hangt samen met het feit dat arbeid en studie belangrijke motieven zijn om naar Nederland te komen. Na enkele jaren werken of na het voltooien van de studie keert men weer terug naar het land van herkomst. Het retourpercentage voor migranten uit de Nederlandse Antillen en Aruba ligt slechts iets lager. Voor deze migranten vormt studie ook een belangrijk migratiemotief. Bovendien kunnen zij, omdat ze de Nederlandse nationaliteit hebben, gemakkelijk in beide richtingen migreren. De retourmigratie van migranten uit Turkije, Marokko en Suriname ligt ongeveer de helft lager. Voor hen geldt dat gezinsvorming (en gezinshereniging) een belangrijk migratiemotief is. Het retourpercentage van migranten uit de overige niet-westerse landen ligt weer belangrijk hoger. Dit kan mogelijk verband houden met het feit dat het gedeeltelijk gaat om asielzoekers waarvan het merendeel, na afwijzing van hun verzoek, in de administratieve correcties terecht komt.

Het retourpercentage ligt voor mannen meestal hoger dan voor vrouwen. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat vrouwen vaker vanwege het motief van gezinsvorming naar Nederland komen (namelijk 40 procent van de vrouwen tegen 15 procent van de mannen). Uitzondering op deze regel vormen de Nederlandse Antillen en Aruba, waarheen vrouwen vaker terugkeren, en migranten uit de overige niet-westerse landen, waar de retourmigratie van mannen en vrouwen vrijwel even groot is.

4. Veronderstellingen over het uiteindelijk retourpercentage

Op basis van waarnemingen tot en met 2003 is een schatting gemaakt van het uiteindelijk te verwachten retourmigratiepercentage van het immigratiecohort 1995. *Grafiek 2* geeft hiervan een beeld. Deze schatting wordt gehanteerd als het retourpercentage dat op de lange termijn voor immigranten zal gelden. Overigens dient te worden opgemerkt dat in de praktijk per 10-jaars leeftijdsklasse de uiteindelijke retourpercentages zijn bepaald. Het percentage dat in *grafiek 2* is afgebeeld vormt dan een gewogen gemiddelde van deze leeftijdsspecifieke retourpercentages. Allereerst valt op dat voor alle herkomstgroeperingen geldt dat het grootste deel van het retourpercentage na 8 waargenomen verblijfsjaren al is gerealiseerd. Bij het op-

1. Percentage emigranten van immigratiecohort 1995 naar geslacht, verblijfsduur en geboorteland

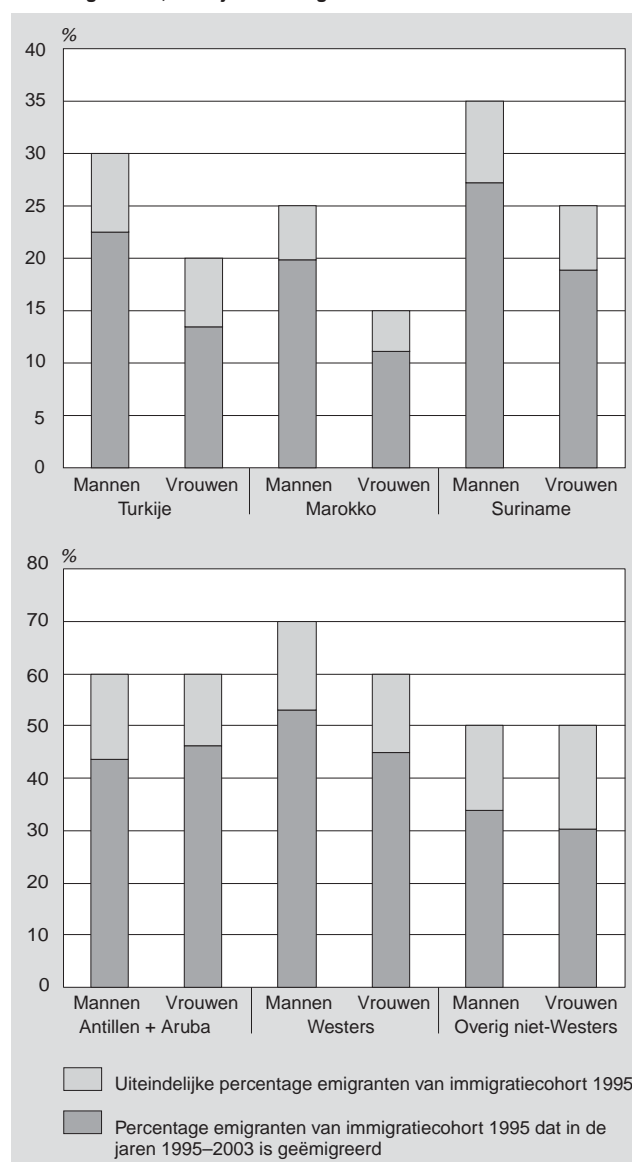

stellen van veronderstellingen over het uiteindelijke retourpercentage zijn de zes herkomstgroeperingen onderverdeeld in twee hoofdgroepen. In de eerste groep vallen de herkomstgroeperingen Turkije, Marokko en Suriname. Momenteel, maar zeker in de toekomst, geldt voor deze groep dat gezinsvorming een belangrijk motief is om naar Nederland te komen. Dit gegeven impliceert een vrij laag retourpercentage, aangezien men in het algemeen de intentie heeft in Nederland een toekomst (als gezin) op te bouwen. Verondersteld is dat rond een kwart tot een derde van de mannen uit deze groepen weer vertrekt. Het retourpercentage van vrouwen ligt bij elk van deze groepen 10 procentpunten lager, omdat vrouwen vaker dan mannen voor gezinsvorming naar Nederland komen. Het uiteindelijke percentage retourmigranten is voor Turkse mannen 5 procentpunten hoger ingesteld dan voor Marokkaanse mannen. Uit de waarnemingen blijkt namelijk dat de emigratie van Marokkanen op een lager niveau ligt dan de emigratie van Turken. Gezien de hogere emigratie in de waarnemingen, is de emigratie van Surinamers op hun beurt 5 procentpunten hoger ingesteld dan die van Turken.

In de tweede hoofdgroep vallen de migranten uit de Nederlandse Antillen en Aruba, overige niet-westerse landen en westerse landen. Belangrijke (im)migratiemotieven voor deze groep zijn arbeid (vooral westerse landen), studie (o.a. Nederlandse Antillen en Aruba) en het indienen van een asielverzoek (vooral overige niet-westerse landen). Dit brengt hogere retourpercentages met zich mee dan in de vorige groep. Voor arbeidsmigranten en studenten geldt dat ze vaak slechts enkele jaren in Nederland verblijven en dan weer vertrekken. Voor asielzoekers geldt dat ze zich na een verblijf van een half jaar in het bevolkingsregister kunnen inschrijven, en als ze geen verblijfsvergunning verkrijgen weer worden uitgeschreven. Het veronderstelde retourpercentage van westerse migranten ligt het hoogst met 70 procent. Voor vrouwen ligt het aandeel tien procentpunten lager, ondanks het feit dat ook voor vrouwen de immigratiemotieven arbeid en studie erg belangrijk zijn. Het retourpercentage van mannen uit de Nederlandse Antillen en Aruba ligt tien procentpunten lager dan het retourpercentage van westerse mannen. Hoewel in het immigratiecohort 1995 het retourpercentage van vrouwen iets hoger ligt dan voor mannen, is gezien het geringe verschil het retourpercentage voor mannen en vrouwen aan elkaar gelijkgesteld. Het retourpercentage voor overig niet westerse mannen is tien procentpunten lager ingesteld dan voor migranten uit de Nederlandse Antillen en Aruba. Opnieuw is het retourpercentage voor mannen en vrouwen even hoog verondersteld, hoewel in de waarneming het percentage voor vrouwen iets lager ligt dan dat voor mannen.

Eerdere schattingen van De Beer en Tjemmes (1996) op basis van extrapolatie van remigratiepercentages tot en met 1994 kwamen uit op uiteindelijke retourpercentages van 10 tot 15 voor Turken en Marokkanen en 65 voor Antillianen/Arubanen. Hierbij werd echter geen rekening gehouden met de administratieve correcties, hetgeen de beduidend lagere retourpercentages voor Turken en Marokkanen dan de in dit artikel gepresenteerde percentages kan verklaren. Bovendien lag de remigratiegeneigdheid van Turken en Marokkanen medio jaren tachtig – begin jaren negentig aanzienlijk lager dan medio jaren negentig.

2. Uiteindelijke percentage emigranten van immigratiecohort 1995 naar geslacht, verblijfsduur en geboorteland

5. Ontwikkelingen in de emigratie 1987–2004

Met behulp van het retourmigratiemodel zal de emigratie geprognoseerd worden voor de periode 2004–2050. Op jaarbasis zijn er waarnemingen over de emigratie beschikbaar tot en met kalenderjaar 2003. Voor kalenderjaar 2004 is op basis van de maandcijfers tot en met september een 'nowcast' gemaakt van het jaarcijfer. In het retourmigratiemodel zullen de (per kalenderjaar gerangschikte) doorsnede retourmigratiepercentages zodanig worden aangepast dat de emigratie volgens dit model in 2004 consistent is met de nowcast.

Alvorens de uitkomsten over emigratie volgens het retourmigratiemodel te belichten, wordt eerst ingegaan op ontwikkelingen in de emigratie in de periode 1987–2004. Hierbij worden alle in de prognose onderscheiden herkomstgroeperingen getoond, alsmede emigranten die afkomstig zijn uit Nederland (autochtonen inclusief tweede generatie allochtonen). Uit *grafiek 3* komt naar voren dat de stijgende lijn van het aantal emigranten in 2003 zich in

2004 heeft voortgezet. Dit duidt op een nog steeds dalende populariteit van Nederland bij de migranten. Er zijn tekenen dat het politieke en sociale klimaat in Nederland, en vooral in grote steden, harder wordt. Een negatieve beeldvorming rond allochtonen wordt aangemerkt als een reden om te remigreren. Echter ook heimwee en de behoefte om in een land te leven waar de cultuur vertrouwd is, vormen motieven om weer te vertrekken.

Ook het aantal autochtonen dat migreert blijft stijgen. Verklaringen voor deze stijging kunnen in verschillende richtingen worden gezocht. Ten eerste ligt het voor de hand te veronderstellen dat de slechte economische situatie (met een lage economische groei) een drijfveer is geweest om Nederland te verlaten. Voorts kunnen ontwikkelingen op de woningmarkt een rol hebben gespeeld. In Nederland waren tot enkele jaren geleden koopwoningen goedkoper dan in de buurlanden. Door sterke stijgingen in de huizenprijzen in Nederland is de situatie inmiddels omgekeerd. Dit kan voor personen (die in de grensgebieden woonden) een reden zijn geweest om over de grens te verhuizen (en in Nederland te blijven werken). Het aantal emigranten naar Duitsland en België is de laatste jaren in ieder geval sterk gestegen.

Overigens geldt niet voor alle herkomstgroeperingen dat in 2004 het aantal emigranten (verder) is gestegen. Voor de herkomstgroeperingen Marokko, Suriname, Azië, overig niet-Europa en Indonesië geldt een stabilisatie ten opzichte

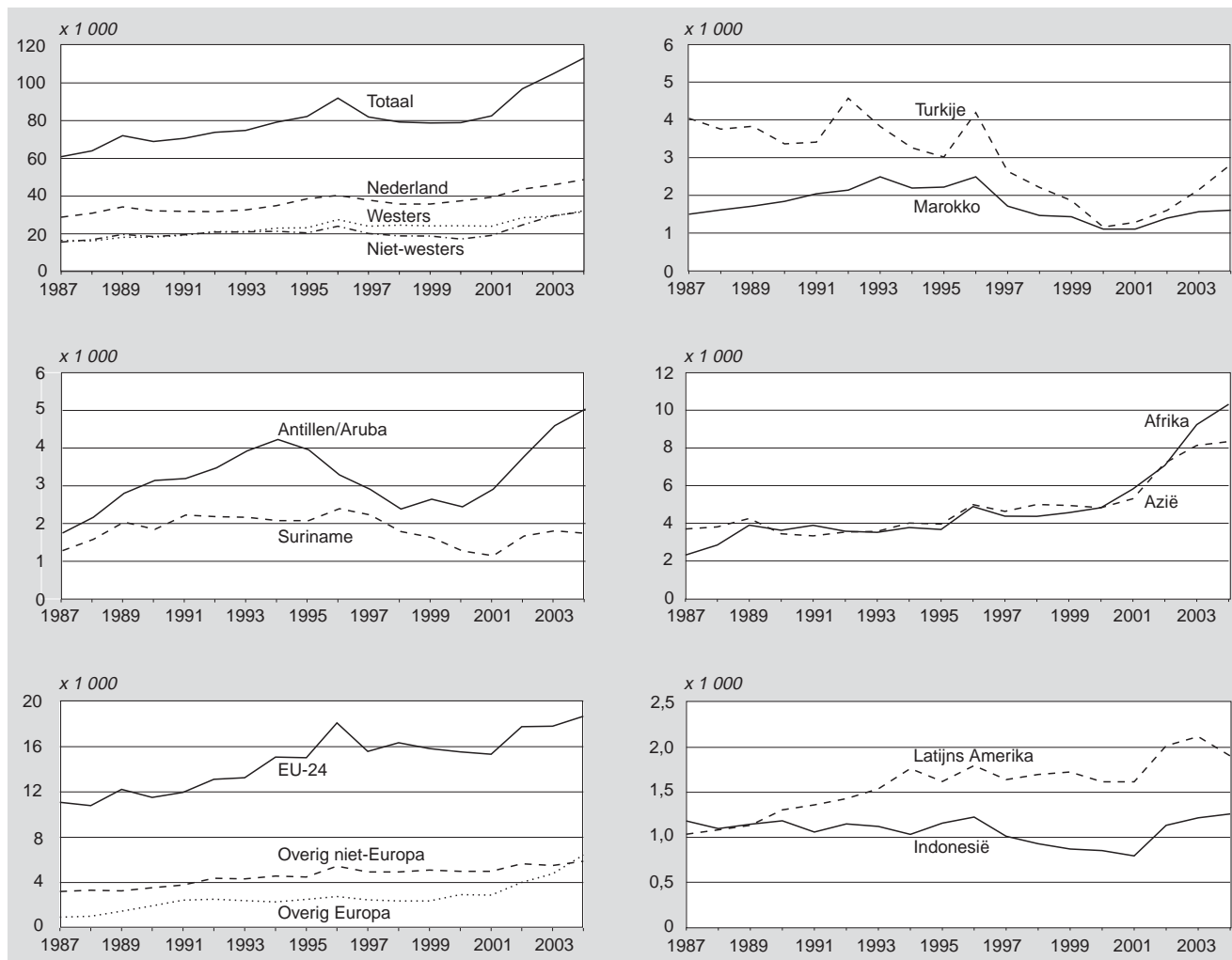
van het niveau in 2003, terwijl voor herkomstgroepering Latijns-Amerika sprake is van een daling. Sterke stijgers in 2004 zijn de herkomstgroeperingen Turkije, Nederlandse Antillen en Aruba, en Afrika. De sterke stijging van Afrika kan verband houden met ingeschreven asielzoekers die uiteindelijk geen verblijfsvergunning hebben gekregen. Bij de verklaring van de stijging van de emigratie van Turken kan mogelijk een rol spelen dat er positieve geluiden worden gehoord over de ontwikkeling van de economie in Turkije. Bovendien blijken steeds meer (vooral hoogopgeleide) Turken Nederland te willen verlaten vanwege de beperking van hun (sociale) mogelijkheden en de intolerantie die zij hier ondervinden (NRC Handelsblad, 2005).

6. Trends in de emigratie in de toekomst

De veronderstellingen over het uiteindelijk retourpercentage (zie paragraaf 4) hebben een longitudinale invalshoek. In de prognose dient de emigratie echter te worden voorspeld per kalenderjaar. Dit betekent dat hier een transversale invalshoek dient te worden gehanteerd. Hiertoe worden in het retourmigratiemodel de duurspecifieke retourpercentages per kalenderjaar gerangschikt.

Vervolgens worden de transversaal gerangschikte duurspecifieke retourpercentages zodanig aangepast dat de emigratie volgens het model uitkomt op de nowcast van 2004 (in de

3. Aantal emigranten naar geboorteland, 1987-2004

praktijk betekende dit een aanmerkelijke verhoging van de duurspecifieke retourpercentages). Het uiteindelijke retourpercentage op de lange termijn, zoals beschreven in paragraaf 4 (uitgesplitst naar verblijfsduren en leeftijdsklasse), wordt verondersteld te gelden in het kalenderjaar 2050. In het emigratiemodel is vervolgens (curvilineair) geïnterpoleerd tussen de duurspecifieke retourpercentages van 2004 en 2050 om de duurspecifieke retourpercentages voor 2005–2049 te verkrijgen. Door vermenigvuldiging van de duurspecifieke retourpercentages (van een betreffend immigratiecohort naar leeftijd bij immigratie) met de omvang van het immigratiecohort, kan de emigratie voor de periode 2004–2050 worden berekend. *Grafiek 4* presenteert de aantallen emigranten naar geboorteland(groep) en geslacht.

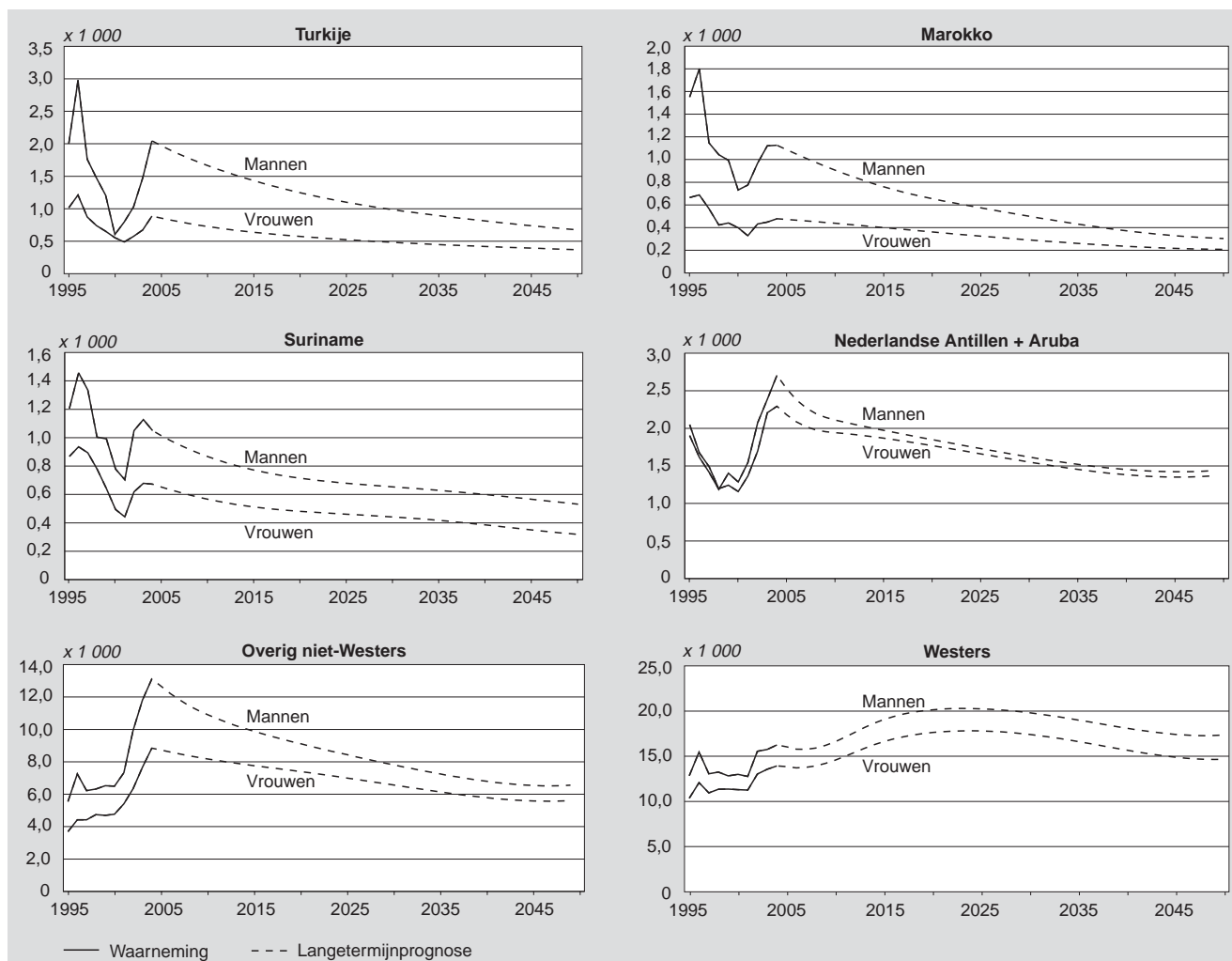
Voor alle niet-westerse groepen migranten geldt dat verwacht wordt dat het aantal emigranten in de toekomst (vrijwel) continu zal dalen. In het nabije verleden hebben grote aantallen immigranten zich in Nederland gevestigd. Verwacht wordt dat in de toekomst veel kleinere stromen uit niet-westerse landen zullen komen dan in het recente verleden (Alders, 2005). Daarnaast neemt de gemiddelde verblijfsduur van de al in Nederland wonende migranten toe. Daarmee zal voor deze groepen de kans om te vertrekken steeds kleiner worden. Door deze aspecten zal het aantal emigranten in de toekomst dalen.

Voor westerse migranten is sprake van een andere ontwikkeling. Na een min of meer gelijkblijvend aantal tot 2007 zal het aantal emigranten toenemen, om rond 2020 weer geleidelijk te gaan dalen. De stijging na 2007 hangt samen met het feit dat het aantal immigranten over enkele jaren weer sterk zal stijgen, samenhangend met een opbloei van de economie. In het kielzog van het stijgende aantal immigranten zal het aantal emigranten ook stijgen.

De emigratie van personen die in Nederland zijn geboren (autochtonen en tweede generatie allochtonen) kan niet met behulp van het retourmigratiemodel worden geprognosticeerd.

Voor deze groep zijn eerst de emigratiekansen voor 2003 bepaald. Deze kansen zijn vervolgens in de prognoseperiode constant gehouden. Door toepassing van deze kansen op de geprognosticeerde bevolking van personen die in Nederland zijn geboren, kon vervolgens de emigratie worden bepaald. Overig zijn de kansen in 2004 (en enkele jaren daarna) omhoog bijgesteld, om op de nowcast van de emigratie in 2004 uit te komen. Voor 2004 komt de nowcast voor personen geboren in Nederland uit op 48,5 duizend emigranten. Op de lange termijn loopt het aantal emigranten terug tot rond 35 duizend in 2050. Dit heeft vooral te maken met de krimp van de autochtone bevolking.

4. Aantal emigranten naar geboorteland en geslacht, 1995–2050

7. Trends in het aantal eerste generatie allochtonen naar verblijfsduur

Momenteel zijn er in Nederland vrijwel geen niet-westerse allochtonen die hier al langer dan 40 jaar verblijven. Dit betekent dat er tot begin jaren zestig nog amper niet-westerse allochtonen in Nederland woonden. In de jaren zestig en zeventig kwam hierin een verandering, toen veel Turken en Marokkanen naar Nederland kwamen als gastarbeider. Dit wordt weerspiegeld in het feit dat relatief velen van hen hier al tussen de 20 en 40 jaar wonen. Ook veel Surinamers wonen zo lang in Nederland. Na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 vertrokken veel Surinamers naar Nederland. In de jaren tachtig en negentig arriveerden ook nog veel migranten uit bovengenoemde landen. Nu betrof het voor een groot deel de partners en kinderen van de gastarbeiders. Als gevolg van deze gezinshereniging zijn er ook relatief veel Turken en Marokkanen met een verblijfsduur van korter dan 20 jaar. Ook gezinsvormende migratie (tweede generatie allochtonen zoeken een partner in het land van herkomst van de ouders) leidt ertoe dat veel van hen hier nog vrij kort wonen. In de toekomst zullen de aantallen eerste generatie Turken, Marokkanen en Surinamers in de kortere en middel-lange verblijfsduren (0 tot 30 jaar) ongeveer halveren. Dit komt doordat wordt verwacht dat er in de komende decennia minder migranten zullen komen dan in het verleden. De aantallen in de langere verblijfsduren zullen in de toekomst fors groeien. Dit geldt in het bijzonder voor de verblijfsduurklasse 50 jaar of langer.

De Antillianen en Arubanen kennen een vrij korte verblijfs geschiedenis in Nederland: de overgrote meerderheid woont hier nog geen 20 jaar. Velen van hen komen hier enkele jaren om te studeren en vertrekken daarna weer. Ook in de toekomst zal het merendeel van de Antillianen en Arubanen in de kortere verblijfsduurklassen worden aangetroffen, hoewel de aantallen met een verblijfsduur van 40 jaar of langer wel zullen groeien.

De overig niet-westerse allochtonen zijn vrij recent naar Nederland gekomen, waardoor ongeveer twee derde hier nog geen 10 jaar woont. Voor een groot deel gaat het om asielzoekers die weer vertrekken als het niet lukt om een verblijfsvergunning te krijgen. De immigratie van overig niet-westerse allochtonen zal in de toekomst lager liggen dan in het nabije verleden. Hierdoor zal in de toekomst het aantal migranten met een verblijfsduur korter dan 10 jaar aanzienlijk dalen. Hier staat tegenover dat de aantallen in de langere verblijfsduurklassen juist zullen groeien. Toch zal in 2050 het merendeel hier korter dan 30 jaar hebben gewoond.

Ook voor de westerse eerste generatie allochtonen geldt dat een groot aantal hier korter dan 10 jaar woont. Voor een groot deel betreft het hier arbeidsmigrant en studenten, die na enkele jaren hier te hebben gewerkt of gestudeerd weer vertrekken. Toch wijken westerse allochtonen beduidend af van de hierboven beschreven groepen: een vrij grote groep woont hier al langer dan 40 jaar (rond één op de vijf). In het verleden hebben veel huwelijken plaatsgevonden tussen Nederlanders en mensen uit nabij gelegen landen. In de toekomst zal de huidige situatie in dit opzicht grotendeels blijven bestaan.

Literatuur

Alders, M., 2005, Allochtonenprognose 2004–2050: belangrijkste uitkomsten. *Bevolkingstrends* 53(1), blz. 32–40. CBS, Voorburg/Heerlen.

Beer, J. de, en R. Tjemmes, 1996, Prognose van remigratie. *Maandstatistiek van de Bevolking* 44(10), blz. 6–9. CBS, Voorburg/Heerlen.

Jong, A., 2003, Schatting aantal niet-westerse allochtonen in afgelopen kwart eeuw. *Bevolkingstrends* 51(3), blz. 50–53. CBS, Voorburg/Heerlen.

NRC Handelsblad, 7 januari 2005, Modern Turkije lokt remigranten.

Staat
Eerste generatie allochtonen naar verblijfsduur en geboorteland

	2004	2010	2020	2050
	<i>x 1 000</i>			
Turkije				
0– 9 jaar	53	40	34	29
10–19 jaar	57	48	32	28
20–29 jaar	61	51	44	27
30–39 jaar	22	55	48	24
40–49 jaar	0	6	50	24
50 jaar of langer	0	0	4	72
Totaal	194	200	212	205
Marokko				
0– 9 jaar	47	33	25	27
10–19 jaar	55	45	29	24
20–29 jaar	48	53	42	22
30–39 jaar	16	33	49	19
40–49 jaar	0	7	29	22
50 jaar of langer	0	0	4	63
Totaal	166	171	179	175
Suriname				
0– 9 jaar	38	26	23	27
10–19 jaar	42	40	22	23
20–29 jaar	78	37	35	20
30–39 jaar	27	73	34	16
40–49 jaar	3	9	66	15
50 jaar of langer	1	1	8	59
Totaal	187	186	187	158
Nederlandse Antillen + Aruba				
0– 9 jaar	46	31	32	39
10–19 jaar	22	22	18	25
20–29 jaar	9	14	16	17
30–39 jaar	5	7	11	12
40–49 jaar	1	3	6	10
50 jaar of langer	0	1	3	17
Totaal	84	78	85	120
Overig niet-Westers				
0– 9 jaar	254	184	161	180
10–19 jaar	86	131	106	120
20–29 jaar	36	43	94	97
30–39 jaar	9	24	35	76
40–49 jaar	2	4	21	61
50 jaar of langer	0	1	4	74
Totaal	388	386	420	607
Westers				
0– 9 jaar	232	231	313	362
10–19 jaar	90	124	132	238
20–29 jaar	60	56	107	191
30–39 jaar	64	61	51	154
40–49 jaar	73	54	52	87
50 jaar of langer	55	81	91	100
Totaal	572	606	746	1 131

Allochtonenprognose 2004–2050: belangrijkste uitkomsten

Maarten Alders

Dit artikel beschrijft de belangrijkste uitkomsten van de nieuwe allochtonenprognose 2004–2050 van het CBS. Het aantal niet-westerse allochtonen zal in 2010 ruim 1,8 miljoen zijn, 160 duizend meer dan in 2004. Deze toename is kleiner dan die in afgelopen jaren, vanwege het sterk teruggelopen migratiesaldo. Op lange termijn neemt het aantal niet-westerse allochtonen toe, tot 2,8 miljoen in 2050. Het aantal westerse allochtonen zal in dat jaar 2,2 miljoen bedragen en het aantal autochtonen 11,9 miljoen.

Onder de niet-westerse allochtonen zijn het vooral de Aziaten die sterk in aantal toenemen. Tot 2010 zal hun aantal met 46 duizend toenemen, tot 341 duizend. Op lange termijn zal ruim een verdubbeling plaatsvinden. Ook het aantal in Nederland wonende EU-burgers groeit sterk. Nu wonen hier nog 820 duizend niet-Nederlandse EU-burgers. In 2050 zullen het er 1,5 miljoen zijn.

1. Inleiding

De allochtonenprognose is een verbijzondering van de bevolkingsprognose die eveneens in deze aflevering van *Bevolkingstrends* wordt gepubliceerd (De Jong, 2005a; 2005b). De allochtonenprognose is vooral gebaseerd op veronderstellingen over de toekomstige ontwikkelingen van de migratie van allochtonen en van het gemiddeld aantal kinderen dat allochtone vrouwen krijgen. Deze veronderstellingen leiden tot de prognose van de aantallen allochtonen in de komende decennia. Hierbij wordt onderscheid gemaakt naar leeftijd, geslacht, herkomstgroepering en generatie (zie ook kader *Allochtonen naar herkomstgroepering*). De allochtonenprognose onderscheidt de volgende herkomstgroeperingen:

Niet-westerse allochtonen

- Turkije
- Marokko
- Suriname
- Nederlandse Antillen en Aruba
- Afrika (exclusief Marokko)
- Azië (exclusief Indonesië en Japan)
- Latijns-Amerika (exclusief Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba).

Aan de totstandkoming van de allochtonenprognose is meegewerkt door Maarten Alders, Joop de Beer, Rob Broekman, Andries de Jong, Han Nicolaas en Arno Sprangers. De belangrijkste uitkomsten zijn als bijlage opgenomen. Uitgebreider cijfermateriaal is opgenomen in *StatLine* (www.cbs.nl).

Westerse allochtonen

- Indonesië (inclusief voormalig Nederlands-Indië)
- Europese Unie (24 landen; exclusief Nederland)
- overige Europese landen
- overige (niet-Europese) landen (Noord-Amerika, Oceanië en Japan).

De allochtonenprognose geeft verder informatie over de omvang en samenstelling van de autochtone bevolking.

Waar in de tekst over Afrika wordt gesproken, wordt steeds Afrika exclusief Marokko bedoeld. Met Azië wordt steeds bedoeld Azië exclusief Indonesië en Japan, en met Latijns-Amerika steeds Latijns-Amerika exclusief Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba.

Allochtonen naar herkomstgroepering

Het CBS rekent een persoon tot de allochtonen als ten minste één van diens ouders in het buitenland is geboren. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen personen die zelf in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren (de tweede generatie). De herkomstgroepering wordt bepaald aan de hand van het geboorteland van de persoon zelf (eerste generatie) of dat van de moeder (tweede generatie), tenzij (in het geval van de tweede generatie) de moeder in Nederland is geboren. In dat geval is gerubriceerd naar het geboorteland van de vader. Onderscheid wordt gemaakt tussen westerse en niet-westerse allochtonen. Tot de categorie 'niet-westerse allochtonen' behoren allochtonen uit Turkije, Afrika, Latijns-Amerika en Azië, met uitzondering van Indonesië en Japan. Op grond van hun sociaal-economische en -culturele positie worden allochtonen uit deze twee landen tot de westerse allochtonen gerekend. Het gaat hierbij vooral om personen die in voormalig Nederlands-Indië zijn geboren en om werknemers van Japanse bedrijven met hun gezin. Tot de categorie 'westerse allochtonen' behoren allochtonen uit alle landen in Europa (met uitzondering van Turkije), Noord-Amerika, Oceanië, Japan en Indonesië (inclusief het voormalig Nederlands-Indië).

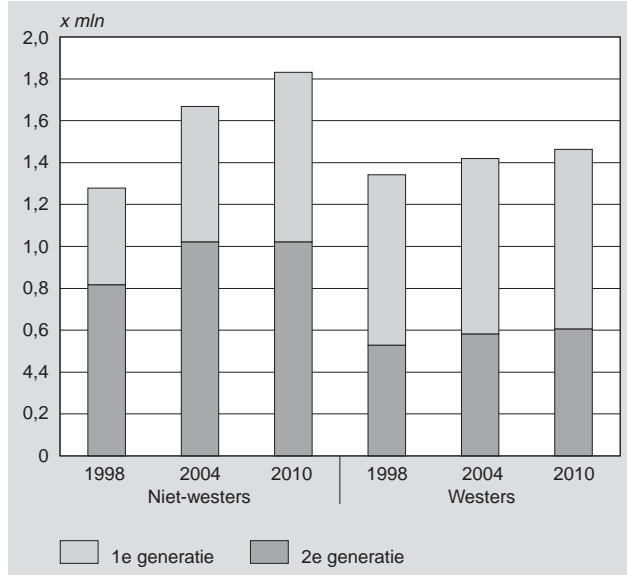
Autochtonen zijn personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren, ongeacht het land waar ze zelf zijn geboren.

2. Aantal allochtonen groeit, aantal autochtonen krimpt

Op dit moment wonen er bijna 1,7 miljoen niet-westerse allochtonen in Nederland. In 2010 zullen het er ruim 1,8 zijn, 160 duizend meer (*grafiek 1*). Deze toename in een periode van zes jaar is beduidend kleiner dan die in de periode 1998–2004, toen het aantal niet-westerse allochtonen nog

met bijna 400 duizend toenam. Het aantal westerse allochtonen bedraagt op dit moment ruim 1,4 miljoen. Deze groep groeit, evenals in de afgelopen jaren, minder snel dan de niet-westerse bevolking. In 2010 zal het aantal niet-westerse allochtonen bijna 1,5 miljoen bedragen, slechts 43 duizend meer dan het huidige aantal. De afnemende groei van het aantal allochtonen heeft vooral te maken met de, ten opzichte van enkele jaren geleden, lagere immigratie en hogere emigratie in de komende jaren.

1. Aantal niet-westerse en westerse allochtonen in 1998, 2004 en 2010

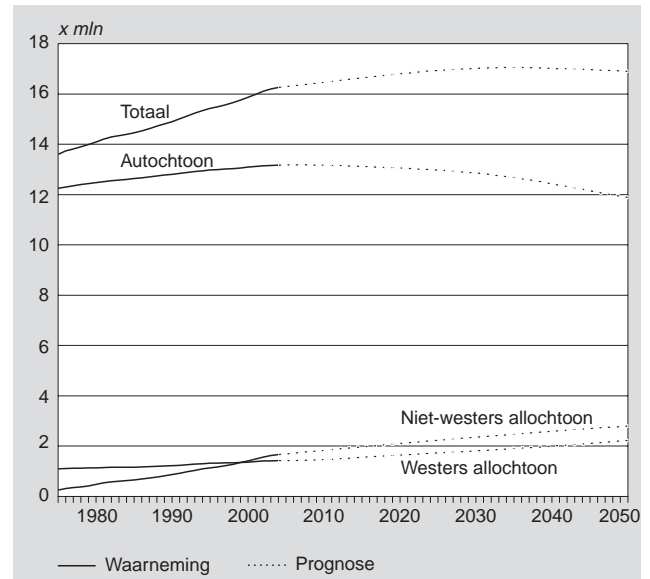

Terwijl het aantal allochtonen de komende jaren zal toenemen, staat de autochtone bevolking op het punt te gaan krimpen. De autochtone bevolking is de afgelopen jaren maar langzaam in omvang toegenomen. Vanaf 2007 wordt voor de autochtonen zelfs een daling verwacht (grafiek 2). De toename van het aantal niet-westerse allochtonen is een belangrijke motor achter de groei van de totale bevolking van Nederland. De totale bevolking groeit tot 2010 met ongeveer 200 duizend personen. Bijna 80 procent hiervan komt door de toename van het aantal niet-westerse allochtonen, 20 procent door westerse allochtonen. Het aantal autochtonen in 2010 is vrijwel gelijk aan het huidige aantal.

Ondanks de rem op de groei, zal ook na 2010 het aantal allochtonen toenemen. Op de lange termijn groeit de niet-westerse bevolking tot 2,8 miljoen halverwege deze eeuw, 1,1 miljoen meer dan nu (grafiek 2). Het aandeel niet-westerse allochtonen in de totale bevolking zal hiermee toenemen van 10 naar 17 procent. Het aantal westerse allochtonen stijgt geleidelijk naar 2,2 miljoen, 13 procent van de totale bevolking.

De autochtone bevolking zal, als gezegd, vanaf 2007 in omvang afnemen. Door de vergrijzing zal het jaarlijks aantal sterfgevallen steeds verder toenemen. De autochtone bevolking krimpt hierdoor van 13,2 miljoen in 2004 tot 11,9 miljoen in 2050.

2. Aantal autochtonen en allochtonen, 1975–2050

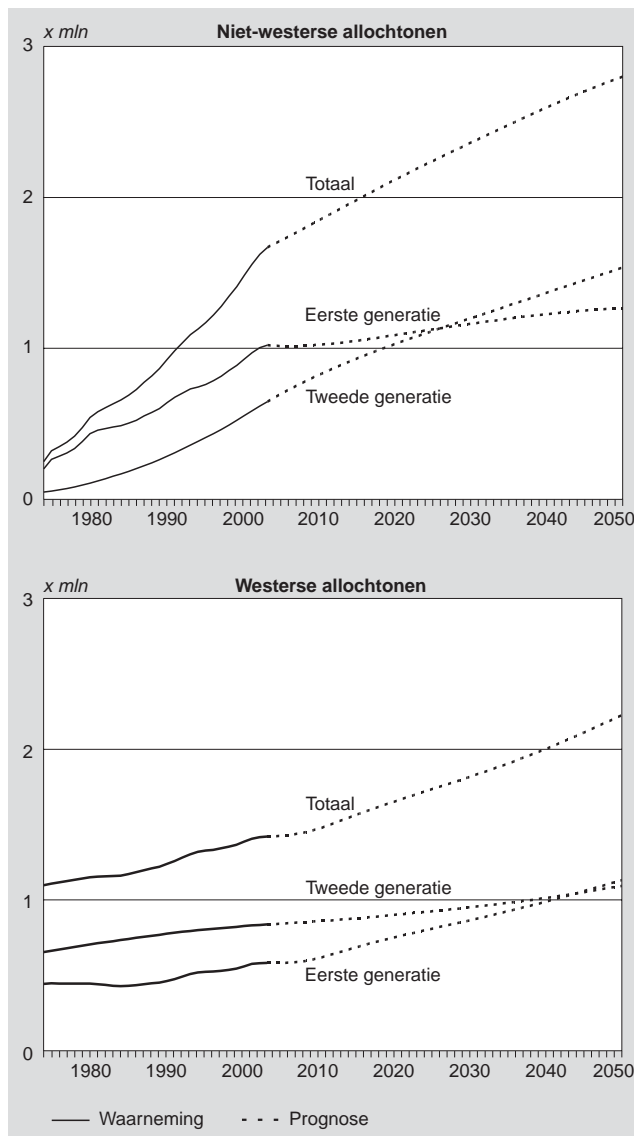
De verwachte toename van de niet-westers allochtone bevolking betreft vooral de tweede generatie. Deze generatie neemt toe door geboorte uit de eerste generatie; de eerste generatie neemt toe door immigratie. De niet-westerse tweede generatie zal toenemen van bijna 650 duizend in 2004 naar ruim 800 duizend in 2010. Deze toename betreft kinderen die worden geboren uit een niet-westerse moeder van de eerste generatie en/of een niet-westerse vader van de eerste generatie. De groei van de tweede generatie hangt samen met de groei van de niet-westerse eerste generatie in de afgelopen jaren. Daar komt bij dat steeds meer vrouwen van de eerste generatie op de leeftijd komen dat ze kinderen krijgen.

De omvang van de niet-westerse eerste generatie (iets meer dan een miljoen) zal de komende jaren vrijwel gelijk blijven. De afgelopen jaren is de immigratie sterk gedaald, en ook de komende jaren zal het migratiesaldo voor deze groep zo laag zijn dat het nauwelijks de sterfte in deze bevolkingsgroep kan compenseren. Het aantal sterfgevallen in deze groep is relatief laag, omdat het een jonge bevolkingsgroep betreft.

Ook op langere termijn wordt verwacht dat de niet-westerse tweede generatie sneller groeit dan de eerste generatie. Hoewel de eerste generatie gemiddeld steeds ouder wordt en zich dus niet meer in de vruchtbare levensfase bevindt, en hoewel wordt verwacht dat veel groepen niet-westerse vrouwen gemiddeld steeds minder kinderen zullen krijgen (zie paragraaf 5), zal de tweede generatie vanaf ongeveer 2025 een grotere omvang hebben dan de eerste generatie (grafiek 3).

Zowel de eerste als de tweede generatie westerse allochtonen zal tot 2010 maar nauwelijks in omvang toenemen. De eerste generatie neemt vanwege een laag migratiesaldo nauwelijks toe. Ook de westerse tweede generatie zal, evenals in het verleden, maar weinig toenemen. Dit lage groeicijfer is een gevolg van het feit dat veel westerse migranten slechts tijdelijk in Nederland verblijven en hier geen gezin stichten. Daarnaast is de westerse tweede generatie een relatief oude bevolkingsgroep, omdat het de

3. Niet-westerse en westerse allochtonen naar generatie, 1975–2050

kinderen betreft van Nederlanders die vaak al vele decennia geleden met bijvoorbeeld een Belg of een Duitser trouwden. Na 2010 zal de westerse eerste generatie sneller in omvang toenemen. Door het verwachte aantrekken van de arbeidsmigratie zal de eerste generatie geleidelijk toenemen, tot ruim 1,1 miljoen personen op de lange termijn (grafiek 3). Hiermee zal de eerste generatie groter zijn dan de tweede generatie.

De verwachte toename van het aantal allochtonen is kleiner dan in de vorige allochtonenprognose werd aangenomen (Alders, 2003). Zo werd in de vorige prognose verwacht dat het aantal niet-westerse allochtonen zou toenemen tot bijna 3,5 miljoen in 2050. In de nieuwe prognose is dit aantal beduidend lager. Dit komt vooral doordat de veronderstellingen ten aanzien van de niet-westerse immigratie naar beneden zijn bijgesteld. In een artikel in een latere aflevering van *Bevolkingstrends* zal nader worden ingegaan op de achtergronden van deze bijstelling. Het verwachte aantal westerse allochtonen is in de nieuwe prognose vrijwel gelijk aan dat in de vorige prognose.

3. Sterke stijging aantal Aziaten

De toename van het aantal niet-westerse allochtonen tot 2010 doet zich voor bij de meeste onderscheiden groepen. Uitzondering vormt de groep Afrikanen (exclusief Marokkanen), die tussen 2004 en 2010 krimpt van 195 duizend naar 192 duizend personen (grafiek 4). Hierbij wordt opgetekend dat de tweede generatie met 18 duizend personen toeneemt, terwijl de eerste generatie met 21 duizend afneemt (staat). De eerste generatie neemt in omvang af omdat deze groep een vertrekoverschot kent. Alleen al in 2004 zijn naar verwachting ruim 4 duizend meer Afrikanen vertrokken dan er zijn binnengekomen. Ook voor de komende jaren wordt een vertrekoverschot verwacht, vooral omdat het aantal asielmigranten naar verwachting niet opnieuw zal toenemen. De migratie vanuit Afrika werd in het verleden voor een belangrijk deel bepaald door asielmigratie. Verder zal het aantal emigranten naar verwachting hoog blijven.

In 2004 bestond twee derde van de niet-westerse allochtonen uit Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en Arubanen. Turken vormden in dat jaar met 352 duizend personen de grootste groep niet-westerse allochtonen (grafiek 4). Vooral door de toename van de tweede generatie neemt het aantal Turken tot 2010 toe tot 389 duizend. De tweede groep naar grootte, de Surinamers, neemt minder snel in omvang toe. Enerzijds komen er per saldo minder Surinamers dan Turken naar Nederland. Anderzijds krijgen Surinaamse vrouwen gemiddeld minder kinderen dan Turkse vrouwen.

Marokkanen nemen van de vier groepen het snelst in aantal toe. Dit komt doordat Marokkaanse vrouwen van de onderscheiden groepen gemiddeld de meeste kinderen krijgen. In 2010 zullen er 352 duizend Marokkanen in Nederland wonen, 46 duizend meer dan op dit moment.

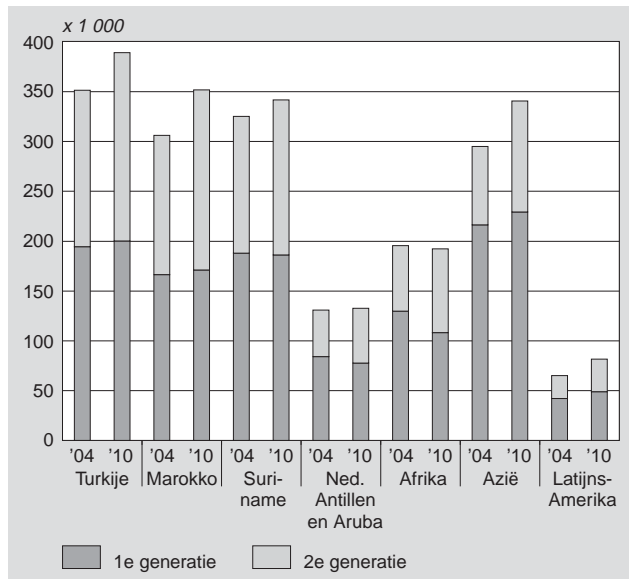
Het aantal Antillianen en Arubanen in Nederland neemt tot 2010 maar nauwelijks toe. De laatste jaren is het aantal immigranten vanaf de eilanden fors gedaald, terwijl het aantal emigranten is gestegen. Hierdoor is een vertrekoverschot ontstaan dat ook de komende jaren zal aanhouden.

Zowel de eerste als de tweede generatie van de Aziatische bevolkingsgroep in Nederland groeit snel. De eerste generatie neemt toe omdat voor de komende jaren een positief migratiesaldo wordt verwacht van bijna 3 duizend per jaar. De tweede generatie groeit snel, van 78 duizend in 2004 tot 111 duizend in 2010. Het gaat hier vooral om kinderen van de grote groep Aziatische migranten die de afgelopen jaren naar Nederland zijn gekomen.

Latijns-Amerikaanse allochtonen blijven de kleinste onderscheiden groep niet-westerse allochtonen. In 2010 zal deze groep uit 82 duizend personen bestaan, waaronder 48 duizend vrouwen. Veel van deze vrouwen zijn gehuwd met een autochtone man.

Ook na 2010 zullen de onderscheiden groepen allochtonen in omvang blijven toenemen. Dit geldt in het bijzonder voor de groep Aziaten. Verwacht wordt dat de eerste generatie zal blijven toenemen doordat in toenemende mate arbeidsmigranten uit Aziatische landen naar Nederland zullen komen. Als gevolg hiervan zal ook de tweede generatie blijven toenemen. In 2050 zullen er 720 duizend Aziaten in Nederland wonen (staat). Zij vormen dan de grootste onderscheiden groep.

4. Niet-westerse allochtonen naar herkomstgroepering, 2004 en 2010

De toename van de groepen Turken, Marokkanen en Surinamers wordt hoofdzakelijk bepaald door de tweede generatie. De eerste generatie van deze groepen zal over twintig tot dertig jaar in omvang gaan afnemen. De immigratie van deze groepen zal dan onvoldoende zijn om de vergrijzing, en de daarmee gepaard gaande sterfte, binnen deze groepen te compenseren. De groep Afrikanen zal na een aanvankelijke daling tot 2010 weer toenemen, opnieuw door de groei van de tweede generatie.

4. Aantal EU-burgers neemt fors toe

Op 1 januari 2004 woonden er 820 duizend niet-Nederlandse EU-burgers in Nederland, inclusief personen afkomstig uit de tien landen die op 1 mei 2004 tot de Europese Unie zijn toegetreden. Bijna de helft van deze groep bestaat uit Duitsers. Van de 389 duizend Duitsers behoren er 287 duizend tot de tweede generatie. Ruim 90 procent van hen heeft één in Duitsland en één in Nederland geboren ouder.

De immigratie vanuit de EU is de laatste jaren gedaald, en de emigratie gestegen. In 2004 zullen zich per saldo nog geen 4 duizend EU-burgers in Nederland vestigen. In 2010 zal dit aantal zijn toegenomen tot bijna 12 duizend. Het is vooral door dit positieve migratiesaldo dat het aantal allochtonen uit de EU de komende jaren toeneemt, tot 847 duizend in 2010 (*grafiek 5*). Deze toename betreft vooral de eerste generatie.

Na 2010 zal de groep EU-burgers in Nederland fors groeien. Het vestigingsoverschot zal naar verwachting oplopen tot ruim 20 duizend per jaar halverwege deze eeuw. Er zullen dan 1,5 miljoen EU-burgers in Nederland wonen (staat).

Het aantal allochtonen uit de overige Europese landen zal naar verhouding sterk toenemen, van 132 duizend in 2004 tot 157 duizend in 2010.

De Indonesische bevolking (vooral personen uit voormalig Nederlands-Indië en hun kinderen) is de enige onderscheiden groep die op dit moment al in omvang afneemt. In 2010 zullen er nog 380 duizend van hen in Nederland wonen, tegen bijna 400 duizend in 2004. Deze krimp heeft te

Staat Aantal niet-westerse en westerse allochtonen op 1 januari

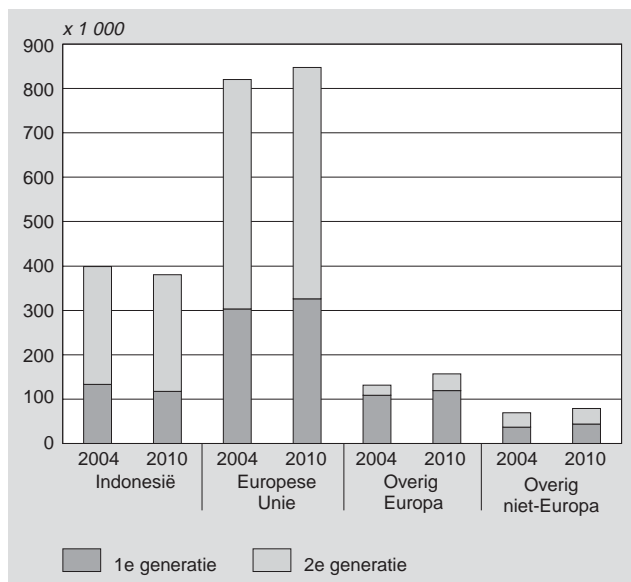
Staat		2004	2010	2030	2050
		x 1 000			
Niet-westers	1e generatie	1 021	1 021	1 160	1 266
	2e generatie	647	809	1 194	1 534
	totaal	1 668	1 831	2 354	2 800
Westers	1e generatie	582	606	862	1 132
	2e generatie	838	857	950	1 094
	totaal	1 420	1 463	1 812	2 226
Turkije	1e generatie	194	200	220	205
	2e generatie	157	189	259	309
	totaal	352	389	479	514
Marokko	1e generatie	166	171	183	175
	2e generatie	140	181	253	284
	totaal	306	352	436	460
Suriname	1e generatie	188	186	185	158
	2e generatie	137	156	189	209
	totaal	325	342	374	368
Ned. Antillen en Aruba	1e generatie	84	78	95	120
	2e generatie	47	55	85	129
	totaal	131	132	181	249
Afrika	1e generatie	130	108	103	133
	2e generatie	66	84	118	155
	totaal	195	192	221	289
Azië	1e generatie	217	229	303	381
	2e generatie	78	111	223	339
	totaal	295	341	525	720
Latijns-Amerika	1e generatie	42	49	71	93
	2e generatie	23	33	67	108
	totaal	65	82	138	201
Indonesië	1e generatie	134	118	78	54
	2e generatie	265	263	245	175
	totaal	399	380	323	229
EU (24 landen)	1e generatie	303	326	534	824
	2e generatie	517	522	561	710
	totaal	820	847	1 095	1 534
Overig Europa	1e generatie	109	119	168	187
	2e generatie	23	38	87	134
	totaal	132	157	255	321
Overig niet-Europa	1e generatie	37	44	82	66
	2e generatie	32	35	57	76
	totaal	69	79	139	142

maken met de gemiddeld hoge leeftijd van deze bevolkingsgroep.

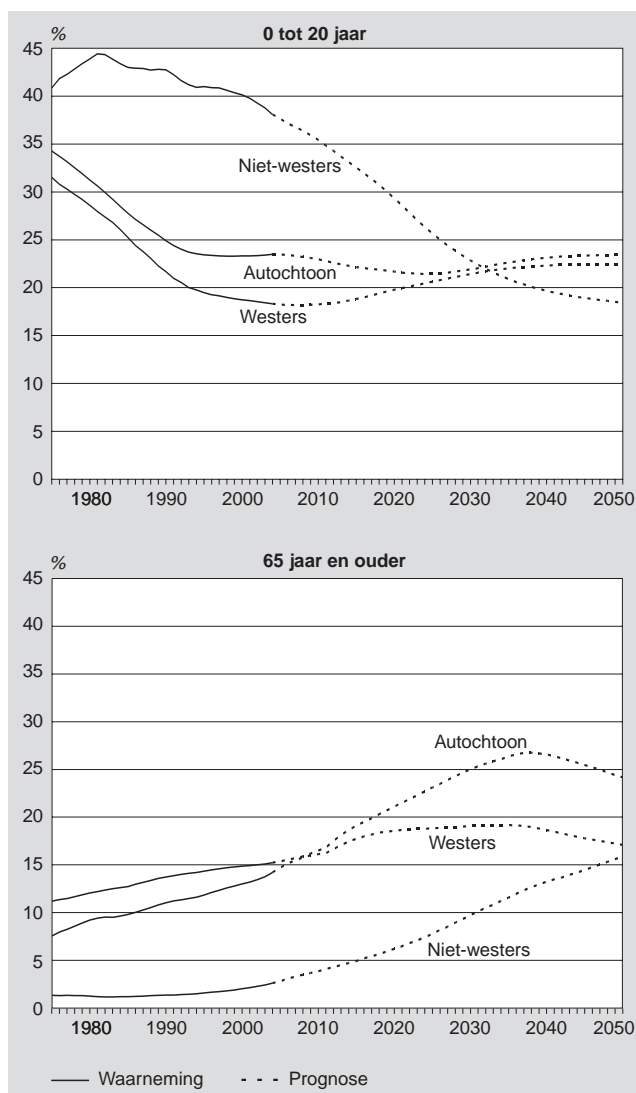
5. Allochtonen remmen de vergrijzing

Niet-westerse allochtonen vormen een jonge bevolkingsgroep. De toename van deze groep remt daarmee de vergrijzing van de totale bevolking enigszins af. Op dit moment is 38 procent van de niet-westerse allochtonen jonger dan 20 jaar (*grafiek 6*). Onder autochtonen en westerse allochtonen is het aandeel jongeren met respectievelijk 23 en 18 procent beduidend kleiner. Dit beeld is nog meer tekenend voor de niet-westerse tweede generatie, van wie ongeveer driekwart jonger dan 20 jaar is. Toch

5. Westerse allochtonen naar herkomstsgroepering, 2004 en 2010

6. Autochtonen en allochtonen naar leeftijd, als percentage van totale groep, 1975–2050

neemt ook de gemiddelde leeftijd van niet-westerse allochtonen steeds toe. Dit geldt in het bijzonder voor de tweede generatie. De oorzaak hiervan is dat de huidige tweede generatie uiteraard ouder wordt en de aanwas door geboorte minder sterk zal zijn dan in het recente verleden het geval was. De huidige generaties niet-westerse vrouwen krijgen gemiddeld minder kinderen dan eerdere generaties.

Het aandeel ouderen onder de niet-westerse allochtonen is nog zeer klein. In 2004 was minder dan 3 procent 65 jaar of ouder. Voor autochtonen ligt dit percentage op 15, en voor westerse allochtonen slechts iets daaronder. Het aandeel ouderen onder de niet-westerse allochtonen neemt maar zeer langzaam toe. In 2015 is nog steeds slechts 5 procent 65-plusser. Pas over enkele decennia zal deze bevolkingsgroep te maken krijgen met vergrijzing. In 2050 zal 16 procent 65 jaar of ouder zijn, een percentage dat vrijwel gelijk is aan het huidige percentage onder autochtonen.

Het aandeel 65-plussers onder westerse allochtonen zal, evenals in het verleden, ook de komende jaren – zij het op een iets lager niveau – gelijk opgaan met het aandeel 65-plussers onder autochtonen (grafiek 6). Vanaf 2010 zal het verschil echter toenemen. De westerse bevolking blijft dan iets jonger dan de autochtone bevolking. Dit komt vooral doordat de westerse bevolking door migratie voortdurend instroom ondervindt van (veelal jonge) arbeidsmigranten, terwijl migranten die al enige tijd in Nederland wonen, weer terugkeren.

Door de gemiddeld jonge leeftijd van vooral niet-westerse allochtonen heeft de groei van de allochtone bevolking een remmende werking op de vergrijzing in Nederland. Zonder de allochtone bevolking zou het aandeel 65-plussers oplopen tot 27 procent op lange termijn. Voor de totale bevolking wordt een vergrijzingspercentage van 24 verwacht.

6. Ontwikkelingen in buitenlandse migratie

De toekomstige omvang van de eerste generatie allochtonen wordt hoofdzakelijk bepaald door toekomstige ontwikkelingen in de buitenlandse migratie. Elders in deze aflevering van *Bevolkingstrends* wordt in detail ingegaan op de veronderstellingen over de toekomstige emigratie (De Jong en Nicolaas, 2005). In de volgende aflevering wordt uitgebreid aandacht besteed aan de veronderstellingen over de immigratie.

Deze paragraaf geeft een beknopte toelichting op de uitkomsten. De veronderstellingen over immigratie zijn gebaseerd op een onderscheid naar migratiemotieven: arbeidsmigratie, asielmigratie en volgmigratie (gezinsvorming en gezinshereniging). De veronderstellingen over emigratie zijn gebaseerd op emigratiekansen, waarbij onderscheid wordt gemaakt naar verblijfsduur.

De laatste paar jaar is het aantal immigranten door een aantal oorzaken fors gedaald. Het aantal arbeidsmigranten is afgenomen door de ongunstige economische situatie. Ook het aantal asielzoekers daalde fors, onder meer door de invoering van de nieuwe Vreemdelingenwet en de aanscherping van het bestaande beleid. Door deze ontwikkeling nam het aantal immigranten af van 133 duizend in het recordjaar 2000 tot (naar schatting) 92 duizend in 2004. De daling van de immigratie heeft zich bij vrijwel alle groepen migranten voorgedaan. Het aantal niet-westerse immigran-

ten is de afgelopen vier jaar bijna gehalveerd, van 64 duizend in 2001 naar 33 duizend in 2004 (grafiek 7). Het aantal westerse immigranten, vooral arbeidsmigranten en gezinsmigranten, is eveneens gedaald, zij het minder fors. Het aantal in Nederland geboren immigranten, de reïmigranten, is de laatste jaren in beperkte mate gedaald. Zowel voor deze groep als voor de westerse immigranten geldt dat 2004 een opleving laat zien ten opzichte van 2003.

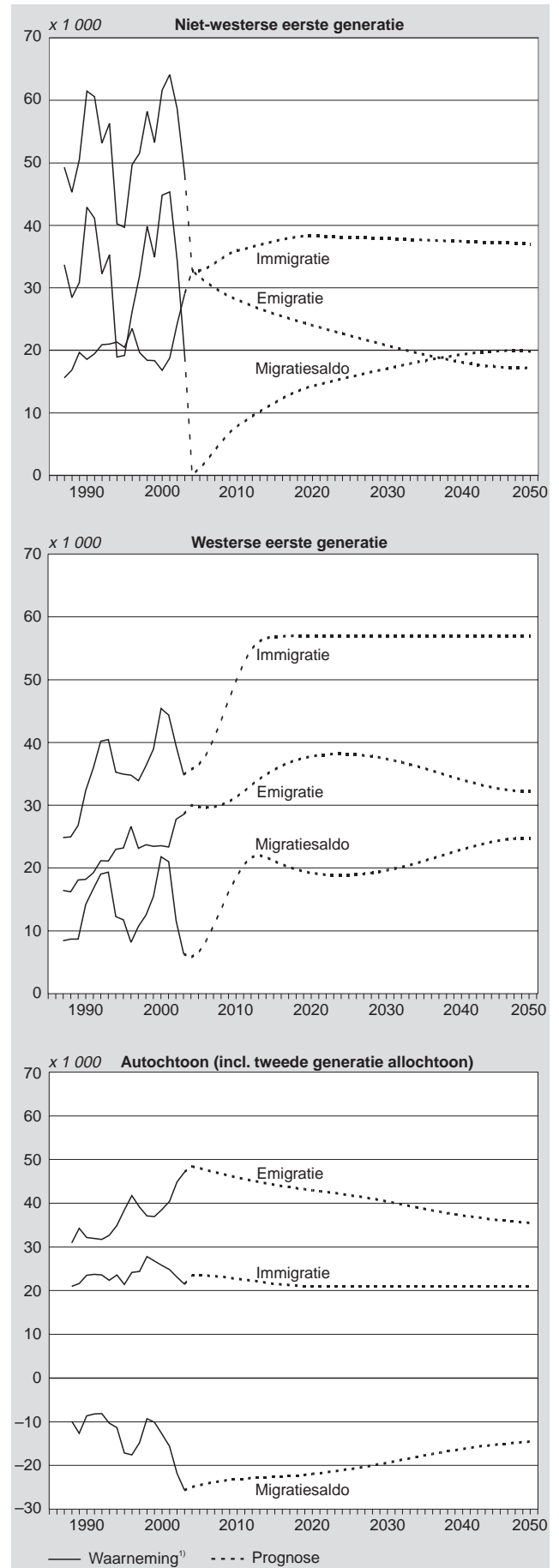
Tegenover een daling van de immigratie staat een stijging van de emigratie. Ook nu geldt dat deze ontwikkeling zich over de gehele linie heeft voorgedaan. Opvallend is de stijging van het aantal niet-westerse emigranten. In 2004 zijn de aantallen niet-westerse immigranten en emigranten nagenoeg gelijk. De niet-westerse bevolking in Nederland is dus niet gegroeid door migratie. Ook voor westerse migranten is het saldo van immigranten en emigranten fors gedaald.

Naar verwachting zal het lage migratiesaldo de komende jaren aanhouden. Het zal nog enkele jaren duren voordat de arbeidsmigratie weer zal oplopen. Voorts wordt niet verwacht dat het aantal asielzoekers weer zal oplopen naar het niveau van enkele jaren geleden. Op basis van veronderstellingen over onder meer asiel-, arbeids- en gezinsmigratie op zowel de korte als de lange termijn wordt verwacht dat het aantal niet-westerse immigranten uiteindelijk weer zal oplopen, tot 37 duizend. Hiervan komen er 3 duizend uit Turkije, 3 duizend uit Marokko, 3 duizend uit Suriname, 5 duizend van de Antillen en Aruba, 6 duizend uit Afrika, 13 duizend uit Azië en 4 duizend uit Latijns-Amerika. Het aantal westerse immigranten zal op de lange termijn oplopen tot 57 duizend. Hiervan komen er 35 duizend uit een van de huidige 24 EU-landen, 10 duizend uit de overige Europese landen, 2 duizend uit Indonesië en 10 duizend uit de overige landen (Noord-Amerika, Oceanië en Japan). Het aantal reïmigranten zal 21 duizend bedragen. De niet-westerse emigratie zal de komende decennia dalen naar ongeveer 17 duizend op de lange termijn (grafiek 7). Het aantal westerse emigranten zal de eerste twee decennia eerst geleidelijk oplopen tot circa 38 duizend, om vervolgens af te nemen tot 32 duizend op de lange termijn. Deze daling op de lange termijn betreft vooral de afname van het aantal vertrekkende EU-burgers. Door de veroudering van de in Nederland woonachtige EU-bevolking zal het aantal emigranten afnemen.

7. Dalend kindertal

Een van de oorzaken van de snelle groei van de niet-westerse tweede generatie is de relatief hoge vruchtbaarheid van de eerste generatie. Voor de komende jaren wordt verwacht dat de meeste groepen niet-westers allochtone vrouwen gemiddeld meer kinderen zullen krijgen dan autochtone vrouwen. Van alle in Nederland wonende vrouwen wordt verwacht dat ze op termijn gemiddeld 1,75 kinderen per vrouw krijgen (De Jong, 2005b). Uitgangspunt van de veronderstellingen voor de verschillende allochtone groepen is convergentie van vruchtbaarheidsniveaus. Dit betekent echter niet dat voor alle allochtone groepen verwacht wordt dat ze op termijn precies hetzelfde aantal kinderen zullen krijgen. Sommige groepen zullen ook in de

7. Migratie naar herkomstsgroepering, 1987–2050

¹⁾Tot 1996 naar geboorteland.

toekomst meer kinderen krijgen dan gemiddeld, en andere groepen juist minder.

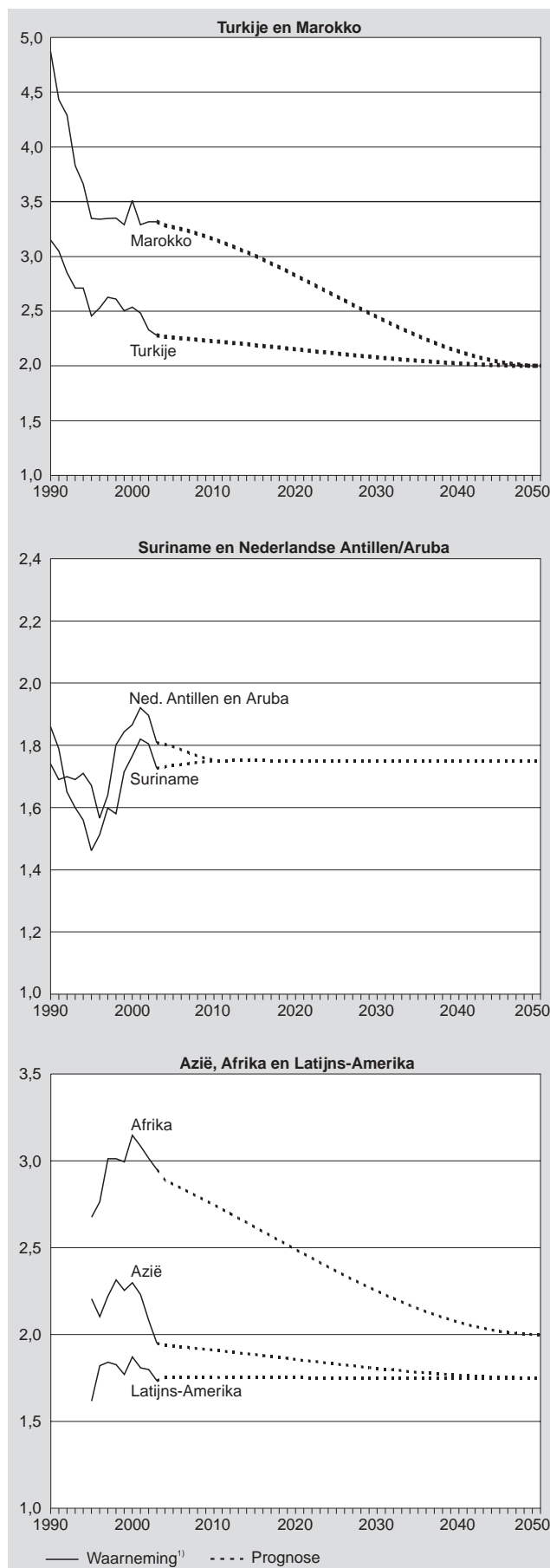
Turkije en Marokko

Het totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR, een indicatie van het gemiddeld aantal kinderen dat vrouwen zullen krijgen) van Turkse en Marokkaanse vrouwen is in de eerste helft van de jaren negentig sterk gedaald. Voor Marokkaanse vrouwen is de TFR daarna weinig veranderd, terwijl bij Turkse vrouwen de laatste jaren sprake is geweest van een verdere daling. Eén van de mogelijke verklaringen dat de vruchtbaarheid van Turkse en vooral Marokkaanse vrouwen relatief hoog is, ligt in het feit dat veel jonge Turken en Marokkanen hun partner in het land van herkomst zoeken. Verwacht kan worden dat dit min of meer traditioneel ingestelde migranten zullen zijn, die relatief veel kinderen zullen krijgen. Verondersteld wordt dat op termijn het vruchtbaarheidsniveau zal dalen, mede doordat het opleidingsniveau en de arbeidsparticipatie van Turkse en Marokkaanse vrouwen zullen stijgen. De daling zal echter niet volledig doorzetten tot het Nederlandse niveau, omdat een belangrijk deel van de immigratie uit deze landen zal bestaan uit gezinsvormers. Zij zullen, onder meer vanwege een taalachterstand, waarschijnlijk met een achterstand beginnen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Dit heeft een opwaarts effect op de vruchtbaarheid. Op de lange termijn wordt voor Turkse en Marokkaanse vrouwen een gemiddeld kindertal van twee verondersteld (grafiek 8). Dit aantal is gebaseerd op de veronderstelling dat jonge generaties vrouwen kleinere gezinnen zullen krijgen dan eerdere generaties (dus minder derde, vierde en volgende kinderen). Verwacht wordt dat 90 procent van de Turkse en Marokkaanse vrouwen ten minste één kind zal krijgen en dat 80 procent er twee of meer zal krijgen. Deze veronderstelling is gebaseerd op longitudinale analyses die laten zien dat kinderloosheid een nog onbekend verschijnsel is bij deze vrouwen, zelfs onder de allerjongste generaties (Alders en Jansen Heijtmajer, 2002). De aandelen voor drie of meer kinderen (20 procent) en voor vier of meer kinderen (iets minder dan 10 procent) zijn gelijk aan die van de totale bevolking.

Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba

De vruchtbaarheid van Surinaamse vrouwen is de laatste jaren, na een sterke daling in de eerste helft van de jaren negentig, sterk toegenomen. Opgemerkt wordt dat ook de vruchtbaarheid van alle Nederlandse vrouwen sinds 1995 een sterke toename laat zien. De vruchtbaarheid van Antilliaanse en Arubaanse vrouwen is de afgelopen jaren eveneens sterk toegenomen. Deze toename is in belangrijke mate toe te schrijven aan de stijging van de vruchtbaarheid op jonge leeftijd. Na 2001 is het vruchtbaarheidsniveau van beide groepen vrouwen weer gedaald, tot slechts iets boven dat van autochtone vrouwen. Verwacht wordt dat de vruchtbaarheid van Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse vrouwen op het niveau van de totale bevolking zal blijven (grafiek 8). Een van de argumenten hiervoor is dat deze vrouwen het in het onderwijs en op de arbeidsmarkt beter doen dan Turkse en Marokkaanse vrouwen. Bovendien gaan ze vaker gemengde relaties aan, waardoor ze sneller

8. Totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR) van eerste generatie niet-westerse vrouwen

¹⁾ Cijfers voor 1995: naar geboorteland.

zullen integreren. Longitudinale analyses laten zien dat Surinaamse vrouwen het krijgen van kinderen steeds verder uitstellen en dat ze ook steeds vaker kinderloos blijven. Antilliaanse vrouwen laten weliswaar geen uitstel zien, maar lijken wat betreft het krijgen van kinderen sterk op in Nederland geboren vrouwen.

Afrika, Azië en Latijns-Amerika

De TFR van Afrikaanse vrouwen (exclusief Marokkaanse vrouwen) is de laatste jaren gedaald tot minder dan drie kinderen per vrouw. Voor de toekomst wordt een vergelijkbare ontwikkeling verwacht als voor Marokkaanse vrouwen, ofwel een geleidelijke verdere daling tot twee kinderen per vrouw (grafiek 8).

Het kindertal van Aziatische vrouwen is de laatste jaren eveneens gedaald. Verwacht wordt dat het kindertal verder zal dalen tot het Nederlandse niveau. Reden hiervoor is dat de migratie uit Azië in toenemende mate zal bestaan uit arbeidsmigranten, met bijbehorende lage vruchtbaarheidscijfers. In de vorige prognose werd nog uitgegaan van een uiteindelijk kindertal van twee. Belangrijkste reden voor deze bijstelling is dat in de vorige prognose een groter aandeel asielmigranten uit Azië werd verondersteld.

Het kindertal van Latijns-Amerikaanse vrouwen is de laatste jaren vergelijkbaar met dat van Nederlandse vrouwen. Verondersteld wordt dat dit zo zal blijven. De belangrijkste reden hiervoor is dat een groot aantal van deze vrouwen gehuwd zal zijn met een Nederlandse man, waardoor ze relatief snel zullen integreren.

Indonesië, EU, overig Europa en overig niet-Europa

Mede door de kleine groepsomvang fluctueert de TFR van Indonesische vrouwen sterk. Wel liggen de schommelingen rond het niveau van dat van alle vrouwen in Nederland. Verwacht wordt dat dit ook in de toekomst het geval zal zijn.

Vrouwen uit Europa en de overige westerse niet-Europese landen krijgen gemiddeld weinig kinderen, zelfs minder dan in Nederland geboren vrouwen. Dit komt doordat veel van deze vrouwen (en hun eventuele partners) vaak slechts tijdelijk in Nederland verblijven en met het krijgen van kinderen wachten tot ze weer zijn teruggekeerd in hun land van herkomst. Onder de veronderstelling dat dit ook in de toekomst het geval zal zijn, wordt een constant gemiddeld kindertal van 1,4 kinderen per vrouw verondersteld.

Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid

Voor het voorspellen van de tweede generatie allochtonen is niet alleen het gemiddeld aantal kinderen dat de eerste generatie vrouwen krijgt van belang, maar ook de leeftijd waarop ze kinderen krijgen.

Eén van de redenen om voor de toekomst een daling van de vruchtbaarheid op jonge leeftijd te veronderstellen, is de verwachting dat de onderwijsparticipatie van vooral niet-westers allochtone meisjes zal toenemen. Dit laatste gaat in het algemeen gepaard met uitstel van gezinsvorming. Verder zal ook een stijging van de arbeidsparticipatie leiden tot uitstel. Daarnaast zijn de leeftijdsgrenzen voor gezinsvormende migratie recentelijk omhoog bijgesteld. Dit

kan inhouden dat op latere leeftijd zal worden gehuwd en er ook op latere leeftijd kinderen komen.

Verondersteld wordt dat het leeftijdsspecifieke patroon van de vruchtbaarheid van de allochtone groepen zal tenderen naar het patroon van alle vrouwen in Nederland. Voor vrouwen uit Suriname, de Antillen en Aruba, Azië, Latijns-Amerika en alle westerse landen is volledige convergentie van het gemiddeld aantal kinderen verondersteld. In 2050 zal in deze groepen het leeftijds patroon identiek zijn aan dat van de totale bevolking. Voor de Turkse, Marokkaanse en Afrikaanse vrouwen wordt verondersteld dat ze weliswaar op steeds latere leeftijd kinderen zullen krijgen, maar dat ze ook in 2050 nog steeds op gemiddeld jongere leeftijd kinderen krijgen dan in Nederland geboren vrouwen.

Kinderen uit gemengde relaties

Naast de kinderen die uit een in het buitenland geboren moeder worden geboren, worden ook kinderen van een in Nederland geboren moeder en een buitenlandse vader tot de tweede generatie allochtonen gerekend. Hiervoor is het nodig een veronderstelling te maken over de verhouding tussen de omvang van deze twee groepen kinderen. Omdat de waarnemingen voor 2000 en 2001 geen aanleiding hebben gegeven voor een bijstelling van de veronderstellingen in de vorige allochtonenprognose, wordt voor de verantwoording van deze veronderstelling verwezen naar Alders en Schapendonk-Maas (2001).

8. Onzekerheid

De allochtonenprognose beschrijft, evenals de bevolkingsprognose, de meest waarschijnlijk geachte toekomstige ontwikkeling. Vanzelfsprekend kent deze ontwikkeling enige onzekerheid. In de prognose wordt expliciet rekening gehouden met de mate van onzekerheid van de prognose. Door veronderstellingen te maken over de mate van onzekerheid van de toekomstige geboorte, sterfte en migratie, kan door middel van simulaties worden berekend wat de onzekerheid is van de omvang en samenstelling van de toekomstige bevolking. De mate van onzekerheid wordt weergegeven door prognose-intervallen.

De meest waarschijnlijke ontwikkeling is dat het aantal niet-westerse allochtonen in 2010 1,83 miljoen bedraagt. Het 67%-prognose-interval loopt van 1,76 tot 1,90 miljoen. Dit betekent dat wordt verondersteld dat de kans twee derde is dat het werkelijke aantal niet-westerse allochtonen in 2010 tussen de 1,76 en 1,90 miljoen ligt. Het 95%-prognose-interval is vanzelfsprekend breder. In 2010 loopt dit interval van 1,72 tot 2,02 miljoen. Hoe verder in de toekomst, hoe onzekerder de ontwikkelingen worden. Zo loopt het 67%-prognose-interval van het aantal niet-westerse allochtonen in 2050 van 2,00 tot 3,52 miljoen. Het meest plausibel geachte aantal niet-westerse allochtonen in dat jaar is volgens de prognose 2,80 miljoen. Het prognose-interval laat zien dat het zeer waarschijnlijk is dat het toekomstige aantal allochtonen hoger zal zijn dan momenteel het geval is.

Literatuur

Alders, M. en H. Schapendonk-Maas, 2001, Allochtonenprognose 2000–2050: veronderstellingen over het toekomstige kindertal van allochtone vrouwen. *Maandstatistiek van de Bevolking* 49(1), blz. 23–30. CBS, Voorburg/Heerlen.

Alders, M., 2003, Allochtonenprognose 2002–2050: bijna twee miljoen niet-westerse allochtonen in 2010. *Bevolkingstrends* 51(1), blz. 34–41. CBS, Voorburg/Heerlen.

Alders, M. en W. Jansen Heijtmajer, 2002, Turkse en Marokkaanse gezinnen steeds kleiner. *Maandstatistiek van de Bevolking* 50(11), blz. 4–7. CBS, Voorburg/Heerlen.

Jong, A. de, 2005a, Bevolkingsprognose 2004–2050: maximaal 17 miljoen inwoners. *Bevolkingstrends* 53(1), blz. 12–18. CBS, Voorburg/Heerlen.

Jong, A. de, 2005b, Bevolkingsprognose 2004–2050: veronderstellingen. *Bevolkingstrends* 53(1), blz. 19–23. CBS, Voorburg/Heerlen.

Jong, A. de, en H. Nicolaas, 2005, Prognose van emigratie op basis van een retourmigratiemodel. *Bevolkingstrends* 53(1), blz. 24–31. CBS, Voorburg/Heerlen.

Tabel
Allochtonenprognose; allochtonen naar herkomstgroepering, 1 januari

	2005	2010	2015	2020	2025	2030	2035	2040	2045	2050
<i>x 1 000</i>										
<i>Eerste generatie</i>										
Niet-westers										
Afrika ¹⁾	125	108	101	98	99	103	109	117	125	133
Azië ²⁾	219	229	244	262	282	303	323	343	363	381
Latijns-Amerika ³⁾	43	49	54	60	65	71	77	83	88	93
Marokko	167	171	175	179	181	183	183	183	180	175
Nederlandse Antillen + Aruba	81	78	81	85	90	95	101	108	114	120
Suriname	188	186	186	187	187	185	181	175	167	158
Turkije	195	200	206	212	217	220	221	218	213	205
Totaal	1 018	1 021	1 047	1 084	1 123	1 160	1 195	1 226	1 250	1 266
Westers										
EU-Landen	304	326	377	427	478	534	598	669	746	824
Overig Europa	110	119	133	147	159	168	176	181	185	187
Indonesië ⁴⁾	131	118	106	97	87	78	70	62	57	54
Overig buiten Europa ⁵⁾	37	44	62	76	81	82	78	74	70	66
Totaal	582	606	678	746	805	862	922	987	1 058	1 132
<i>Tweede generatie</i>										
Niet-westers										
Afrika ¹⁾	69	84	95	104	111	118	125	134	145	155
Azië ²⁾	84	111	140	168	195	223	250	279	309	339
Latijns-Amerika ³⁾	25	33	41	49	58	67	77	87	97	108
Marokko	147	181	208	228	242	253	263	271	278	284
Nederlandse Antillen + Aruba	48	55	61	68	76	85	95	106	117	129
Suriname	141	156	167	175	182	189	195	201	206	209
Turkije	163	189	210	228	244	259	274	288	300	309
Totaal	677	809	922	1 020	1 109	1 194	1 279	1 366	1 451	1 534
Westers										
EU-Landen	518	522	527	535	546	561	584	616	659	710
Overig Europa	25	38	50	63	75	87	99	110	122	134
Indonesië ⁴⁾	265	263	260	257	252	245	234	218	198	175
Overig buiten Europa ⁵⁾	32	35	39	44	51	57	63	68	72	76
Totaal	841	857	876	899	924	950	979	1 013	1 051	1 094
<i>Eerste en tweede generatie</i>										
Niet-westers										
Afrika ¹⁾	194	192	196	202	210	221	235	251	270	289
Azië ²⁾	302	341	383	430	478	525	573	623	672	720
Latijns-Amerika ³⁾	68	82	95	109	123	138	154	169	185	201
Marokko	314	352	383	406	423	436	446	454	458	460
Nederlandse Antillen + Aruba	130	132	142	154	167	181	197	214	231	249
Suriname	328	342	353	362	369	374	376	376	373	368
Turkije	358	389	416	440	461	479	495	506	513	514
Totaal	1 696	1 831	1 969	2 103	2 232	2 354	2 475	2 592	2 702	2 800
Westers										
EU-Landen	822	847	904	961	1 023	1 095	1 182	1 286	1 405	1 534
Overig Europa	135	157	183	209	233	255	275	292	307	321
Indonesië ⁴⁾	395	380	367	354	339	323	304	280	255	229
Overig buiten Europa ⁵⁾	69	79	101	120	132	139	141	142	142	142
Totaal	1 422	1 463	1 554	1 644	1 729	1 812	1 901	2 000	2 109	2 226
Autochtonen	13 177	13 169	13 117	13 052	12 974	12 855	12 674	12 429	12 149	11 880
Totale bevolking	16 295	16 462	16 640	16 800	16 934	17 022	17 050	17 020	16 960	16 906
<i>in % van de totale bevolking</i>										
Niet-westerse allochtonen	10,4	11,1	11,8	12,5	13,2	13,8	14,5	15,2	15,9	16,6
Westerse allochtonen	8,7	8,9	9,3	9,8	10,2	10,6	11,1	11,7	12,4	13,2
Autochtonen	80,9	80,0	78,8	77,7	76,6	75,5	74,3	73,0	71,6	70,3
Totale bevolking	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

¹⁾ Excl. Marokko.

²⁾ Excl. Japan, Indonesië en voormalig Nederlands-Indië.

³⁾ Excl. Suriname, Nederlandse Antillen + Aruba.

⁴⁾ Incl. voormalig Nederlands-Indië.

⁵⁾ Noord-Amerika, Oceanië en Japan.

Door omstandigheden vaak geen of één kind

Arie de Graaf en Suzanne Loozen

Het opleidingsniveau van vrouwen is de afgelopen decennia fors gestegen. In samenhang daarmee is het aandeel vrouwen dat betaald werk verricht eveneens aanzienlijk toegenomen. Dit heeft er mede toe geleid dat vrouwen er tegenwoordig vaker voor kiezen om kinderloos te blijven. Van de 26–30-jarige vrouwen kiest een op de vijf voor een leven zonder kinderen. Van de 56–62-jarige vrouwen is ongeveer 10 procent kinderloos gebleven. Vooral onder hoogopgeleide vrouwen is de kinderloosheid hoog: ruim een kwart van de 26–35-jarige vrouwen verwacht kinderloos te blijven. Ongeveer 15 procent van de vrouwen heeft één kind gekregen of verwacht één kind. Vaak zijn het de omstandigheden die bepalen dat vrouwen maar één kind krijgen, en is het niet zo dat ze daadwerkelijk de voorkeur geven aan één kind.

De maatschappelijke positie van de vrouw is de afgelopen decennia sterk veranderd. Vrouwen zijn steeds beter opgeleid: meisjes volgen vaker en langer onderwijs, en bereiken een gemiddeld hoger opleidingsniveau. In samenhang daarmee is het aantal vrouwen met een betaalde baan van 12 uur of meer per week fors gestegen, van 35 naar 55 procent in de periode 1987–2003 (SCP/CBS, 2004).

Veel vrouwen kiezen na hun opleiding niet meteen voor kinderen. Ze richten zich eerst op hun werk. Mede omdat het niet altijd gemakkelijk is om een baan te combineren met de opvoeding van kinderen, wachten veel vrouwen enige tijd met het krijgen van kinderen, vaak tot ze de dertig al zijn gepasseerd. Voor een toenemend aantal vrouwen betekent dit dat ze geen kinderen meer krijgen: van uitstel komt afstel.

Dit afstel kan verschillende oorzaken hebben. Voor een deel is het een biologische kwestie: naarmate vrouwen langer wachten met het krijgen van kinderen, neemt de kans dat ze niet of verminderd vruchtbaar zijn toe. Een andere oorzaak is dat vrouwen soms zo lang wachten met de beslissing om al dan niet kinderen te krijgen, dat ze zich op een gegeven moment te oud vinden voor het moederschap, of hun leefpatroon niet meer aan kinderen kunnen of willen aanpassen. Begin jaren negentig gaf een kwart van de vrouwen als reden voor kinderloosheid aan dat zij

anders onvoldoende tijd voor andere belangrijke dingen zouden hebben (CBS, 1994).

Zonder kinderen

Van de vrouwen die nu rond de zestig jaar zijn, is 11 procent kinderloos gebleven. Bij jongere generaties ligt het percentage vrouwen dat, al dan niet vrijwillig, zonder kinderen blijft hoger. Van de vrouwen die vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, is 15 procent kinderloos gebleven. Bij nog jongere generaties is het percentage dat geen kinderen krijgt uiteraard nog onzeker, maar waarschijnlijk zal het rond de 20 procent liggen (staat 1).

Vrouwen kunnen vrijwillig of onvrijwillig kinderloos zijn. Vrouwen die geen kinderen verwachten maar (vermoedelijk) wel vruchtbaar zijn, kunnen worden aangeduid als 'vrijwillig kinderloos'. De mate van vrijwilligheid is echter niet voor iedereen gelijk. Er zijn omstandigheden waarin kinderloosheid voor een vrouw een onvermijdelijke keuze is, terwijl ze wel graag kinderen had willen krijgen. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn bij ziekte of handicap, of bij het niet (tijdig) vinden van een geschikte partner. Om de echt vrijwillig kinderloze vrouwen te kunnen onderscheiden, is in het Onderzoek Gezinsvorming (OG) aan de betrokken vrouwen gevraagd of ze zichzelf als vrijwillig kinderloos beschouwen. Uit de antwoorden blijkt dat van alle 36–45-jarige vrouwen die verwachten kinderloos te blijven, 55 procent zichzelf als vrijwillig kinderloos beschouwt; 45 procent is onvrijwillig kinderloos (grafiek 1). Van de onvrijwillig kinderloze vrouwen is ongeveer de helft om biologische of lichamelijke redenen kinderloos (geworden). Vrouwen die onvrijwillig kinderloos en wel vruchtbaar zijn, hebben voor het merendeel geen partner (meer) en hadden wel graag kinderen willen hebben.

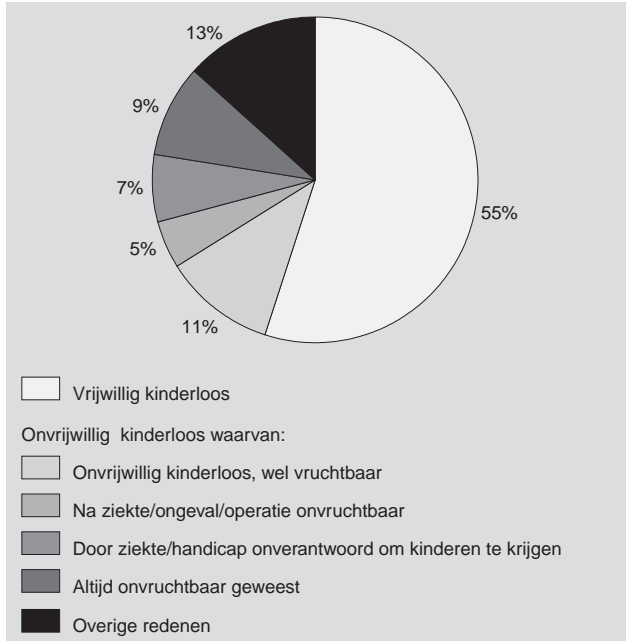
Als reden voor vrijwillige kinderloosheid wordt door vrouwen van 26 tot en met 45 jaar onder meer vaak genoemd dat kinderen de vrijheid belemmeren, dat kinderen opvoeden veel tijd en energie kost, dat de partner geen kinderen wil en dat werken en kinderen moeilijk zijn te combineren

Staat 1
Vrouwen naar leeftijd en (verwacht) uiteindelijk kindertal, 2003

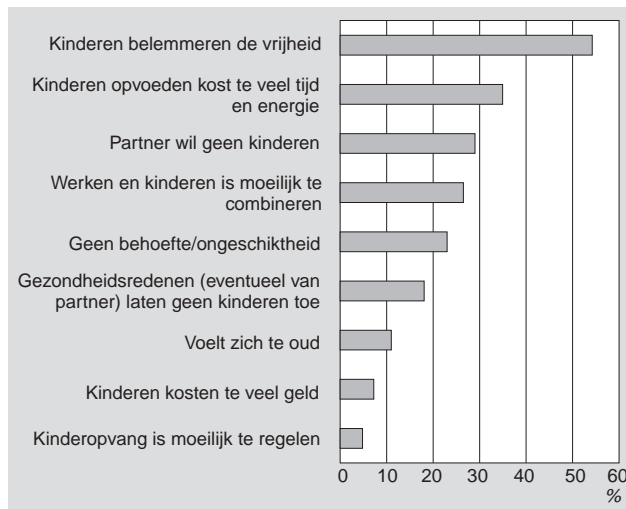
Leeftijd (geboorteperiode vrouw)	Kindertal			Totaal aantal vrouwen
	0	1	2 of meer	
	%			absoluut
56–62 jaar (1940–1946)	11	13	76	513
51–55 jaar (1947–1951)	14	15	72	444
46–50 jaar (1952–1956)	16	14	70	463
41–45 jaar (1957–1961)	19	18	63	504
36–40 jaar (1962–1966)	19	14	67	529
31–35 jaar (1967–1971)	19	15	66	502
26–30 jaar (1972–1976)	20	14	66	427

(grafiek 2). De belangrijkste reden voor vrijwillige kinderloosheid is het feit dat kinderen de vrijheid belemmeren.

1. Vrouwen van 36–45 jaar die verwachten kinderloos te blijven, 2003

2. Vrouwen van 26–45 jaar naar redenen van vrijwillige kinderloosheid, 2003

N.B. De percentages tellen op tot boven de 100 omdat een vrouw meerdere antwoorden kon geven.

Hoogopgeleide vrouwen vaker kinderloos

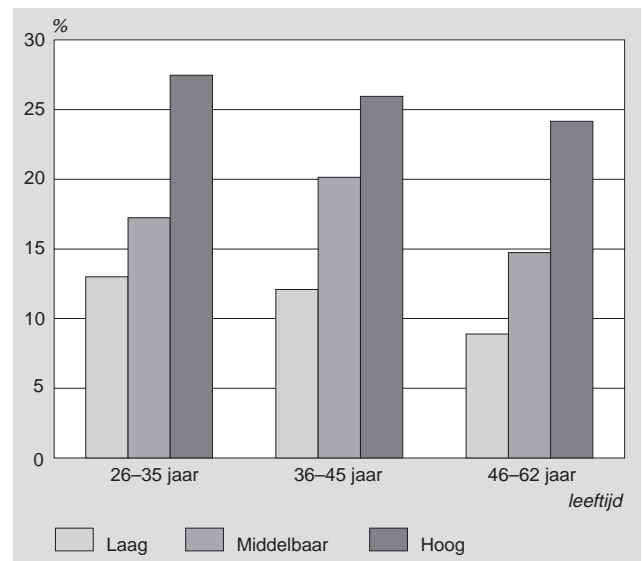
Vooraf hoogopgeleide vrouwen kiezen voor een leven zonder kinderen. Het opleidingsniveau van vrouwen is de afgelopen decennia toegenomen: in 1990 was 12 procent van de vrouwen hoogopgeleid, tegen 19 procent in 2002 (SCP/CBS, 2004). Kinderloosheid hangt sterk samen met opleidingsniveau (grafiek 3). Van de 46–62-jarige hoogopgeleide vrouwen is bijna een kwart kinderloos. De kinderloosheid onder hoogopgeleide vrouwen van deze leeftijd is daarmee aanzienlijk hoger dan onder middelbaar opgeleide vrouwen, en bijna drie keer zo hoog als onder laagopgeleide vrouwen.

opgeleide vrouwen. Van de 26–35-jarige hoogopgeleide vrouwen verwacht ruim een kwart kinderloos te blijven. Dit aandeel is twee keer zo hoog als dat onder laagopgeleide vrouwen van dezelfde leeftijd.

De kinderloosheid is de afgelopen decennia onder laag en middelbaar opgeleide vrouwen eveneens toegenomen. Laag en middelbaar opgeleide vrouwen van 26–45 jaar kiezen vaker voor een leven zonder kinderen dan 46–62-jarige vrouwen van hetzelfde opleidingsniveau.

In die zin hebben hoogopgeleide vrouwen wat betreft kinderloosheid een trend gezet, die nu ook door vrouwen met een laag of middelbaar opleidingsniveau wordt gevolgd (De Graaf en Steenhof, 1999).

3. Aandeel (verwachte) kinderloze vrouwen naar opleidingsniveau en leeftijd, 2003

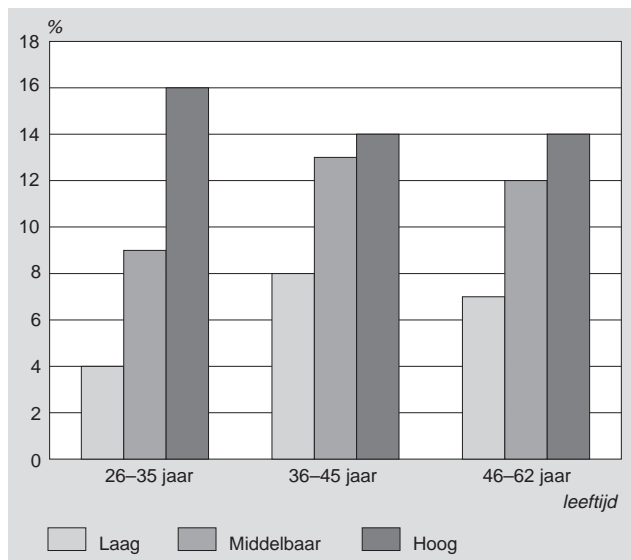

Hoogopgeleiden trouwen minder

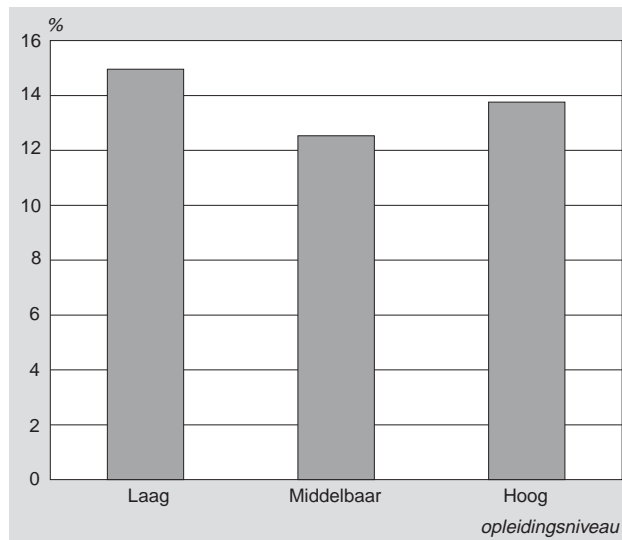
Van de hoogopgeleide vrouwen boven de 45 jaar is een kwart kinderloos gebleven, tegen 9 procent van de laagopgeleide vrouwen. Dit verschil kan in belangrijke mate worden toegeschreven aan verschillen in relatievorming. Van de hoogopgeleide gehuwde en ooit-gehuwde vrouwen van deze leeftijd is slechts 14 procent kinderloos, tegen 7 procent van de laagopgeleiden (grafiek 4).

Van de hoogopgeleide vrouwen van 46–62 jaar is 85 procent ooit gehuwd (geweest), tegen 96 procent van de laagopgeleide vrouwen. Het verschil in kinderloosheid naar opleidingsniveau onder de 26–35-jarige vrouwen kan eveneens voor een groot gedeelte worden toegeschreven aan het aandeel gehuwden. Van de hoogopgeleide vrouwen van 26–35 jaar is een relatief laag percentage gehuwd en woont een veel hoger percentage ongehuwd samen (35 procent) of alleen (26 procent) dan van de laagopgeleide vrouwen (respectievelijk 19 en 19 procent). Van de ongehuwd samenwonende vrouwen, en vooral van de alleenwonende vrouwen, blijft een hoog percentage kinderloos (De Beer en De Graaf, 1998). Dit is één van de verklaringen waarom het percentage kinderloze vrouwen onder hoogopgeleiden hoger is dan onder laagopgeleiden.

4. Aandeel (verwachte) kinderloze gehuwde en ooit-gehuwde vrouwen naar leeftijd en opleidingsniveau, 2003

5. Aandeel vrouwen van 46-62 jaar met één kind naar opleidingsniveau, 2003

Kiezen voor één kind

Het aandeel vrouwen dat slechts één kind krijgt, bedraagt ongeveer 15 procent. Dit geldt zowel voor jonge als oude generaties (staat 1). Veel vrouwen wachten steeds langer met het krijgen van kinderen. In 2003 kreeg de helft van de vrouwen die voor het eerst moeder werden hun eerste kind pas toen ze 30 jaar of ouder waren. Dit aandeel is het afgelopen decennium snel toegenomen. Tien jaar geleden was het nog bijna 40 procent.

Van de 36-45-jarige vrouwen met één kind hebben vier op de tien vrijwillig voor één kind gekozen; de overige vrouwen hadden graag meer dan één kind willen hebben. Uitsstel van het moederschap kan ertoe leiden dat men uiteindelijk maar één kind krijgt. Aan vrouwen die aangaven dat ze vrijwillig voor één kind hebben gekozen, is gevraagd waarom ze niet méér kinderen wilden.

Van de voorgelegde redenen blijkt dat de reden 'voelde zich te oud om meer dan één kind te krijgen' relatief vaak wordt genoemd. Verder blijkt dat 'financiële redenen', 'werk en kinderen was moeilijk te combineren' en 'meer kinderen opvoeden kostte te veel tijd en energie' door één op de drie vrouwen wordt genoemd. Ook wilde de partner relatief vaak niet meer kinderen.

Echtscheiding kan een reden zijn dat men slechts één kind heeft. Het blijkt namelijk dat een derde van de vrouwen met één kind ooit gescheiden is, terwijl één op de vijf vrouwen met twee of meer kinderen een echtscheiding heeft meegemaakt.

Een uitsplitsing van vrouwen van 46-62 jaar met één kind naar opleidingsniveau laat weinig verschillen zien (grafiek 5). Blijkbaar heeft het opleidingsniveau van de vrouw weinig of geen invloed op de 'keuze' voor één kind.

Geconcludeerd kan worden dat het voor de meerderheid van de vrouwen vooral de omstandigheden zijn die bepalen of ze maar één kind krijgen, en niet zozeer het feit dat ze daaraan daadwerkelijk de voorkeur geven.

Uitspraken over ouderschap

Er bestaat een duidelijke samenhang tussen het al dan niet hebben van kinderen en de opvattingen over het krijgen van kinderen, respectievelijk de combinatie van arbeid en de zorg voor kinderen. Vrouwen boven de 45 jaar met twee of meer kinderen zijn het vaker dan vrouwen met geen of één kind eens met de uitspraak dat de man kostwinner moet zijn en de vrouw voor het huishouden en de kinderen moet zorgen. Kinderloze vrouwen vinden het vaakst dat je veel vrijheid moet inleveren als je kinderen hebt (80 procent). Onder vrouwen met één kind is dit aandeel met 68 procent het laagst. Ook vinden kinderloze vrouwen vaker dan vrouwen met kinderen, dat mannen en vrouwen parttime moeten gaan werken als er kinderen komen. Kinderloze vrouwen en vrouwen met één kind zijn het vaker eens met de uitspraak dat het goed is dat een vrouw haar eigen inkomen verdient, ook als ze jonge kinderen heeft.

Ook over het huwelijk en de relatie met de partner denken kinderloze vrouwen, vrouwen met één kind en vrouwen met twee of meer kinderen verschillend. Kinderloze vrouwen beschouwen het huwelijk ongeveer twee keer zo vaak als een zakelijk contract als vrouwen met twee of meer kinderen. Uiteraard hangt dit samen met het gegeven dat vooral ongehuwde vrouwen kinderloos blijven. Iets minder dan de helft van de kinderloze vrouwen is het eens met de uitspraak dat je er als partners naar moet streven om zoveel mogelijk samen te doen. Dit is aanzienlijk minder dan onder vrouwen met één of minstens twee kinderen (78 en 69 procent).

Geconcludeerd kan worden dat vrouwen met kinderen het vaker eens zijn met stellingen over het traditioneel ouderschap dan vrouwen zonder kinderen. In hoeverre het wel of niet hebben van kinderen de opvattingen bepaalt, dan wel de opvattingen het kindertal hebben bepaald, is uit deze gegevens niet af te leiden. Daartoe zou bekend moeten zijn welke opvattingen de vrouwen met kinderen hadden vóórdat ze hun kinderen kregen.

Staat 2

Aandeel vrouwen van 46–62 jaar dat het eens is met stellingen over ouderschap en relatievorm, 2003

Eens met de volgende uitspraak	Kindertal		
	0	1	2 of meer
	%		
Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man	32	32	34
In een gezin zou de man kostwinner moeten zijn en de vrouw voor huishouden en kinderen moeten zorgen	14	16	21
Als je kinderen hebt, moet je veel vrijheid inleveren	80	68	75
Het is vanzelfsprekend dat je kinderen wilt	14	25	21
Ook als een vrouw jonge kinderen heeft, is het goed dat zij een eigen inkomen verdient	66	66	59
Mannen zouden parttime moeten gaan werken als er kinderen komen	48	37	32
Vrouwen zouden parttime moeten gaan werken als er kinderen komen	64	60	58
Het huwelijk is niet meer dan een zakelijk contract	20	17	11
Partners moeten ernaar streven om zoveel mogelijk samen te doen	47	78	69
	<i>absoluut</i>		
Totaal aantal vrouwen	199	203	1 050

Onderzoek Gezinsvorming

De cijfers in dit artikel zijn gebaseerd op het nieuwe Onderzoek Gezinsvorming van het CBS. Dit onderzoek, dat om de vijf jaar wordt gehouden, heeft plaatsgevonden in de periode februari tot en met juni 2003. Aan dit onderzoek hebben 3,9 duizend mannen en 4,2 duizend vrouwen van 18–62 jaar deelgenomen. Doel van het Onderzoek Gezinsvorming is informatie te verzamelen over het verloop van de relatie- en gezinsvorming in Nederland en de achtergronden daarvan. De informatie wordt onder meer gebruikt als bouwsteen voor de nationale Bevolkings- en Huishoudensprognoses van het CBS.

Voor dit artikel zijn alleen vrouwen van 26–62 jaar in beschouwing genomen. De reden hiervoor is dat het verwacht uiteindelijk kindertal van vrouwen jonger dan 26 jaar in veel gevallen nog vrij onzeker of onbekend was.

Literatuur

Beer, J. de, en A. de Graaf, 1998, Meer vrouwen krijgen maar één kind. Maandstatistiek van de Bevolking 46(11). CBS, Voorburg/Heerlen.

CBS, 1994, Relatie- en gezinsvorming in de jaren negentig. CBS, Voorburg/Heerlen.

Graaf, A. de, en L. Steenhof, 1999, Relatie- en gezinsvorming van generaties 1945–1979. Uitkomsten van het Onderzoek Gezinsvorming 1998. Maandstatistiek van de Bevolking 47(12). CBS, Voorburg/Heerlen.

SCP/CBS, 2004, Emancipatiemonitor 2004. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Regionale verschillen in vruchtbaarheid: een verklarend model

Joop de Beer¹⁾ en Ingeborg Deerenberg²⁾

Dit artikel beschrijft een model waarmee verschillen in de TFR (het totaal vruchtbaarheidscijfer) tussen gemeenten kunnen worden verklaard aan de hand van demografische, culturele, sociaal-economische en regionale variabelen. Het model verklaart 67 procent van de variantie in de TFR's in de Nederlandse gemeenten. De demografische en culturele variabelen in dit model leiden tot TFR's die afnemen met de gemeentegrootte. Voor de sociaal-economische variabelen is daarentegen sprake van een positief verband tussen TFR en gemeentegrootte. Het model kan worden gebruikt voor het maken van prognoses van de TFR op gemeenteniveau.

1. Inleiding

Sinds de jaren vijftig maakt het CBS de officiële nationale bevolkingsprognoses. De regionale bevolkingsprognoses vormen de verantwoordelijkheid van het Ruimtelijk Planbureau. In 2004 hebben deze instituten besloten om samen te werken bij het opstellen van de regionale bevolkingsprognoses. Deze prognoses voorspellen de toekomstige bevolkingsomvang en leeftijdsopbouw van alle Nederlandse gemeenten. Voor het maken van deze prognose wordt een cohort-componentmodel gebruikt. Dit houdt in dat veronderstellingen gemaakt moeten worden over het toekomstige niveau van vruchtbaarheid, sterfte en migratie naar leeftijd en geslacht. Voor de vruchtbaarheid moeten er veronderstellingen over de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers worden gemaakt voor iedere gemeente voor ieder prognosejaar. Deze veronderstellingen kunnen worden gebaseerd op de veronderstellingen van de TFR (het totale vruchtbaarheidscijfer) van iedere gemeente. (Ook moeten veronderstellingen worden gemaakt over de leeftijdspatronen van de vruchtbaarheid; deze veronderstellingen worden hier niet besproken.)

In dit artikel wordt een methode gepresenteerd voor het maken van veronderstellingen voor de toekomstige niveaus van de TFR. Omdat de regionale prognose consistent moet zijn met de nationale prognose, ligt de nadruk voor de regionale prognose op de regionale verschillen in de TFR's. De gemiddelde waarde voor de TFR voor heel Nederland, die door het CBS in de nationale prognose wordt voorspeld, speelt een geringere rol.

Voor het maken van de veronderstellingen voor de toekomstige regionale verschillen in vruchtbaarheid kunnen twee methodes worden gevolgd:

1. Analyse van de waargenomen verschillen in TFR's tussen de gemeenten.

Op basis van een analyse van de veranderingen in de verschillen tussen de TFR's van de gemeenten wordt nagegaan of deze verschillen kleiner zijn geworden (convergeren), gelijk zijn gebleven of zelf zijn toegenomen.

2. Opstellen van een verklarend model van de regionale verschillen in de TFR.

Als de verschillen tussen gemeenten verklaard kunnen worden aan de hand van een aantal variabelen (demografisch, cultureel en sociaal-economisch), dan kunnen veronderstellingen over de toekomstige waarden van die variabelen gebruikt worden om veronderstellingen te maken over de toekomstige regionale verschillen in TFR. De vraag of de TFR's convergeren, kan worden beantwoord op basis van veronderstellingen over de mate waarin de verschillen in de demografische, culturele en sociaal-economische variabelen veranderen.

In dit artikel wordt in eerste instantie de TFR per gemeente verklaard met behulp van een regressiemodel met demografische, culturele en sociaal-economische variabelen. Vervolgens worden de residuen van dit model geanalyseerd om te onderzoeken of er regionale patronen zijn te vinden die niet met dit model kunnen worden verklaard. Vervolgens worden aan het model dummyvariabelen toegevoegd voor verschillende regio's waar de TFR in meerdere gemeenten systematisch lager of hoger blijkt te liggen dan op basis van de verklarende variabelen zou worden verwacht. Dit model kan worden gebruikt voor prognoses van de TFR voor iedere gemeente op basis van veronderstellingen over de toekomstige ontwikkeling in de demografische, culturele en sociaal-economische verschillen tussen gemeenten én op basis van veronderstellingen over het al dan niet blijvend zijn van de systematische regionale verschillen die niet aan deze verklarende variabelen kunnen worden toegeschreven.

2. Theoretische overwegingen

De meeste onderzoeken naar regionale verschillen in vruchtbaarheid richten zich op de TFR. Een belangrijke reden om deze maat te gebruiken is dat hij niet beïnvloed wordt door verschillen in leeftijds- en geslachtsopbouw. Een nadeel van het gebruik van de TFR is dat deze maat beïnvloed wordt door veranderingen in de leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen. Voor onderzoeken naar veranderingen in vruchtbaarheid op landelijk niveau wordt daarom vaak de cohortvruchtbaarheid gebruikt. Voor een analyse van het niveau van de vruchtbaarheid in kleine regionale gebieden is deze maat echter weer minder bruikbaar dan op landelijk niveau, omdat relatief grote delen van de bevolking tijdens de vruchtbare leeftijd verhuizen tussen de verschillende gemeenten tijdens hun vruchtbare leeftijd. De cohortvruchtbaarheid van een gemeente geeft

¹⁾ Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Den Haag.

²⁾ Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg.

dan niet de vruchtbaarheid weer van werkelijke cohorten die daar heel hun leven wonen. Cohortmaten voor de vruchtbaarheid zijn om deze reden minder goed bruikbaar voor een analyse van de vruchtbaarheidsverschillen tussen gemeenten.

Bij het verklaren van verschillen in vruchtbaarheid, op zowel micro- als macroniveau, maken veel onderzoekers onderscheid naar economische en culturele variabelen (bijvoorbeeld Lesthaeghe en Surkyn, 1988; Mellens, 1999). De meeste economische onderzoeken met betrekking tot vruchtbaarheid verwijzen naar de 'new home economics'-theorie van Becker (zie bijvoorbeeld Becker, 1960; 1991). Aangezien het opvoeden van kinderen relatief veel tijd kost, worden de kosten van een kind voor een belangrijk deel bepaald door de prijs van tijd. Omdat vrouwen gemiddeld meer tijd aan de opvoeding besteden dan mannen, heeft het inkomen dat de vrouw kan verdienen als zij zou werken invloed op de vruchtbaarheid. Het loonniveau van vrouwen heeft zowel een positief als een negatief effect op de vruchtbaarheid. Het positieve effect (inkomenseffect) is toe te schrijven aan het feit dat de 'vraag naar kinderen' stijgt met het inkomen. Het negatieve effect (substitutie-effect) is toe te schrijven aan het feit dat als het loonniveau stijgt, de kosten van het opvoeden van kinderen (het gedeelde loon) ook stijgen. Als vrouwen de meeste tijd aan de opvoeding besteden, zal het stijgen van het loonniveau van mannen een positief effect hebben, terwijl het stijgen van het loonniveau van vrouwen een negatief effect heeft. Als zowel het loonniveau van mannen als dat van vrouwen stijgt, is het totale effect onduidelijk. Fahey en Spéder (2004) merken op dat toen Becker zijn theorie formuleerde er een negatieve relatie bestond tussen het werken van vrouwen en vruchtbaarheid in OESO-landen. Sinds de jaren 80 is de relatie echter positief: in landen met een hoge arbeidsparticipatie van vrouwen is ook de vruchtbaarheid hoog. Engelhardt et al. (2001) en Del Boca (2001) stellen dat deze omslag verklaard kan worden door het feit dat de 'kosten' van kinderen niet alleen afhankelijk zijn van het loonniveau van vrouwen, maar van zaken die het voor vrouwen mogelijk maken om kinderen en werk te combineren, zoals parttime werk en kinderopvang. Ahn en Mira (2001) wijzen op het effect van werkloosheid. Zij beargumenteren dat het effect van werkloosheid op vruchtbaarheid niet a priori kan worden vastgesteld. Enerzijds verlaagt werkloosheid het huishoudinkomen, waardoor de vruchtbaarheid daalt. Anderzijds vermindert de werkloosheid de kosten van het krijgen van kinderen, doordat er geen gedeeld loon is. De vruchtbaarheid stijgt hierdoor. Het totale effect van werkloosheid is theoretisch gezien onduidelijk en kan alleen worden bepaald door empirisch onderzoek. Op basis van regionale data voor Groot-Brittannië en Italië toont Del Bono (2002) aan dat werkloosheid een negatief effect heeft op de vruchtbaarheid.

Terwijl economische verklaringen voor de verschillen in vruchtbaarheid zijn gebaseerd op de veronderstelling dat het gedrag afhankelijk is van de afweging tussen de kosten en baten van het krijgen van kinderen, wordt bij culturele verklaringen de nadruk gelegd op de rol van normen en waarden met betrekking tot de ideale gezinsgrootte. Op basis van onderzoeken van Inglehart (1990) en Hofstede

(1981) onderscheidt Mellens (1999) vier aspecten van cultuur die het vruchtbaarheidsgedrag beïnvloeden: conservatisme, emancipatie, individualisme en post-materialisme (de termen wijken licht af van de terminologie die gebruikt wordt door Inglehart en Hofstede). Mellens veronderstelt dat er een positieve relatie bestaat tussen vruchtbaarheid en conservatisme, al is deze relatie mogelijk niet-lineair. In een conservatieve samenleving zijn er nauwelijks alternatieven voor het huwelijk, wat kan leiden tot een hoge vruchtbaarheid. In een progressieve samenleving die voldoende voorzieningen biedt, zoals kinderopvang en parttime werk, kan de vruchtbaarheid ook hoog zijn. In een matig conservatieve samenleving kan men echter een alternatieve leefstijl prefereren, terwijl de samenleving geen adequate voorzieningen biedt voor deze leefstijlen. In dit geval is de TFR mogelijk lager dan in conservatieve of progressieve samenlevingen.

De relatie van de vruchtbaarheid met emancipatie is mogelijk ook niet-lineair. Enerzijds heeft de toenemende emancipatie een negatief effect op de vruchtbaarheid, doordat de toegenomen arbeidsparticipatie de kosten van het krijgen van een kind door gedeeld inkomen verhoogt. Anderzijds geldt dat in landen waar de gelijkwaardigheid van geslachten belangrijk is, de faciliteiten voor kinderopvang beter zijn, en dat er betere mogelijkheden zijn voor vaders om ouderschapsverlof te krijgen en om parttime te werken. Een hoog niveau van individualisme kan leiden tot het vermijden van langdurige verbintenissen en daarmee tot een toename van het aantal eenpersoonshuishoudens. Een negatieve relatie tussen individualisme en vruchtbaarheid is hiervan het gevolg. In moderne samenlevingen waarin aan alle basisvoorwaarden is voldaan, worden post-materialistische waarden belangrijker. Als meer personen er post-materialistische waarden op nahouden, worden puur economische doelen minder belangrijk. Aangezien kinderen de levensvreugde doorgaans verhogen, kan in post-materialistische samenlevingen de vruchtbaarheid hoog zijn.

Voor het maken van prognoses op basis van culturele verklaringen geldt als belangrijke vraag tot welk niveau culturele verschillen binnen regio's aan het verdwijnen zijn. Het concept van de tweede demografische transitie is gebaseerd op de aanname dat veranderingen in waarden overeenkomen in verschillende landen: 'post-materiële' waarden die het individualisme benadrukken nemen toe ten koste van meer conservatieve waarden die plichten benadrukken (Van de Kaa, 1988). Coleman (1997) zet daar vraagtekens bij. Hofstede (1981) stelt dat culturele verschillen tussen landen door de tijd heen erg stabiel zijn. De reacties van bevolkingen op wereldwijde trends (bijvoorbeeld globalisering, toegenomen communicatie en technologische ontwikkelingen) zijn, door hun culturele verschillen, niet gelijk. Hofstede meent dat er alleen convergentie plaatsvindt met betrekking tot oppervlakkige culturele aspecten (zoals consumptiepatronen en amusement), maar niet met betrekking tot fundamentele waarden. Men kan er, volgens deze opvatting, dus vanuit gaan dat regionale culturele verschillen binnen één land ook hardnekkig zijn.

Bij de verklaring van vruchtbaarheidsverschillen tussen regio's kan onderscheid worden gemaakt in de verschillen in bevolkingsopbouw en in verschillen die samenhangen

met de kenmerken van de regio's (Duchêne et al., 2004). De bevolkingsopbouw beïnvloedt het niveau van de vruchtbaarheid, omdat het niveau verschilt tussen subcategorien van de bevolking. Zo zijn de vruchtbaarheidscijfers van gehuwde niet-westerse vrouwen van ongeveer 25 jaar hoger dan die van alleenwonende autochtone jonge vrouwen. Als in een gemeente de eerste groep relatief groot is en de tweede groep relatief klein, dan zal die gemeente een hogere TFR hebben dan andere gemeenten. Aangezien de TFR niet beïnvloed wordt door de leeftijds- en geslachtsopbouw, hoeven deze kenmerken niet in het verklarend model voor de TFR te worden opgenomen. Andere effecten van de bevolkingsopbouw op de vruchtbaarheid (zoals burgerlijke staat en herkomst) zouden ook door standaardisering meegenomen kunnen worden. Dit vereist echter zeer gedetailleerde informatie over vruchtbaarheid, waarbij het op gemeentelijk niveau al gauw om heel kleine aantallen gaat.

Uit dit beknopte overzicht van de literatuur kan worden geconcludeerd dat een model voor het verklaren van de regionale verschillen in vruchtbaarheid demografische variabelen moet bevatten die verschillen in de bevolkingsopbouw aangeven, culturele variabelen die verschillen in normen en waarden weergeven en sociaal-economische variabelen die verschillen in kosten en baten weergeven. Aangezien het model gebruikt zal worden voor prognoses, is een belangrijke vraag hoe snel de veranderingen in deze demografische, culturele en sociaal-economische verschillen zullen leiden tot veranderingen in de vruchtbaarheidsverschillen.

Toekomstige veranderingen in de demografische opbouw hangen af van de huidige leeftijds- en geslachtsopbouw en van de toekomstige veranderingen in migratie en huishoudensvorming (veranderingen in de sterfte spelen bijna geen rol in het veranderen van het aantal vruchtbare vrouwen, en veranderingen in de vruchtbaarheid spelen alleen een rol op de lange termijn). Culturele veranderingen hebben mogelijk een beperkt effect op de convergentie van de regionale vruchtbaarheid als de conclusie van Hofstede (1981) dat culturele verschillen tussen landen permanent lijken te zijn, ook gelden voor de verschillen tussen de regio's van één land. Voor wat betreft veranderingen in regionale verschillen van sociaal-economische aard stelt Ermisch (1992) dat economische variabelen (zoals inkomen, werkloosheid, druk op de huizenmarkt en kindertoeslag) meer neigen te veranderen dan culturele variabelen.

3. Verklarend model

Een belangrijke vraag bij maken van veronderstellingen over toekomstige verschillen in de regionale vruchtbaarheid is of de huidige verschillen in de TFR aanwezig zullen blijven. Het is daarom belangrijk om kenmerken van de verschillen te onderzoeken. In het bijzonder is het belangrijk om te bepalen welke oorzaken van verschillen in vruchtbaarheid permanent zullen zijn en welke tijdelijk.

Drie soorten regionale verschillen kunnen worden onderscheiden:

1. *Verschillen in de TFR die verklaard kunnen worden door demografische, culturele en sociaal-economische ver-*

schillen tussen gemeenten. Voor het maken van prognoses van deze soorten verschillen kan een verklarend model voor de TFR worden gebruikt, met aannames over de toekomstige ontwikkeling van de verklarende variabelen. Globaal genomen kan ervan worden uitgegaan dat culturele verschillen langer blijven bestaan dan sociaal-economische verschillen.

2. *Andere systematische regionale verschillen.* Deze verschillen worden veroorzaakt door variabelen die niet in het model zijn opgenomen, zoals regionale verschillen in leefstijl. Voor het maken van een prognose moet de vraag worden beantwoord of deze verschillen in de toekomst aanwezig zullen blijven.
3. *Random variaties.* De verwachte waarde van deze verschillen tussen de gemeenten is nul. Om deze reden wordt aangenomen dat deze variaties in de toekomst gelijk zijn aan nul.

Om deze oorzaken van verschillen in de TFR te bepalen, is een model ontwikkeld waarin de regionale verschillen in de TFR in twee stappen worden verklaard. Eerst wordt een verklarend model gespecificeerd met demografische, culturele en sociaal-economische variabelen. In de tweede stap worden de systematische regionale patronen in de TFR, die niet verklaard kunnen worden door deze variabelen, opgespoord. De betreffende regio's worden via dummy-variabelen aan het model toegevoegd.

Zoals in de vorige paragraaf is besproken, worden voor het verklarende model drie categorieën van verklarende variabelen gebruikt:

1. *Demografische variabelen*

Deze variabelen geven de verschillen weer in de huishoudenssamenstelling en in de verdeling naar herkomstgroepering.

Veranderingen in de leeftijds- en geslachtsopbouw hoeven niet in het model te worden meegenomen, omdat de TFR hierdoor niet wordt beïnvloed.

Verwacht kan worden dat het niveau van de TFR beïnvloed zal worden door de huishoudenssamenstelling, aangezien de vruchtbaarheid van paren aanzienlijk hoger ligt dan die van alleenstaanden.

Verder wordt verwacht dat het niveau van de TFR afhangt van de grootte van de herkomstgroeperingen, aangezien niet-westerse vrouwen vaak meer kinderen krijgen dan autochtone vrouwen.

Twee demografische variabelen worden dus opgenomen in het model:

- Huishoudenssamenstelling: deze variabele wordt gemeten door het percentage vrouwen van 20 tot 40 jaar die alleenwonen. Deze leeftijdsgroep is geselecteerd omdat het grootste deel van de vruchtbaarheid op deze leeftijden wordt gerealiseerd.
- Herkomstverdeling: deze variabele wordt gemeten door het percentage vrouwen van 15 tot 30 jaar met een Turkse of Marokkaanse herkomst (eerste en tweede generatie). De leeftijdsgroep is jonger dan die van de huishoudenssamenstelling, omdat de betreffende vrouwen hun kinderen op een jongere leeftijd krijgen dan autochtone vrouwen. Turkse en Marokkaanse vrouwen vormen twee van de vier grootste niet-westerse herkomstgroeperingen in Nederland.

Alleen de Turkse en Marokkaanse vrouwen worden meegenomen, aangezien de vruchtbaarheid van de twee andere grote groepen, de Surinaamse en Antilliaanse vrouwen, rond het gemiddelde Nederlandse niveau ligt.

2. Culturele variabelen

Een probleem bij het bepalen van culturele verschillen tussen gemeenten is dat ze niet direct te meten zijn. Onderzoeken die vragen bevatten over waarden, hebben bovendien onvoldoende waarnemingen voor analyses op gemeentenniveau. De invloed van culturele factoren wordt daarom indirect bepaald, door indicatoren te specificeren die verondersteld worden het effect van de culturele verschillen op vruchtbaarheid te weerspiegelen.

In Nederland, evenals in de meeste andere westerse landen, is het effect van religie op het niveau van de vruchtbaarheid tegenwoordig veel kleiner dan enkele tientallen jaren geleden. Toch is er nog steeds enig effect waarneembaar. Gereformeerde paren, bijvoorbeeld, hebben een hogere vruchtbaarheid dan de gemiddelde bevolking (Sobotka en Adigüzel, 2002). Dit leidt tot relatief hoge TFR-waarden in de Nederlandse bible belt, die zich van het zuidwestelijk deel van Nederland in noord-oostelijke richting uitstrekt.

Veel onderzoeken hebben aangetoond dat het vruchtbaarheidscijfer in landelijke gebieden hoger is dan in stedelijke gebieden. Aangenomen kan worden dat normen in landelijke gebieden een sterkere invloed hebben en dat sociale controle en directe sociale invloeden er een belangrijker rol spelen.

Aangezien culturele verschillen over een lange periode blijven bestaan, kan het effect van niet waargenomen culturele verschillen op de TFR worden bepaald door te onderzoeken in welke mate verschillen in de TFR langdurig van aard zijn. Om deze reden is het verschil in TFR tussen elke gemeente en het gemiddelde niveau enkele tientallen jaren geleden opgenomen in het model.

Uiteindelijk zijn de volgende drie variabelen opgenomen in het model:

- Religie: aangezien er voor kleine gemeenten geen nauwkeurige gegevens zijn over het percentage van de bevolking dat streng gereformeerd is, wordt gebruik gemaakt van een indirecte maat, namelijk het percentage personen dat heeft gestemd op de ChristenUnie en de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002. Een soortgelijke procedure werd gevolgd door Brunetta en Rotondi (1989). Zij gebruikten verkiezingsresultaten van christen-democraten als een indicator van de invloed van de katholieke cultuur in Italiaanse provincies.
- Stedelijkheid: als maat voor stedelijkheid wordt de omgevingsadressendichtheid genomen (het aantal adressen per vierkante kilometer). Vijf klassen van stedelijkheid worden onderscheiden, van niet-stedelijk (minder dan 500 adressen per km²) tot zeer sterk stedelijk (meer dan 2500 adressen per km²). Vier dummyvariabelen worden in het model opgenomen. Deze staan voor de stedelijkheidsniveaus van 'niet-stedelijk' tot 'sterk stedelijk'.
- Niet-gespecificeerde culturele verschillen: de verschillen van de TFR ten opzichte van het gemiddelde

niveau in 1969 worden beschouwd als een proxy voor langdurige verschillen in vruchtbaarheid. In Nederland is de TFR in de periode 1969–1975 zeer sterk gedaald, van 2,75 in 1969 tot 1,66 in 1975. Een belangrijke oorzaak van deze afname was de sterke daling van de leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen. Aangezien de verandering in de timing van de vruchtbaarheid ook het TFR-niveau in latere jaren beïnvloedde, is besloten om de TFR in het laatste jaar vóór deze 'instabiele periode' mee te nemen. Zodoende is het verschil tussen de TFR van iedere gemeente in 1969 en het gemiddelde niveau in 1969 in het model opgenomen.

3. Sociaal-economische variabelen

Sociaal-economische variabelen worden in het model opgenomen vanwege de aanname dat het vruchtbaarheidsniveau samenhangt met economische mogelijkheden en beperkingen.

De huizenmarkt kan een invloed hebben op de beslissing van een paar om kinderen te krijgen. Zo kan de beschikbaarheid van woningen paren uit andere gemeenten aantrekken. Dit leidt dan tot een selectieve migratie van paren die kinderen willen hebben. Vooral gebieden waar relatief veel nieuwe huizen worden gebouwd, trekken veel paren aan die een gezin willen starten.

Ook wordt verondersteld dat het niveau van de vruchtbaarheid afhankelijk is van de welvaart. Aangezien het opvoeden van kinderen duur is, wordt verondersteld dat paren met een laag inkomen, en in het bijzonder paren waarvan één of beide partners geen baan hebben, minder kinderen zullen krijgen dan gewenst. Deze veronderstelling komt overeen met de in de vorige paragraaf besproken empirische bevinding dat er een positieve relatie bestaat tussen de TFR en het inkomen, en een negatieve relatie tussen werkloosheid en vruchtbaarheid. Verwacht wordt dus dat de TFR laag is in gemeenten met een relatief groot aantal werklozen.

Uiteindelijk worden de volgende variabelen in het model opgenomen:

- Nieuwbouw: het aantal nieuwbouwwoningen als percentage van het aantal aanwezige woningen. Verondersteld wordt dat jonge paren eerst verhuizen naar hun nieuwe huis en daarna kinderen krijgen. Het percentage gerealiseerde nieuwbouw in de twee jaar vóór het jaar van de TFR wordt meegenomen in het model.
- Percentage van de bevolking met een laag inkomen. Dit is berekend als het percentage personen met een minimumloon.
- Percentage van de bevolking dat een uitkering ontvangt. Het gaat hier om bijstand, WAO en WW.

Staat 1 toont de hypothesen over de tekens van de regressiecoëfficiënten. Verwacht wordt dat de TFR hoog is in gemeenten met een hoog percentage samenwonende/gehuwde vrouwen, een hoog percentage Turkse en Marokkaanse vrouwen in de vruchtbare leeftijd, een hoog percentage streng gereformeerden, een lage stedelijkheid, een hoge vruchtbaarheid in het verleden, een hoog percentage nieuwbouw en een laag percentage personen met een laag inkomen of met een uitkering.

Staat 1
Hypothesen over het teken van de regressiecoëfficiënten van de verklarende variabelen

Variabelen	Verwacht teken
Percentage alleenstaande jonge vrouwen	-
Percentage jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen	+
Percentage streng gereformeerden	+
Lage stedelijkheid	+
Hoge stedelijkheid	-
Niveau van vruchtbaarheid in het verleden	+
Percentage nieuwbouw	+
Percentage personen met een laag inkomen	-
Percentage personen met een uitkering	-

Een analyse van de residuen laat de systematische regionale patronen zien die niet door de verklarende variabelen verantwoord kunnen worden. Drie regionale indelingen worden gebruikt:

- Landsdelen: Nederland is verdeeld in vier delen: Noord (met 68 gemeenten), Oost (103 gemeenten), West (207 gemeenten) en Zuid (118 gemeenten).
- Provincies: Het aantal gemeenten per provincie loopt van 6 (Flevoland) tot 92 (Zuid-Holland).
- COROP: 40 zogenaamde COROP-gebieden worden onderscheiden. Het aantal gemeenten per COROP-gebied loopt van 2 (Flevoland) tot 33 (Utrecht).

Na het bepalen in welke regio's er systematische verschillen zijn in de TFR per gemeente die niet door de demografische, culturele en sociaal-economische variabelen kunnen worden verklaard, worden er dummyvariabelen voor het model gespecificeerd.

De analyses zijn gebaseerd op data voor alle 496 gemeenten van Nederland in 2002. De bevolkingsaantallen van die gemeenten lopen van ongeveer 1000 tot ruim 700 duizend inwoners. De gegevens zijn afkomstig uit StatLine, de elektronische database van het CBS (<http://statline.cbs.nl>). Het model is gebaseerd op gegevens voor 2002. Aangezien de TFR voor de vele kleine gemeenten van jaar op jaar relatief grote toevalsfluctuaties vertoont, is besloten om een gemiddelde TFR te berekenen voor drie opeenvolgende jaren (2000, 2001 en 2002).

Staat 2 toont de gemiddelden en de standaarddeviaties van de TFR en van de verklarende variabelen, zowel voor alle gemeenten als voor de grote gemeenten (25 duizend

Staat 2
Omschrijving van de variabelen

	Gemeenten met minder dan 25 000 inwoners		Gemeenten met 25 000 en meer inwoners		Alle gemeenten	
	gemiddelde	standaard deviatie	gemiddelde	standaard deviatie	gemiddelde	standaard deviatie
TFR	1,88	0,23	1,78	0,19	1,84	0,22
Percentage alleenstaande jonge vrouwen	7,21	3,10	11,63	6,92	8,83	5,31
Percentage jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen	1,31	2,01	4,53	4,14	2,49	3,35
Percentage streng gereformeerden	5,26	8,21	4,38	5,52	4,94	7,34
Niet stedelijk (dummy) ¹⁾	0,47		0,10		0,33	
TFR in het verleden (afwijking van het gemiddelde)	0,12	0,60	-0,21	0,42	0,00	0,56
Percentage nieuwbouw	4,51	3,43	5,50	4,71	4,87	3,97
Percentage personen met een laag inkomen	7,17	1,86	8,27	2,38	7,58	2,13
Percentage personen met een uitkering	11,96	3,15	14,58	3,37	12,92	3,47
N	314		182		496	

¹⁾ De standaarddeviatie wordt niet gegeven, aangezien het een binaire variabele is.

inwoners of meer) en kleine gemeenten (minder dan 25 duizend inwoners) afzonderlijk. Uit de gegevens blijkt dat de TFR in de kleine gemeenten hoger is dan in de grote. Op basis van de hypothesen in staat 1 kan worden verondersteld dat de relatief hoge TFR in kleine gemeenten verklaard kan worden door het relatief lage percentage alleenstaande jonge vrouwen, het hoge percentage streng gereformeerden en het hoge niveau van de TFR's in het verleden. Daar staat evenwel tegenover dat het lage percentage niet-westerse vrouwen, het lage percentage nieuwbouw en het lage percentage personen met een uitkering een tegengesteld effect hebben. Een multivariate analyse is daarom nodig om de grootte van de verschillende effecten op de vruchtbaarheid te meten.

4. Resultaten

De meeste regressiecoëfficiënten van de verklarende variabelen blijken significant te verschillen van nul en hebben het verwachte teken. De regressiecoëfficiënt van de inkomensvariabele verschilt niet significant van nul. Deze variabele wordt daarom niet verder meegenomen in het model. Verder blijken drie van vier dummyvariabelen voor stedelijkheid niet significant te verschillen van nul. Alleen de dummy voor de niet-stedelijke gebieden wordt opgenomen in het model. Voor wat betreft de regionale dummyvariabelen blijkt dat twee provincies en zes COROP-gebieden systematische afwijkingen laten zien. In vier regio's is de TFR hoger dan verwacht werd op basis van de demografische, culturele en sociaal-economische variabelen, terwijl drie regio's een relatief lage TFR hebben.

De TFR is in het bijzonder hoog in Flevoland. Deze provincie trekt relatief veel jonge paren aan die weggaan uit Amsterdam. Ze kiezen voor Flevoland vanwege zijn huizen met tuinen, die erg geschikt worden gevonden voor opgroeiende kinderen. Verder ligt in Flevoland Urk, een gemeente die van oudsher tot de Nederlandse bible belt behoort. De vruchtbaarheid is hier erg hoog en kan niet volledig worden verklaard door de geselecteerde variabelen.

Het model is voor de 182 grote en 314 kleine gemeenten afzonderlijk geschat. *Staat 3* toont de regressiecoëfficiënten, de standaardfouten en de t-waarden. Het model blijkt in totaal 78 procent van de variantie van de TFR van de grote gemeenten en 61 procent van die van de kleine gemeenten

Staat 3
Uitkomsten van de regressie-analyses

	Gemeenten met minder dan 25 000 inwoners			Gemeenten met 25 000 en meer inwoners			Alle gemeenten		
	regressie-coëfficiënt	standaardfout	t-waarde	regressie-coëfficiënt	standaardfout	t-waarde	regressie-coëfficiënt	standaardfout	t-waarde
Constante term	1,988	0,049	40,8	1,921	0,044	43,9	1,969	0,042	62,9
Demografische variabelen									
Percentage alleenstaande jonge vrouwen	-0,012	0,003	-4,1	-0,014	0,001	-11,3	-0,013	0,001	-9,7
Percentage jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen	0,009	0,005	1,9	0,006	0,002	2,7	0,008	0,002	3,7
Culturele variabelen									
Percentage streng gereformeerden	0,012	0,001	10,1	0,012	0,001	8,1	0,013	0,001	13,6
Niet stedelijk (dummy)	0,039	0,020	1,9	0,060	0,025	2,4	0,041	0,015	2,8
TFR in het verleden (afwijking van het gemiddelde)	0,093	0,018	5,1	0,055	0,024	2,3	0,088	0,014	6,4
Sociaal-economische variabelen									
Percentage nieuwbouw	0,004	0,003	1,5	0,004	0,002	2,6	0,004	0,002	2,5
Percentage personen met een uitkering	-0,012	0,003	-3,7	-0,005	0,003	-1,5	-0,009	0,002	-4,3
Provincies									
Overijssel	0,069	0,048	1,4	0,055	0,027	2,1	0,056	0,027	2,1
Flevoland	0,260	0,168	1,5	0,195	0,070	2,8	0,209	0,080	2,6
COROP-gebieden									
Zuidwest Friesland	0,081	0,063	1,3	0,231	0,095	2,4	0,107	0,051	2,1
Zuidoost Friesland ¹⁾				0,107	0,041	2,6	0,115	0,054	2,1
Zuidwest Drenthe	0,220	0,105	2,1	0,121	0,068	1,8	0,177	0,065	2,7
Groot-Rijnmond	-0,148	0,037	-4,0	-0,141	0,032	-4,4	-0,144	0,026	-5,6
West Noord-Brabant	-0,151	0,068	-2,2	-0,074	0,035	-2,1	-0,103	0,037	-2,8
Zuid-Limburg	-0,099	0,045	-2,2	-0,169	0,044	-3,8	-0,111	0,033	-3,4
N	314			182			496		
R kwadraat	0,608			0,783			0,667		

¹⁾ Er wordt geen coëfficiënt voor de kleine gemeenten getoond, omdat er geen kleine gemeenten zijn in deze regio.

te verklaren. Als alle gemeenten worden samengenomen, verklaart het model 67 procent van de variantie. Het grootste deel van de verklaarde variantie kan worden toegeschreven aan de demografische, culturele en sociaal-economische variabelen. Deze variabelen verklaren 62 procent van de variantie van de TFR voor alle gemeenten.

Door de informatie over de gemiddelde waarden van de verklarende variabelen in staat 2 te combineren met de waarden van de regressiecoëfficiënten in staat 3, kan de hogere waarde van de TFR in kleine gemeenten worden verklaard. In deze gemeenten met minder dan 25 duizend inwoners is de gemiddelde TFR 1,88, tegen 1,78 in de grote gemeenten. Twee verschillende effecten kunnen worden onderscheiden: de gemiddelde waarden van de verklarende variabelen verschillen tussen de kleine en grote gemeenten, en de waarden van de coëfficiënten verschillen. De verschillen worden afzonderlijk getoond in staat 4.

Wordt gekeken naar de verschillen in de verklarende variabelen tussen de kleine en grote gemeenten, dan valt op dat de twee demografische variabelen een tegengesteld effect hebben. Het percentage alleenstaande vrouwen zorgt voor een verschil in TFR van 0,06 (iets meer dan de helft van het verschil in TFR tussen kleine en grote gemeenten). Dit kan als volgt worden berekend. In kleine gemeenten is 7,2 procent van de vrouwen tussen de 20 en 40 jaar alleenstaand. In de grote gemeenten is dat 11,6 procent (staat 2). De regressiecoëfficiënt van deze varia-

bele in het model voor alle gemeenten is $-0,013$. Deze variabele zorgt dus voor een verschil van $-0,013 \times (7,2 - 11,6) = 0,06$ in de TFR tussen kleine en grote gemeenten. Het percentage Turkse en Marokkaanse vrouwen heeft een tegengesteld effect. In de kleine gemeenten is het percentage vrouwen in deze herkomstgroeperingen lager dan in de grote gemeenten. Aangezien deze variabele een positief effect heeft op het niveau van de TFR, zal hij op de TFR van de kleine gemeenten een neerwaarts effect hebben. Het door dit effect veroorzaakte verschil tussen de kleine en grote gemeenten is gelijk aan $-0,03$. Opgeteld bij het effect van de alleenstaande vrouwen verklaren deze demografische variabelen 0,03 van het totale verschil van de TFR. Op deze manier kan ook de invloed van de culturele en de sociaal-economische variabelen worden berekend. De drie variabelen die de culturele verschillen vertegenwoordigen, verklaren een verschil van 0,07 van de TFR (0,01 door religie, 0,02 door stedelijkheid en 0,03 door verschillen in de TFR in het verleden). De twee sociaal-economische variabelen verklaren een verschil in de TFR van 0,02 (0,00 door nieuwbouw en 0,02 door personen met uitkeringen).

Voor wat betreft de verschillen in de geschatte waarden van de regressiecoëfficiënten is het grootste verschil tussen de kleine en grote gemeenten toe te schrijven aan het percentage personen met een uitkering. Het percentage personen met een uitkering is hoger in de grote gemeenten dan in de kleine. Aangezien de regressiecoëfficiënt ne-

Staat 4
Vershil in TFR tussen kleine en grote gemeenten

	Effect van verschillen in gemiddelde waarden van verklarende variabelen	Effect van verschillen in regressiecoëfficiënten	Totale effect
TFR	0,11	-0,01	0,10
Demografische variabelen			
Percentage alleenstaande jonge vrouwen	0,06	0,02	0,08
Percentage jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen	-0,03	0,01	-0,02
Totaal effect	0,03	0,03	0,06
Culturele variabelen			
Percentage streng gereformeerden	0,01	0,00	0,01
Niet stedelijk (dummy)	0,03	-0,01	0,01
TFR in het verleden (afwijking van het gemiddelde)	0,02	0,00	0,03
Totaal effect	0,06	-0,01	0,05
Sociaal-economische variabelen			
Percentage nieuwbouw	0,00	0,00	0,00
Percentage personen met een uitkering	0,02	-0,09	-0,07
Totaal effect	0,02	-0,09	-0,07
Constante term	0,00	0,07	0,07

gatief is, verklaart dit deels de lage vruchtbaarheid in de grote gemeenten. Dit effect wordt echter tenietgedaan door het feit dat de (absolute) waarde van de coëfficiënt in de kleine gemeenten groter is dan in de grote gemeenten. De variabele heeft een grotere invloed op de TFR in de kleine gemeenten, ook al is in kleine gemeenten het percentage personen met een uitkering lager dan in grote gemeenten. In kleine gemeenten met veel personen met uitkeringen is de TFR daarom laag in vergelijking met andere kleine gemeenten. Voor wat betreft het verschil tussen kleine en grote gemeenten, betekent de grote (absolute) waarde van de coëfficiënt in kleine gemeenten dat deze variabele een negatieve invloed heeft op het niveau van de TFR in kleine gemeenten. Dit negatieve effect is groter dan het positieve effect van het hogere percentage personen met een uitkering in kleine gemeenten.

Het tegenovergestelde is het geval voor het percentage alleenstaande vrouwen. Aangezien de (absolute) waarde van de regressiecoëfficiënt hoger is voor grote gemeenten, vergroot dit het effect van het hoge percentage alleenstaande vrouwen in grote gemeenten.

Het verschil in de waarden van de constante term tussen kleine en grote gemeenten betekent dat een deel van het verschil in de TFR niet door de geselecteerde variabelen kan worden verklaard. De verschillende waarde van de regressiecoëfficiënt voor de regionale dummyvariabelen toont aan dat in vier regio's het verschil in de TFR tussen kleine en grote gemeenten groter is dan het verschil dat de constante term aangeeft.

Worden beide effecten samengenomen, dan blijkt dat het verschil van 0,10 in de TFR tussen grote en kleine gemeenten is opgebouwd uit een verschil van 0,06 (verklaard door demografische variabelen), 0,05 (culturele verschillen) en 0,07 (niet-gespecificeerde verschillen; het verschil in de constante term tussen de grote en kleine gemeenten), terwijl de sociaal-economische variabelen een tegenovergesteld effect hebben van 0,07.

De verschillen tussen afzonderlijke gemeenten zijn uiteraard groter dan die tussen de groepen grote en kleine gemeenten. Staat 2 laat zien dat, hoewel de gemiddelde TFR tussen kleine en grote gemeenten verschilt met 0,1, de standaarddeviatie van de TFR voor zowel de kleine als de grote gemeenten 0,2 is. Een aanzienlijk deel van de grote gemeenten heeft dus een TFR die hoger is dan de gemiddelde TFR voor de kleine gemeenten, en omgekeerd. De maximum TFR voor grote gemeenten is 2,3 voor Barneveld (49 duizend inwoners). De hoge waarde van deze TFR kan worden verklaard door het relatief hoge aandeel streng gereformeerden (27 procent) en het lage aantal alleenstaande vrouwen (8 procent). De laagste TFR voor de kleine gemeenten is 1,3 voor Vaals (11 duizend inwoners). Deze gemeente heeft heel weinig streng gereformeerden (minder dan 1 procent), relatief veel alleenstaande vrouwen (16 procent) en een hoog aandeel personen met een uitkering (16 procent). Bovendien is Vaals onderdeel van een regio met lage vruchtbaarheidscijfers (Zuid-Limburg).

Het model blijkt goed in staat te zijn de TFR's in gemeenten met minimum- en maximumwaarden te verklaren. De maximumwaarde van de TFR (3,2) is gemeten in Urk. Dit niveau wordt goed beschreven door het model. De twee belangrijkste factoren die deze hoge waarde verklaren zijn het hoge aandeel streng gereformeerden (59 procent) en de hoge waarde van de TFR in het verleden. Deze variabelen verklaren de hoge TFR echter niet volledig. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de effecten van deze variabelen mogelijk niet volledig lineair zijn over het hele bereik van de verklarende variabelen voor alle gemeenten. De hoge TFR is daarom deels te verklaren door het feit dat Urk in de provincie Flevoland ligt, waar de vruchtbaarheidscijfers ook in de andere gemeenten hoog zijn. Het minimumniveau van de TFR (1,3) is gevonden in Vaals (zie hierboven) en in de stad Groningen. De belangrijkste verklaring voor het lage niveau in Groningen is het hoge aandeel alleenstaande vrouwen (41 procent).

In alle acht regio's die in het model zijn opgenomen, week de TFR in het verleden al af in de richting die het teken van de regressiecoëfficiënten aangeeft. Deze verschillen zijn niet volledig te verklaren door de TFR in het verleden. Dit betekent dat de daling van de TFR in de laatste decennia niet in alle regio's gelijk is geweest. Voor alle gemeenten tezamen geeft het model aan dat de huidige verschillen in de TFR gelijk zijn aan minder dan 10 procent van de verschillen in 1969 (de regressiecoëfficiënt is 0,088, staat 3). Voor de acht regio's die in het model zijn opgenomen, zijn de huidige verschillen in de TFR ongeveer gehalveerd ten opzichte van de vroegere verschillen. Dit betekent dat in deze regio's de verschillen tussen de TFR en het landelijk gemiddelde veel minder langzaam zijn afgenomen dan in andere regio's.

5. Prognoses

Voor het maken van prognoses betekenen de resultaten dat voor gemeenten met meer dan 25 duizend inwoners de veronderstellingen over toekomstige verschillen in de TFR voor een groot deel gebaseerd kunnen worden op demografische, culturele, sociaal-economische en regionale verschillen, aangezien het model bijna 80 procent van de variantie verklaart.

Voor de kleine gemeenten verklaart het model slechts 61 procent van de variantie, en lijkt een aanzienlijk deel van de variantie niet systematisch te zijn.

Het model kan worden gebruikt voor de prognose van de TFR voor iedere gemeente in een toekomstig jaar op basis van aannames met betrekking tot de verklarende variabelen, ervan uitgaande dat de regressiecoëfficiënten gelijk blijven. In de vorige paragraaf werd getoond hoe het verschil in de TFR tussen grote en kleine gemeenten verklaard kan worden aan de hand van enerzijds verschillen in de waarde van de demografische, culturele en sociaal-economische variabelen en anderzijds verschillen in de effecten van deze variabelen op de TFR. Op basis van aannames met betrekking tot toekomstige veranderingen in de verschillen van deze variabelen kan worden verklaard tot welk niveau verschillen in de TFR zullen verminderen of blijvend van aard zijn.

De demografische variabelen leiden door het hogere percentage alleenstaande vrouwen tot een lagere TFR in grote gemeenten. Als dit verschil in percentage tussen de gemeenten kleiner wordt, zal dit leiden tot kleinere verschillen tussen de TFR's. De andere demografische variabele (herkomst) heeft echter een tegengesteld effect. Aangezien deze variabele een opwaarts effect heeft op de TFR, zal een convergentie van de percentages niet-westerse vrouwen (door een sterkere stijging van dit percentage bij kleine dan bij grote gemeenten) leiden tot uiteenlopende trends in het niveau van de TFR. Aangezien de coëfficiënt van de huishoudensvariabele hoger is dan die van de herkomstvariabele, kan worden verwacht dat het eerste effect groter is dan het tweede effect (aangenomen dat de verandering in het percentage niet-westerse vrouwen niet aanzienlijk groter is dan de verandering in het aantal alleenstaande vrouwen). Naar verwachting zullen de demografische trends dus leiden tot enige convergentie, al zal

het totale effect gering zijn door de effecten in tegenovergestelde richting.

De culturele variabelen hebben alle drie een effect in dezelfde richting. Culturele verschillen veranderen echter niet snel, waardoor ze in de nabije toekomst niet snel tot convergentie zullen leiden. Op de lange termijn kunnen deze variabelen echter wel tot enige convergentie van de TFR leiden. Als bijvoorbeeld het percentage streng gereformeerden in een kleine gemeente daalt met 10 procentpunt, zal de TFR dalen met 0,12. Ook het effect van het TFR-niveau in het verleden kan leiden tot een daling in de toekomstige verschillen in de TFR, aangezien er al enige convergentie in de TFR was gedurende de afgelopen tientallen jaren. In 1969 was de TFR in kleine gemeenten 0,3 hoger dan in grote gemeenten, terwijl rond 2000 het verschil 0,1 was. Volgens het model zal het effect van deze afname op het toekomstige verschil van de TFR tussen kleine en grote gemeenten slechts gering zijn, aangezien de regressiecoëfficiënt relatief klein is. Voor de komende 30 jaar zal de afname van het verschil in het verleden leiden tot een verlaging van de gemiddelde TFR van kleine gemeenten met slechts 0,02.

Het belangrijkste effect van de sociaal-economische variabelen is dat van het percentage personen met een uitkering. In de vorige paragraaf is aangetoond dat het effect van deze variabele op het verschil in TFR tussen grote en kleine gemeenten niet zozeer wordt veroorzaakt door verschillen in de waarde van deze verklarende variabele, maar vooral door verschillen in de grootte van het effect (met andere woorden, verschillen in de waarde van de regressiecoëfficiënt). Dit komt doordat deze variabele een grotere invloed heeft op de TFR van kleine gemeenten dan op die van grote gemeenten. Dit betekent dat als het verschil in het percentage personen met een uitkering tussen de kleine en grote gemeenten kleiner zou worden en de waarde van de regressiecoëfficiënt niet zou veranderen, dit maar een beperkt effect zou hebben op het verschil in TFR.

Ten slotte worden in het model een aantal variabelen meegenomen die andere effecten voor hun rekening nemen dan die van de verklarende variabelen.

Ten eerste verschilt de constante term tussen de kleine en grote gemeenten. Dit betekent dat de relatief hoge vruchtbaarheid in de kleine gemeenten niet volledig kan worden verklaard door de demografische, culturele en sociaal-economische variabelen. Als hier geen duidelijke verklaring voor valt te geven, is het uiteraard moeilijk om te berekenen of er in de toekomst een verlaging van dit verschil kan worden verwacht. Wel is het, zoals hierboven gemeld, zo dat er in de laatste tientallen jaren een daling plaatsvond in het verschil van de TFR, maar dit hoeft niet te betekenen dat een verdere daling moet worden verwacht. Zo moet worden bedacht dat het effect van de daling van de TFR in het verleden op het toekomstige niveau al wordt meegenomen in het model via de verklarende variabele 'verschillen in de TFR in het verleden'. Bovendien, zoals Sobotka en Adigüzel (2002) aantonen, is de regionale variatie in de TFR afgenomen in de jaren 70 en 80, maar heeft er amper een verandering plaatsgevonden in de jaren 90.

Ten tweede bevat het model regionale dummyvariabelen die aangeven dat drie regio's een lagere en vijf regio's een hogere vruchtbaarheid hebben dan verwacht op basis van de waarden van de verklarende variabelen. Zoals besproken in paragraaf 4 is het verschil in TFR in deze regio's ten opzichte van het landelijke gemiddelde veel langzamer afgenomen dan in andere regio's. Hieruit kan men concluderen dat deze verschillen hardnekkig zijn, al is de grootte van het verschil in de laatste tientallen jaren wel veranderd.

Een en ander leidt tot de conclusie dat het waarschijnlijk is dat regionale verschillen in de TFR voor een deel blijvend zijn, al kan er enige convergentie tussen de TFR's worden verwacht.

6. Conclusies

Voor het doen van aannames over de toekomstige regionale verschillen in vruchtbaarheid, is de vraag van belang of er een convergentie zal plaatsvinden in de regionale TFR's of dat de verschillen tussen de gemeenten blijven bestaan. Een manier om deze vraag te beantwoorden is na te gaan tot op welke hoogte de regionale verschillen in de TFR in het recente verleden zijn veranderd. Als de factoren die aan de veranderingen ten grondslag liggen onbekend zijn, is het echter moeilijk om te bepalen in welke mate de veranderingen in het verleden in de toekomst verder gaan. Om deze reden is in dit artikel een model ontwikkeld dat de verschillen in de TFR tussen gemeenten verklaart. Het model bevat demografische, culturele en sociaal-economische variabelen. De demografische variabelen weerspiegelen het effect op de TFR van de verschillen in de bevolkingsopbouw, de culturele variabelen weerspiegelen het effect van verschillen in normen en waarden en de sociaal-economische variabelen weerspiegelen de verschillen in mogelijkheden en beperkingen. Aangezien deze variabelen niet alle systematische regionale verschillen in de TFR kunnen verklaren, worden er regionale dummyvariabelen aan het model toegevoegd. In twee van de twaalf provincies blijkt de vruchtbaarheid hoger te zijn dan verwacht op basis van de waarden van de verklarende variabelen van de gemeenten in deze regio's. Daarnaast was in drie van de 40 COROP-gebieden de vruchtbaarheid relatief hoog, terwijl deze laag was in drie andere COROP-gebieden.

Het model verklaart twee derde van de variantie van de TFR in de 496 gemeenten van Nederland (in 2002). Het model is voor kleine en grote gemeenten afzonderlijk geschat. In de kleine gemeenten is de TFR 0,1 hoger dan in de grote gemeenten.

Dit verschil kan worden verklaard door verschillen in de waarden van de geselecteerde variabelen en door de verschillen in het effect dat deze variabelen hebben (verschillen in de waarde van de regressiecoëfficiënten). Wordt gekeken naar de verschillen van de twee demografische variabelen (huishoudensstructuur en herkomst), dan blijkt dat zij een tegenovergesteld effect hebben. De verschillen in de culturele variabelen blijken een groter effect te hebben dan de andere twee typen variabelen. Gaat het om de verschillen

in de regressiecoëfficiënten, dan blijkt het voornaamste verschil tussen de kleine en grote gemeenten zich voor te doen bij een sociaal-economische variabele (het percentage personen met een uitkering). Deze variabele heeft een veel grotere invloed op kleine gemeenten dan op grote. Als beide typen verschillen worden samengenomen, dan blijkt dat het verschil van 0,1 in de TFR tussen de grote en kleine gemeenten wordt veroorzaakt door een verschil van 0,06 (verklaard door de demografische variabelen), 0,05 (culturele variabelen) en 0,07 (niet-gespecificeerde verschillen), terwijl de sociaal-economische verschillen een tegenovergesteld effect hebben van 0,07. In alle acht regio's die in het model zijn meegenomen, week de TFR in het verleden ook al af. In deze regio's is het verschil van de TFR met het landelijk gemiddelde veel minder afgenomen dan in andere regio's.

Op basis van de aannames over de toekomstige veranderingen in de verschillen in de verklarende variabelen kan worden bepaald in welke mate de toekomstige verschillen in de TFR naar verwachting zullen blijven of verminderen. De demografische variabelen leiden tot een lagere TFR in grote gemeenten door het hogere percentage alleenstaande vrouwen. Als dit verschil in percentage tussen de gemeenten kleiner wordt, zal dit leiden tot een kleiner verschil in de TFR's. De andere demografische variabele (herkomst) heeft echter een tegengesteld effect. Aangezien deze variabele een opwaarts effect heeft op de TFR, zal een convergentie van de percentages Turkse en Marokkaanse vrouwen leiden tot uiteenlopende trends van het niveau van de TFR. Omdat de coëfficiënt van de huishoudensvariabele hoger is dan die van de herkomstvariabele, kan worden verwacht dat het eerste effect groter is dan het tweede. De demografische trends kunnen daarom leiden tot enige convergentie, al zal het totale effect gering zijn door de effecten in tegenovergestelde richting.

De culturele variabelen hebben alle drie een effect in dezelfde richting. Culturele verschillen veranderen echter niet snel, waardoor ze in de nabije toekomst niet snel tot convergentie zullen leiden. Op de lange termijn kunnen deze variabelen echter wel tot enige convergentie van de TFR leiden. Het belangrijkste effect van de sociaal-economische variabelen betreft het percentage personen met een uitkering. Dit effect wordt niet zozeer veroorzaakt door verschillen in de percentages mensen met een uitkering, maar vooral door verschillen in de grootte van het effect. Dit betekent dat als het verschil in het percentage personen met een uitkering tussen de kleine en grote gemeenten afneemt, dit slechts tot een beperkte verkleining van het verschil in TFR leidt.

Ook moet nog rekening worden gehouden worden met de verschillen in de TFR die niet verklaard worden door de geselecteerde variabelen. Zo is in de drie regio's met een relatief lage vruchtbaarheid en in de vijf regio's met een hoge vruchtbaarheid het verschil van de TFR met het landelijk verschil aanzienlijk minder afgenomen dan in de andere regio's. Van deze verschillen wordt verwacht dat ze blijvend zullen zijn. De eindconclusie is dat er wel enige convergentie van de TFR's verwacht kan worden, maar dat er regionale verschillen in vruchtbaarheid zullen blijven bestaan.

Literatuur

- Ahn, N. en P. Mira, 2001, A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. *Journal of Population Economics* 14, blz. 491–504.
- Becker, G., 1960, An economic analysis of fertility. In: National Bureau of Economic Research, *Demographic and economic change in developed countries*. Princeton University Press, Princeton.
- Becker, G., 1991, *A treatise on the family*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.).
- Brunetta, G. en G. Rotondi, 1989, Différenciation régionale de la fécondité italienne depuis 1950. *Espace, Populations, Sociétés* 2, blz. 271–291.
- Coleman, D.A., 1997, Converging and diverging patterns in Europe's populations. Paper gepresenteerd op de European Population Conference, Kraków, 10–13 juni 1997.
- Del Boca, D., 2002, The effect of child care and part time opportunities on participation and fertility decisions in Italy. *Journal of Population Economics* 15, blz. 549–573.
- Del Bono, E., 2002, Total fertility rates and female labour force participation in Great Britain and Italy: estimation of a reduced form model using regional panel data. Paper presented at the ESPE 2002 conference, Bilbao, 12–15 June 2002.
- Duchêne, J., A. Gabadinho, M. Willems en P. Wanner, 2004, Study of low fertility in the regions of the European Union: places, periods and causes. *Statistics in Focus* 3/2004/F/no.4. Eurostat, Luxemburg.
- Engelhardt, H., T. Kögel en A. Prskawetz, 2001, Fertility and female employment reconsidered: A macro-level time series analysis. MPIDR Working Paper WP 2001-021. Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock.
- Ermisch, J., 1992, Explanatory models for fertility projections and forecasts. In: Keilman, N. and H. Crijnsen (eds.), *National population forecasting in industrialized countries*, blz. 201–222. Swets & Zeitlinger, Amsterdam.
- Fahey, T. en Z. Spéder, 2004, Fertility and family issues in an enlarged Europe. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (www.eurofound.eu.int).
- Hofstede, G., 1981, *Culture's consequences: international differences in work-related values*. Sage Publications, Beverly Hills.
- Inglehart, R., 1990, *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton University Press, Oxford.
- Kaa, D. van de, 1988, The second demographic transition revisited: theories and expectations. Paper gepresenteerd op de Conference on Population and European Society, Florence, 7–9 december 1988.
- Lesthaeghe, R. en J. Surkyn, 1988, Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review* 14(1), blz. 1–45.
- Mellens, M., 1999, Determinants of demographic behaviour. In: De Beer, J. and L. van Wissen (eds.), *Europe: One continent, different worlds*. Population scenarios for the 21st century, blz. 5–32. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Sobotka, T. en Adigüzel, F., 2002, Religiosity and spatial demographic differences in the Netherlands, SOM Research Report 02F65. Rijksuniversiteit Groningen.

Trends in moord en doodslag 1911–2002

Een eerste analyse van het Historisch Bestand Slachtoffers Moord en Doodslag

Paul Nieuwebeerta¹⁾ en Ingeborg Deerenberg²⁾

Veel is bekend over de langetermijntrends van veelvoorkomende criminaliteit in Nederland, maar opmerkelijk weinig over de ontwikkelingen in moord en doodslag, de ernstigste vorm van criminaliteit. Ook ontbreekt voldoende kennis over de trend in de kans om te sterven aan de gevolgen van moord en doodslag, de meest gewelddadige niet-natuurlijke doodsoorzaak. Dit artikel geeft – voor het eerst – een overzicht van alle 7493 in Nederland woonachtige slachtoffers van moord en doodslag in de periode 1911–2002. Hiertoe zijn gegevens geanalyseerd uit het nieuwe 'Historisch Bestand Slachtoffers Moord en Doodslag' (HBSMD), dat is gebaseerd op gegevens van de doodsoorzakenstatistiek van het CBS. Dit artikel toont aan dat de kans om slachtoffer te worden van moord of doodslag vooral in de periode 1965–1990 substantieel is toegenomen. Sinds 1990 heeft deze kans zich gestabiliseerd. Meer gedetailleerde analyses wijzen erop dat de toename vooral heeft plaatsgevonden onder volwassen en ongehuwde mannen, en onder inwoners van de drie grote steden.

1. Inleiding

Meer kennis van de langetermijntrends in moord en doodslag is van belang, omdat de criminaliteit in Nederland in de afgelopen eeuw lijkt te zijn toegenomen. Daarnaast lijkt de aard van geweld te zijn veranderd. Zo is er met de introductie van drugs in Nederland vanaf de jaren zeventig meer geweld gekomen in de criminele sfeer, die naar verwachting heeft geleid tot een toename van het aantal moorden. Echter, hoewel veel bekend is over trends in veelvoorkomende criminaliteit, is weinig bekend over ontwikkelingen in dodelijk geweld.

Ontwikkelingen rond moord en doodslag in Nederland over een langere periode zijn nauwelijks systematisch onderzocht. Een aantal studies – zonder uitzondering gebaseerd op sinds 1911 door het CBS gepubliceerde tabellen uit de doodsoorzakenstatistiek – toont wel de langetermijntrends

in moord en doodslag (Franke, 1991 en 1999; Ultee, Arts en Flap, 1996; Leistra en Nieuwebeerta, 2003; Wittebrood, 1998), maar betreffen slechts de ontwikkelingen in het absolute aantal gevallen van moord en doodslag. De doodsoorzakenstatistiek is de enige bron voor gegevens over voltooide moord en doodslag over een lange reeks van jaren. De rechtbankstatistiek betreft een nog langere periode, maar daarin zijn veroordelingen voor voltooide moorden en doodslagen niet te onderscheiden van pogingen en andere misdrijven tegen het leven en tegen personen (bijvoorbeeld bedreigingen). De in het verleden door het CBS gepubliceerde tabellen op basis van de doodsoorzakenstatistiek bevatten echter geen of weinig kenmerken van moordzaken en/of slachtoffers. Gedetailleerde trendanalyses konden daarom tot dusverre niet worden verricht.

Voor het onderzoek naar langetermijnontwikkelingen in moord of doodslag is om deze reden het initiatief genomen tot samenstelling van het 'Historisch Bestand Slachtoffers Moord en Doodslag' (HBSMD).

Dit bestand is tot stand gekomen in een samenwerking tussen het CBS en het Nederlands Studiecentrum voor Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR). Het bestand is gebaseerd op gegevens van de doodsoorzakenstatistiek en bevat informatie over alle slachtoffers van moord en doodslag in de periode 1911–2002 die in Nederland woonachtig waren.

Voor een kortere termijn zijn wel gedetailleerde overzichten van kenmerken van slachtoffers en zaken van moord en doodslag verschenen. Zo zijn de gegevens voor de periode 1992–2001 uitgebreid geanalyseerd aan de hand van de 'Databank Moord en Doodslag in Nederland 1992–2001' (Leistra en Nieuwebeerta, 2003; Nieuwebeerta en Leistra, 2004). Deze databank is samengesteld op basis van gegevens van de landelijke en regionale politiekorpsen, gegevens van het Openbaar Ministerie en het ministerie van Justitie, en publicaties van het Algemeen Nederlands Persbureau. In Nederland vielen in de beschreven periode door moord en doodslag jaarlijks ongeveer 250 slachtoffers (inclusief niet-Nederlanders). In de onderzochte jaren bleken echter weinig significante trends zichtbaar te zijn. Het aantal slachtoffers van moord en doodslag varieerde wel enigszins tussen de jaren, maar van een systematische toe- of afname is geen sprake. Significante ontwikkelingen in type moord en soort moordwapen, plaats van het delict en kenmerken van de slachtoffers (zoals geslacht, leeftijd en etniciteit) zijn in de periode 1992–2001 ook nauwelijks waar te nemen (Leistra en Nieuwebeerta, 2003; Nieuwebeerta en Leistra, 2004). Waarschijnlijk is de lengte van de periode waarvoor gegevens beschikbaar zijn hiervoor te kort.

Dit artikel en het databestand waarop de analyses zijn verricht – het Historische Bestand Slachtoffers Moord en Doodslag (HBSMD) – is het resultaat van een samenwerking tussen het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR) te Leiden en het CBS. De auteurs danken Joop Garssen voor zijn commentaar op eerdere versies van het artikel.

¹⁾ Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, Leiden.

²⁾ Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg.

2. Moord en doodslag in de doodsoorzakenstatistiek

2.1 De doodsoorzakenstatistiek

De eerste registraties van doodsoorzaken van overleden personen in Nederland dateren uit de tweede helft van de 18^e eeuw. Deze vonden aanvankelijk alleen plaats in een klein aantal steden, maar vanaf 1866 zijn er landelijke statistische overzichten gepubliceerd. Om deze overzichten te kunnen maken, werden de door gemeenten verzamelde gegevens doorgegeven aan de Inspectie van het Geneeskundige Staatstoezicht. Deze dienst stelde vervolgens de landelijke statistische overzichten samen. Vanaf 1901 heeft het CBS deze taak overgenomen. Sindsdien publiceert het CBS jaarlijks cijfers over sterftekansen en doodsoorzaken.

De doodsoorzakenstatistiek is gebaseerd op gegevens over de doodsoorzaken van overledenen zoals vastgesteld door (schouw-)artsen. Als iemand in Nederland is overleden, stelt een arts de dood officieel vast. De betrokken arts dient daarbij een verklaring van overlijden in te vullen. Op het formulier voor de verklaring van overlijden vermeldt de arts de doodsoorzaak en een aantal persoonsgegevens van de overledene. Deze verklaring stelt gemeenten in staat hun bevolkingsregister bij te houden. De op de overlijdensverklaringen vermelde gegevens dienen ook als basis van de doodsoorzakenstatistiek.

Omdat het systeem van gegevensverzameling over doodsoorzaken gekoppeld is aan de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA), heeft de doodsoorzakenstatistiek alleen betrekking op in Nederland ingezetenen (personen die in de GBA zijn ingeschreven). Hierdoor zijn geen gegevens beschikbaar over personen die in Nederland als toerist of tijdens illegaal verblijf overlijden. Sinds 1996 verzamelt het CBS ook gegevens over (niet-natuurlijke) doodsoorzaken en kenmerken van personen die in Nederland zijn overleden maar niet in Nederland zijn ingeschreven. Omdat dit artikel zich richt op langetermijntoewikkelingen, zijn deze gevallen hier buiten beschouwing gelaten.

2.2 Moord en doodslag als doodsoorzaak

Nadat de arts de doodsoorzaak heeft aangegeven, wordt deze door het CBS gecodeerd aan de hand van een vastgestelde classificatie van doodsoorzaken. Vanaf het begin heeft het CBS met deze classificatie aangesloten bij de 'Internationale Classificatie van Doodsoorzaken' (ICD). Deze internationale classificatie wordt vastgesteld door de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO).

De internationale, en dus ook de Nederlandse, classificatie van doodsoorzaken is in de loop der jaren regelmatig gewijzigd. De ICD is voortdurend herzien om de ontwikkelingen op medisch terrein zo goed mogelijk te kunnen weergeven. Herzieningen vonden ongeveer iedere tien jaar plaats. Inmiddels zijn tien versies van de ICD-classificatie gehanteerd. Kenmerkend voor de herzieningen is dat er steeds meer (en meer gedetailleerde) doodsoorzaken worden onderscheiden. In de eerste versie van de classificatie van 1901 (ICD-1) werden enkele honderden doodsoorzaken onderscheiden. In de meest recente versie (ICD-10) zijn het er 14 duizend.

De diverse herzieningen van de ICD verschillen ook in de wijze waarop moord en doodslag als doodsoorzaak worden onderscheiden. In de ICD-1, die gehanteerd werd tot en met 1910, werd moord en doodslag zelfs in het geheel niet als afzonderlijke categorie onderscheiden. Vanaf 1911 (vanaf de ICD-2) zijn wel afzonderlijke categorieën voor moord en doodslag onderscheiden. Bovendien werd onderscheid gemaakt tussen moorden met vuurwapens, moorden met snij- of steekwapens en overige moorden. In de periode 1921–1949 (ICD-3 tot en met ICD-6) waren er daarnaast aparte code(s) voor moorden op kinderen jonger dan 1 jaar. Sinds 1950 (ICD-6) zijn vergiftigingen onderscheiden. Vanaf 1969 (ICD-8) is het aantal categorieën geleidelijk verder uitgebreid. Wurgingen, verdrinkingen, moorden door een duw van hoogte en moorden door lichaamskracht (met of zonder een slagwapen) werden vanaf toen onderscheiden. In de meest recente classificaties (ICD-9 en ICD-10) wordt binnen de verschillende doodsoorzaken ook onderscheiden naar de plaats waar de moord heeft plaatsgevonden (bijvoorbeeld of het in en om huis, in een verblijfsinstelling, in een school of andere instelling, in de handel/dienstverlening, op straat of op een andersoortige plaats was). Hierdoor is het aantal categorieën van moord en doodslag de laatste jaren sterk toegenomen. In de meest recente versie van de ICD worden zelfs 81 categorieën van moord en doodslag onderscheiden.

2.3 Kenmerken van slachtoffers van moord en doodslag

In de doodsoorzakenstatistiek zijn een beperkt aantal persoonsgegevens bekend van de overledenen. Dit zijn vooral gegevens die geregistreerd worden in de gemeentelijke bevolkingsadministratie. De formulieren waarop de doodsoorzaak en een aantal persoonsgegevens van de overledenen worden geregistreerd, zijn in de loop der jaren diverse malen gewijzigd. Hierdoor zijn er voor verschillende perioden ook verschillende persoonsgegevens bekend. Van 1911 tot 1917 was, naast informatie over het moordwapen via de ICD-code, alleen het geslacht en de leeftijd (eerst alleen in categorieën) van het slachtoffer bekend. Van 1917 tot 1936 was, naast informatie over het moordwapen, alleen het geslacht bekend. Vanaf 1936 zijn ook gegevens beschikbaar over de woongemeente van het slachtoffer en diens burgerlijke staat. Enige jaren later is informatie over de gemeente van overlijden, de plaats van overlijden en de religie en nationaliteit van het slachtoffer toegevoegd. Al deze gegevens zijn beschikbaar tot heden, met één uitzondering: informatie over de religie van de overledenen is slechts bekend tot 1983, het jaar waarin dit gegeven voor het laatst in de bevolkingsadministratie was opgenomen.

3. Het Historisch Bestand Slachtoffers Moord en Doodslag

Gebruikmakend van de beschikbare gegevens van de doodsoorzakenstatistiek is een nieuw bestand gemaakt, het 'Historisch Bestand Slachtoffers Moord en Doodslag' (HBSMD; Nieuwbeerta 2005). Dit bestand is tot stand gekomen in een samenwerkingsverband tussen het CBS en

het Nederlands Studiecentrum voor Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR).

Om het HBSMD te maken zijn uit de computerbestanden van de doodsoorzakenstatistiek, op het CBS per jaar beschikbaar vanaf 1936, alle personen geselecteerd voor wie de arts of lijkschouwer moord of doodslag als doodsoorzaak heeft aangegeven. De gegevens van de slachtoffers van moord of doodslag in de afzonderlijke jaren zijn vervolgens samengebracht in één bestand. Vervolgens zijn voor de jaren 1911–1935 de bestanden aangevuld met gegevens uit door het CBS gepubliceerde tabellen over doodsoorzaken.

Helaas zijn de oorspronkelijke telkaarten/formulieren met de individuele gegevens niet meer beschikbaar. Omdat in de oorspronkelijke bestanden of tabellen de coderingen van de diverse kenmerken van jaar op jaar soms sterk verschillen, zijn de variabelen zodanig gecodeerd dat zowel de oorspronkelijke indeling behouden blijft als de langst mogelijk vergelijkbare indeling eenvoudig gemaakt kan worden.

Het uiteindelijke bestand bevat gegevens over alle 7493 in Nederland woonachtige slachtoffers van moord en doodslag in de periode 1911–2002. Het betreft is 0,08 procent van alle in totaal 9,2 miljoen personen die in de betreffende jaren zijn overleden. Van al deze personen is voor de meeste jaren informatie over diverse kenmerken in het HBSMD beschikbaar (*staat 1*). Met betrekking tot deze personen en kenmerken beschrijft dit artikel de langetermijntrends.

4. Langetermijntrends in aantallen slachtoffers van moord en doodslag

In de periode 1911–2002 zijn in totaal 7493 personen overleden als gevolg van moord of doodslag. Ongeveer twee derde van hen waren mannen (5209) en een derde vrouwen (2284).

In 1911 vielen er al 14 slachtoffers door dodelijk geweld. Een meisje van ongeveer 17 jaar werd doodgestoken en een vrouw van rond de 60 werd op onbekende wijze om

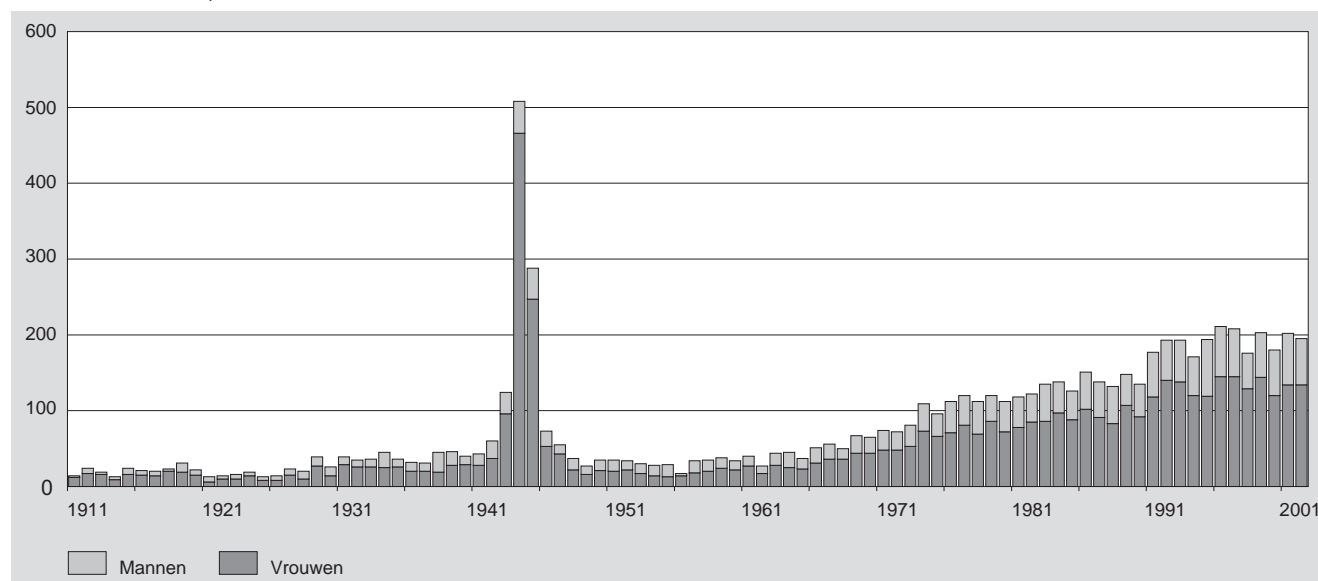
Staat 1
Gegevens in het Historisch Bestand Slachtoffers Moord en doodslag

Variabele	Jaren waarvoor de gegevens bekend zijn	Waarden
Geslacht	1911–2002	Man, vrouw
Wapen (MO)	1911–2002	Vuurwapen, Steekwapen, Overig
Leeftijd / geb.dat	1911–1916	In categorieën
Leeftijd / geb.dat	1936–2002	In jaren / voor 0 jaar: in dagen/ weken
Overlijdensdatum	1936–2002	Datum (1941, 42, 44 & 45: alleen ovl. maand bekend)
Plaats delict (PD)	1957–2002	In/om huis, op straat, overig
Plaats overlijden	1954–2002	Ziekenhuis, Niet in ziekenhuis
Burgerlijke status	1936–2002	Ongehuwd, gehuwd, gescheiden, weduwe
Overlijdensgemeente	1944–2002	Oorspronkelijke gemeente code & gemeente code in 2002
Woongemeente	1936–2002	Oorspronkelijke gemeente code & gemeente code in 2002
Religie	1950–1983	Geen, protestant, katholiek, overig
Nationaliteit	1970–2002	Nederlands, Turks, Marrokaans, Surinaams, W-Europees, Overig

het leven gebracht. Twaalf mannen, allen ouder dan 20 jaar, zijn vermoord. Negen mannen werden neergestoken en twee werden met een vuurwapen vermoord. Negentig jaar later, in 2002, was het aantal slachtoffers van moord en doodslag dat door artsen is geschouwd aanzienlijk hoger. In dit laatste jaar van deze analyse zijn 195 personen vermoord: 134 mannen en 61 vrouwen. Nederland laat de afgelopen eeuw dan ook een aanzienlijke stijging in het absolute aantal moorden zien (*grafiek 1*).

Deze stijging heeft voornamelijk plaatsgevonden in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. In het begin van die eeuw is de ontwikkeling vrij geleidelijk verlopen. In de jaren tien en twintig lag het aantal slachtoffers op gemiddeld bijna 20 per jaar. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog was het aantal slachtoffers gestegen tot ongeveer 40 per jaar. Na de Tweede Wereldoorlog kwam het niveau weer op dat van voor de oorlog en bleef het aantal moorden nog lange tijd constant. Aan het eind van de jaren zestig lag het aantal moorden gemiddeld nog steeds rond de 40 per jaar. Daarna heeft de stijging plaatsgevonden. In

1. Aantal slachtoffers, 1911–2002

de jaren zeventig tot het begin van de jaren negentig is het aantal moorden snel gestegen, tot het niveau van ongeveer 200 per jaar. Deze snelle stijging heeft zich het afgelopen decennium niet doorgezet. De afgelopen tien jaar was het aantal moorden in Nederland min of meer stabiel op het niveau van ongeveer 200 per jaar.

In de Tweede Wereldoorlog was het aantal geregistreerde slachtoffers van moord en doodslag naar verhouding zeer groot, vooral in de laatste drie jaren van de oorlog. Gedurende de eerste twee jaren was het aantal slachtoffers van dodelijk geweld met 40 tot 60 nog vergelijkbaar met dat vóór de oorlog. In 1943 werden er echter al 124 personen vermoord. De top werd bereikt in 1944, toen er 508 slachtoffers van moord en doodslag vielen. Opvallend zijn vooral de grote aantallen moorden en doodslagen tijdens de bevrijding van Zuid-Nederland, met een piek van 127 in september 1944.

Het bevrijdingsjaar telde ook veel slachtoffers van moord en doodslag: 288. Opvallend was hier de piek in april, met 63 slachtoffers. Het lijkt erop dat in turbulente perioden het aantal moorden bovengemiddeld groot is. Het zeer grote aantal moorden in de Tweede Wereldoorlog is opmerkelijk; ook omdat er – voorzover nagegaan kon worden – in de literatuur nauwelijks aandacht aan is besteed. Verder is op dit moment niet geheel duidelijk welke moorden en doodslagen tijdens de Tweede Wereldoorlog wel en welke niet zijn geregistreerd in de doodsoorzakenstatistiek. Diverse vragen zijn nog onbeantwoord, zoals de vraag of moorden gepleegd door Duitsers op verzetsmensen en/of anderen zijn meegerekend. Er wordt dan ook terughoudendheid betracht bij het beschrijven en verklaren van de bevindingen. In een later stadium zal mogelijk een specifieke analyse worden uitgevoerd.

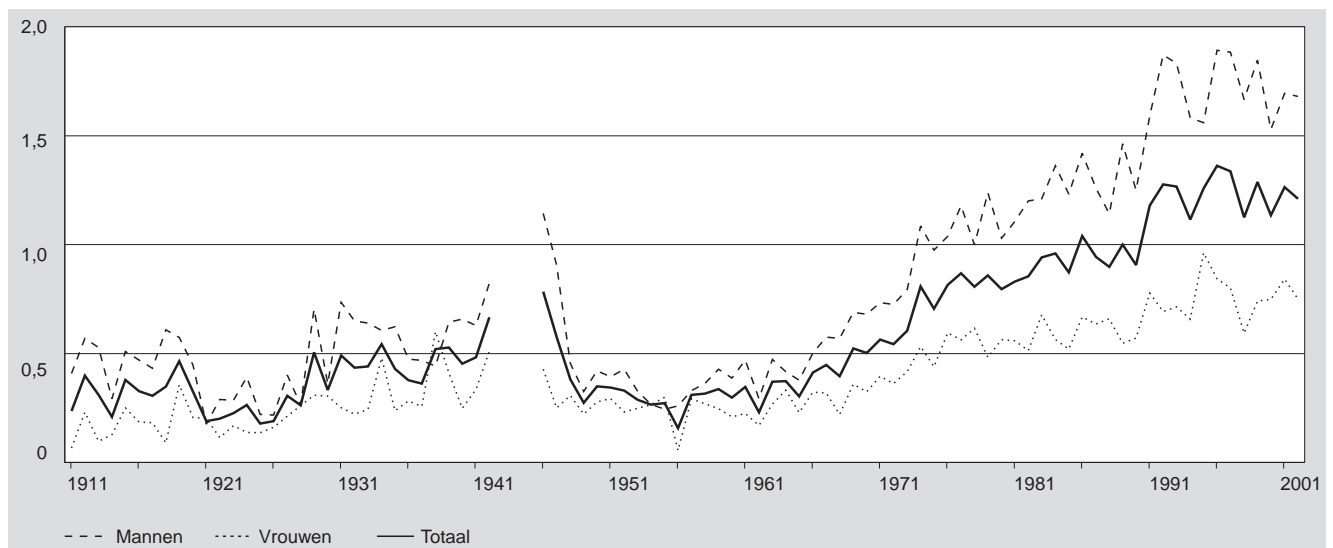
Uiteraard moet er bij de langetermijntontwikkelingen in absolute aantallen rekening worden gehouden met de groei van de omvang van de bevolking. In de jaren tien van de vorige eeuw had Nederland nog maar ongeveer 6 miljoen inwoners, terwijl het er aan het begin van de jaren zeventig al ongeveer 13 miljoen waren en aan het eind van de 20^e eeuw bijna 16 miljoen. In *grafiek 2* worden daarom de ontwikkelingen in aantallen slachtoffers ten opzichte van de bevolkingsomvang gepresenteerd.

Deze grafiek laat zien dat over de hele periode 1911–2002 globaal drie perioden zijn te onderscheiden. De eerste periode loopt vanaf het begin van de vorige eeuw tot 1965. In die periode schommelde het aantal slachtoffers van moord en doodslag rond de 0,4 per 100 duizend inwoners. Het relatieve aantal was in die eerste periode opmerkelijk stabiel, en er was niet of nauwelijks sprake van een trendmatige stijging of daling in het aantal moorden en doodslagen. De tweede periode loopt van 1965 tot en met 1990. In die periode vond er wel een forse, continue stijging plaats van het (relatieve) aantal slachtoffers. De kans om slachtoffer te worden van moord of doodslag is in die periode bijna drie keer zo groot geworden. Werden er in het begin van de jaren zestig nog ongeveer 0,3 per 100 duizend personen door geweld omgebracht, in 1990 werden er 1,2 per 100 duizend vermoord. Tot slot is in de derde en laatste periode, 1990 tot heden, het aantal personen dat omkomt door moord of doodslag gestabiliseerd rond 1,2 per 100 duizend inwoners.

5. Trends in kenmerken van slachtoffers en moordzaken

Er is duidelijk sprake van een stijging van het aantal moorden en doodslagen in Nederland in de tweede helft van de vorige eeuw en een stabilisering aan het eind van die eeuw. De vraag is hoe deze ontwikkeling verklaard kan worden en welke groepen het meest betrokken waren bij deze ontwikkelingen. Om dit te onderzoeken wordt in het vervolg van dit artikel gekeken naar trends in een aantal kenmerken van slachtoffers en moordzaken in de periode 1911–2002 – zoals beschikbaar in het HBSMD. De trends worden uitgesplitst naar woongemeente, leeftijd, geslacht en burgerlijke staat van de inwoners van Nederland. Ook wordt gekeken naar ontwikkelingen in het soort wapen waarmee de slachtoffers zijn vermoord. Steeds zullen de trends in aantallen per 100 duizend van de onderscheiden groep worden gegeven. De jaren 1943, 1944 en 1945 worden in de grafieken buiten beschouwing gelaten, gezien het waarschijnlijk verschillende karakter van de moordzaken in die jaren. Opgemerkt moet worden dat de aantallen

2. Aantal slachtoffers per 100 000 inwoners naar geslacht, 1911–2002 (excl. 1943, 1944 en 1945)

soms sterk schommelen tussen (opeenvolgende) jaren, waardoor de trendlijnen soms een grillig karakter hebben. Dit heeft te maken met het kleine aantal moorden per jaar, waardoor toe- of afnames al gauw tot grote schommelingen kunnen leiden.

5.1 Woongemeente

Het eerste kenmerk waarnaar is gekeken, is de woongemeente. De meeste moorden vinden tegenwoordig plaats in de grote steden, en met name in de drie grootste steden: Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In de jaren 2000–2002 vielen in de drie grootste steden gemiddeld 3,4 slachtoffers per 100 duizend inwoners. In Den Haag was dit aantal 2,6, in Amsterdam 3,2 en in Rotterdam 4,1 per 100 duizend. In de rest van Nederland vielen 0,9 slachtoffers per 100 duizend inwoners.

De huidige verschillen tussen inwoners van de verschillende gemeenten is des te opmerkelijker omdat deze verschillen in het verleden niet altijd hebben bestaan. In de jaren vlak voor de Tweede Wereldoorlog bestond er bijvoorbeeld geen verschil tussen inwoners van de drie grootste steden en inwoners van de rest van het land (*grafiek 3*). Zowel in de grootste steden als in de rest van het land werden jaarlijks ongeveer 0,4 per 100 duizend inwoners vermoord. Ook in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog was dit het geval.

Pas in de jaren zestig begon de kans om slachtoffer van moord of doodslag te worden uiteen te lopen tussen de grote steden en de rest van het land. Vanaf 1965 – wellicht niet toevallig het jaar waarin ook de landelijke stijging in het aantal moorden aanving – was in de drie grote steden sprake van een vrijwel continue stijging. Deze hield aan tot het begin van de jaren negentig. In de periode 1965–1990 was de kans slachtoffer van moord of doodslag te worden in de drie grootste steden acht keer zo groot geworden; dat wil zeggen, van 0,4 naar 3,5 per 100 duizend inwoners. Opvallend is dat de stijging in de rest van het land hier

sterk bij achterbleef. In alle overige gemeenten tezamen steeg het aantal van 0,4 naar 0,8 per 100 duizend inwoners. Duidelijk is dus dat de stijging in het aantal moorden in de tweede helft van de 20^e eeuw vooral in de drie grote steden plaats had.

Vanaf 1990 is het aantal slachtoffers van moord en doodslag in de grootste steden gestabiliseerd. Het aantal moorden bleef de laatste jaren constant, rond 3,5 per 100 duizend inwoners. Deze stabiliteit in het aantal moorden komt overeen met de landelijke trend.

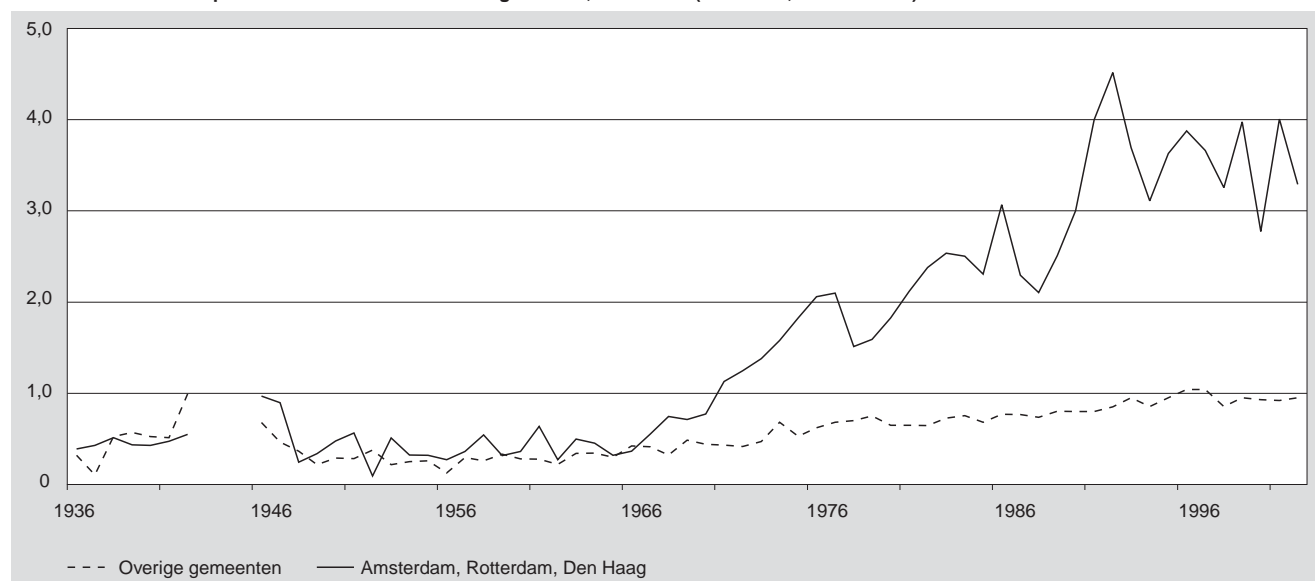
Deze resultaten wijzen erop dat de ontwikkelingen in de drie grote steden in belangrijke mate (mede) verantwoordelijk waren voor de ontwikkelingen van de eerder besproken kans om in Nederland vermoord te worden.

5.2 Leeftijd en geslacht

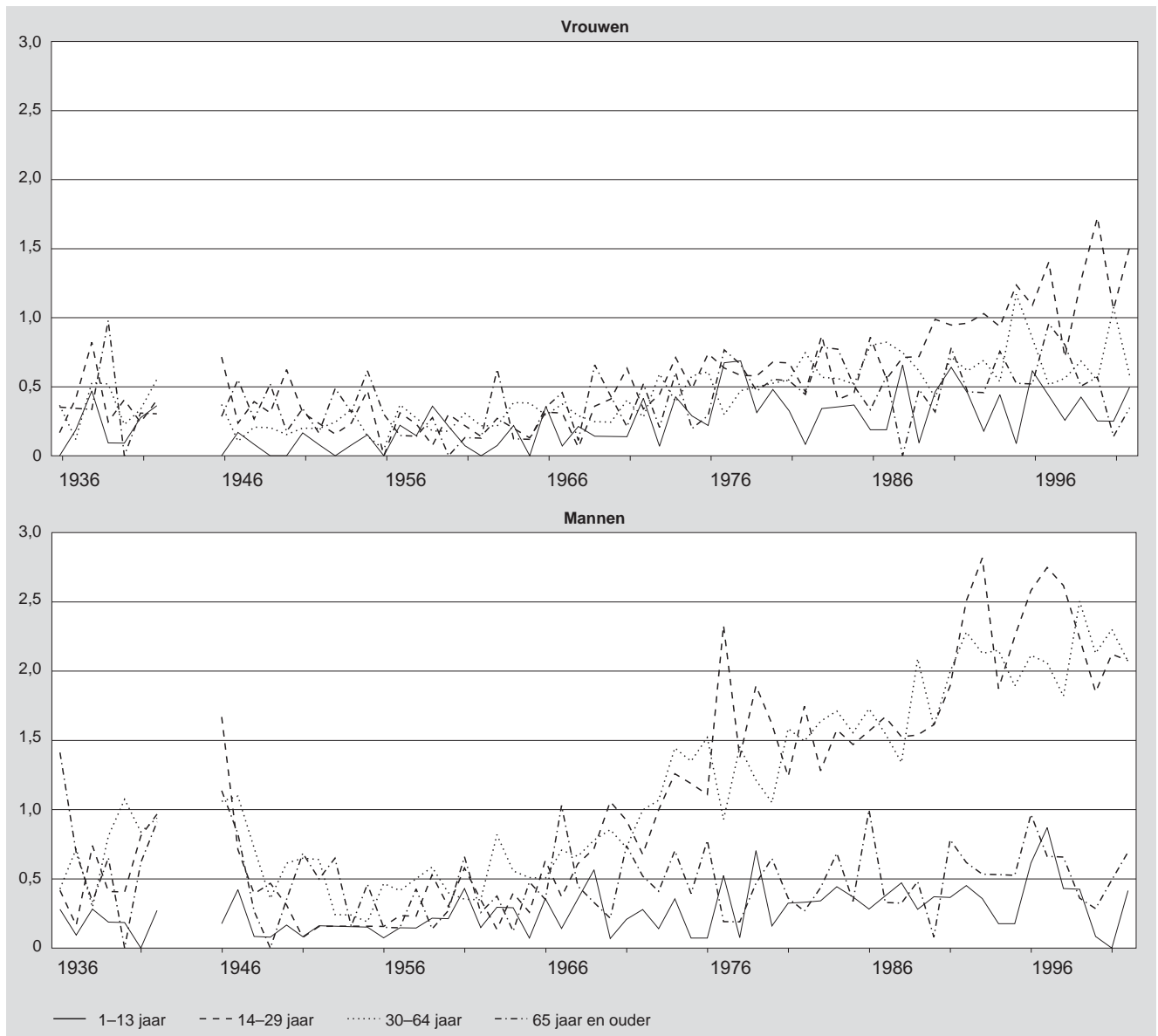
Van alle 7493 slachtoffers was ongeveer twee derde man (5209) en een derde vrouw (2284). Veruit de meeste slachtoffers waren tussen de 14 en 65 jaar. De geslachtsverhouding is gedurende de afgelopen negentig jaar vrij constant geweest. Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog lag deze verhouding echter anders. In de laatste drie oorlogsjaren, 1943–1945, werden acht keer zoveel mannen als vrouwen vermoord.

Voor de periode 1936–2002 zijn voor vier verschillende leeftijdsgroepen, 1–13 jaar, 14–29 jaar, 30–64 jaar en 65 jaar en ouder, de kansen om vermoord te worden weergegeven in *grafiek 4*. Voor baby's (kinderen van 0 jaar) is dit risico niet opgenomen. Het betreffende risico is naar verhouding zeer groot (1,5 tot 2,0 per 100 duizend baby's) en vertoont nauwelijks een trend. Voor de vrouwen komt voor de onderscheiden leeftijdsgroepen voornamelijk de algemene trend naar voren: de kans om slachtoffer van moord of doodslag te worden, was in begin van de vorige eeuw ongeveer 0,3 op 100 duizend. Daarna was er, de Tweede Wereldoorlog buiten beschouwing gelaten, vooral vanaf de jaren zeventig een lichte stijging van de kans voor vrouwen; tegenwoordig worden jaarlijks gemiddeld 0,7 per 100

3. Aantal slachtoffers per 100 000 inwoners naar woongemeente, 1936–2002 (excl. 1943, 1944 en 1945)

4. Aantal slachtoffers per 100 000 inwoners naar leeftijd, 1936–2002 (excl. 1943, 1944 en 1945)

duizend vrouwen omgebracht. Voor de vier onderscheiden leeftijdsgroepen is deze trend vrijwel gelijk.

Opvallend is dat de trends voor mannen wel grote verschillen vertonen tussen de onderscheiden leeftijdsgroepen (grafiek 4). Voor jongens van 1–13 jaar en mannen ouder dan 65 jaar was sprake van een stabiel of slechts zeer licht stijgend risico om vermoord te worden. Deze bleef onder de 0,5 per 100 duizend. Daarentegen verviervoudigde de kans voor volwassen mannen, zowel voor mannen van 14–29 jaar als voor mannen van 30–64 jaar, in de periode 1965–1990. In die periode steeg het aantal volwassen mannen dat vermoord werd van ongeveer 0,5 tot boven de 2,0 per 100 duizend. In de afgelopen tien jaar heeft de ontwikkeling zich weer gewijzigd, en is de stijging ten einde gekomen.

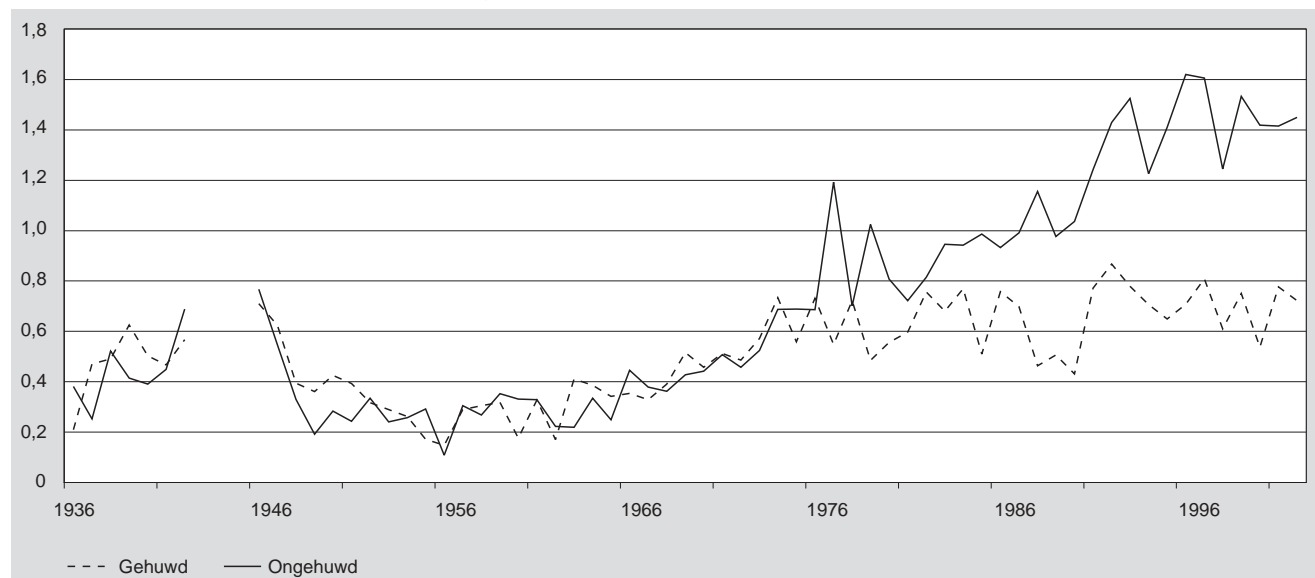
Deze resultaten wijzen erop dat de ontwikkelingen in kansen van volwassen mannen om slachtoffer van moord of doodslag te worden, in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor de algemene stijging in de kans op slachtofferschap gedurende de afgelopen eeuw.

5.3 Burgerlijke staat

Vanaf 1936 is de burgerlijke staat van slachtoffers van moord en doodslag bekend, en kan voor een lange reeks jaren onderscheid worden gemaakt tussen ongehuwden, gehuwden, gescheidenen en verweduwden. Omwille van de overzichtelijkheid worden de trends voor gescheiden personen en verweduwden niet afzonderlijk getoond.

Het percentage slachtoffers dat ongehuwd is, blijkt licht te zijn gestegen: van 40 procent in de jaren veertig tot 50 procent aan begin van deze eeuw. Voor een deel zijn deze veranderingen te danken aan de veranderde bevolkingsamenstelling; vanaf de Tweede Wereldoorlog is een steeds groter deel van de bevolking ongehuwd. Voor een ander deel is de toename van het aantal ongehuwden onder slachtoffers van moord en doodslag ook veroorzaakt doordat ongehuwden naar verhouding een steeds grotere kans hadden om vermoord te worden (grafiek 5). De kans voor ongehuwden was in de periode vóór 1965 nog gemiddeld 0,3 op 100 duizend. In de daaropvolgende 40 jaar is deze kans continu gestegen, tot 1,4 op 100 duizend rond

5. Aantal slachtoffers per 100 000 inwoners naar burgerlijke staat, 1936–2002 (excl. 1943, 1944 en 1945)

2000. Onder gehuwden heeft deze ontwikkeling zich veel minder sterk voorgedaan. Voor hen is de kans om slachtoffer van moord of doodslag te worden gestegen tot circa 0,7 op 100 duizend. Deze resultaten wijzen er dus op dat de algemene ontwikkeling in het aantal moorden en doodslagen voor een deel is toe te schrijven aan de toename van de kans van ongehuwden om vermoord te worden.

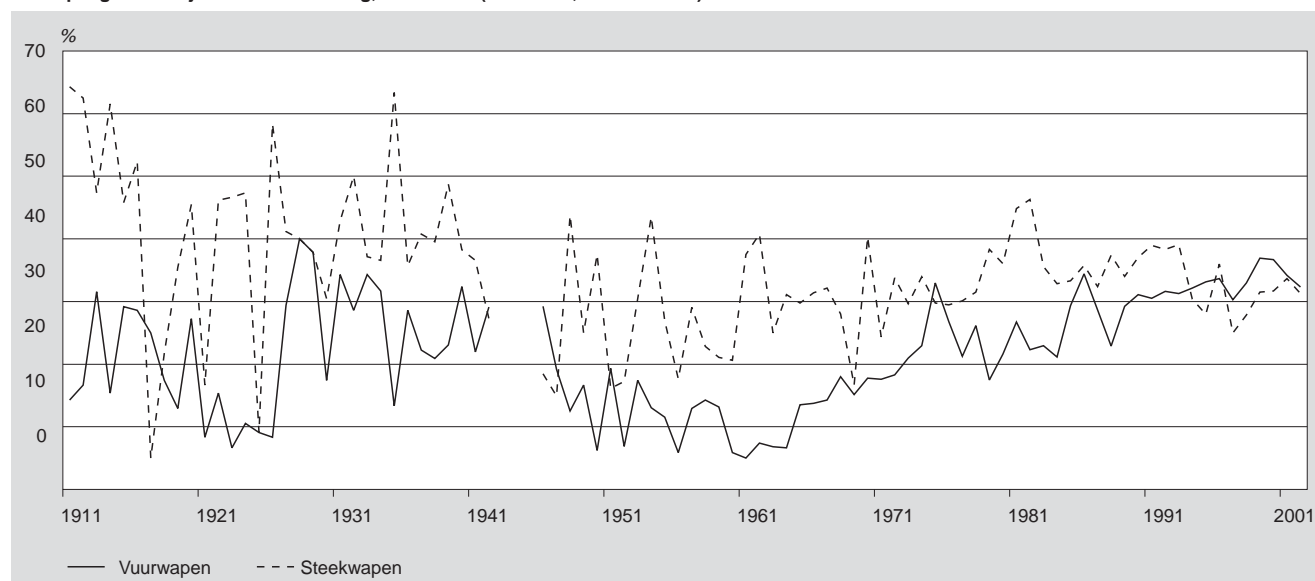
5.4 Wapen

De gegevens van het HBSMD laten toe dat gedetailleerd over een zeer lange periode naar trends in wapengebruik wordt gekeken (*grafiek 6*). Drie soorten wapens worden onderscheiden: vuurwapens, steekwapens en overige wapens. Slachtoffers die door 'overige wapens' zijn omgebracht zijn bijvoorbeeld met een slagwapen of door verstikking of wurging vermoord. Allereerst blijkt dat het aantal mensen dat met een steekwapen vermoord wordt

vrij constant is over de afgelopen eeuw. Zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog werd tussen de 30 en 40 procent van de slachtoffers neergestoken.

Het gebruik van vuurwapens vertoont meer schommelingen in de tijd. Vóór de Tweede Wereldoorlog werd gemiddeld ongeveer 20 procent van de slachtoffers doodgeschoten. In de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog werd nog maar circa 10 procent met een vuurwapen om het leven gebracht. De meest opvallende ontwikkeling in wapengebruik is echter dat er vanaf de jaren zestig – voor het gemak kan het jaar 1965 opnieuw als omslagpunt worden gezien – een forse stijging plaatsvond van het percentage personen dat met een vuurwapen om het leven is gebracht. In de periode 1965–2000 steeg dit aandeel van 10 tot 30 procent. Daarmee kan nog niet worden gezegd dat de stijging vooral is veroorzaakt door een toename van het vuurwapengebruik. De toename van het gebruik van vuurwapens is echter waarschijnlijk wel deels verantwoor-

6. Wapengebruik bij moord en doodslag, 1911–2002 (excl. 1943, 1944 en 1945)

delijk voor de algemene toename van moord en doodslag in Nederland.

6. Conclusie

Dit artikel geeft – voor het eerst – een overzicht van alle 7493 in Nederland woonachtige slachtoffers van moord en doodslag in de periode 1911–2002. Hiervoor zijn gegevens geanalyseerd uit een nieuw opgezet bestand, het 'Historisch Bestand Slachtoffers Moord en Doodslag' (HBSMD), gebaseerd op gegevens uit de CBS-doodsoorzakenstatistiek. Binnen de periode 1911–2002 kunnen globaal drie periodes worden onderscheiden. Tot 1965 was sprake van een relatief laag aantal slachtoffers van moord en doodslag (ongeveer 0,4 per 100 duizend inwoners). In de periode 1965–1990 vond een sterke continue stijging plaats van het aantal slachtoffers (tot ongeveer 1,2 per 100 duizend in 1990). Daarna heeft het aantal moorden zich gestabiliseerd rond de 1,2 per 100 duizend.

Gedetailleerdere analyses in dit artikel laten zien dat deze ontwikkeling voornamelijk overeenkomt met trends in de kans op slachtofferschap in bepaalde groepen: volwassen mannen, ongehuwde mannen en inwoners van de drie grootste steden. Deze resultaten wijzen erop dat de algemene ontwikkeling in het aantal gevallen van moord en doodslag ten minste voor een deel is toe te schrijven aan gedragsveranderingen in deze groepen. Voorts blijkt dat het aantal slachtoffers dat is omgebracht met een vuurwapen vanaf 1965 sterk is toegenomen.

Benadrukt wordt dat de gepresenteerde bevindingen het resultaat zijn van een eerste verkennende analyse. Om de uitkomsten hiervan goed te kunnen interpreteren, zijn meer gedetailleerde (multivariate) analyses nodig, waarbij meerdere kenmerken tegelijkertijd in beschouwing worden genomen. Deze zullen naar verwachting in een later stadium worden uitgevoerd. De voorlopige interpretatie is dat het, gezien de stabiele kansen voor jongens, oudere mannen, vrouwen en gehuwden, niet waarschijnlijk is dat de toename van moord en doodslag zaken in de familiesfeer betreffen. Gezien de gestegen kans van volwassen mannen en ongehuwden om vermoord te worden en de toename van het vuurwapengebruik, is het waarschijnlijk dat er in de pe-

riode 1965–1990 vooral sprake was van een toename van het aantal moorden bij ruzies, mogelijk in het criminele circuit. Een extra aanwijzing hiervoor is dat de politie- en rechtbankstatistieken gelijksoortige trends laten zien voor andere typen (gewelds)criminaliteit.

Om de oorzaken van de langetermijntrend in moord en doodslag adequaat te kunnen onderzoeken, is een verdere analyse vereist. Allereerst zouden, zoals gezegd, multivariate analyses dienen te worden uitgevoerd. Daarnaast zou het wenselijk zijn om de slachtoffergegevens zoals nu voorhanden in het HBSMD uit te breiden met gegevens over de (relatie met) daders (zie bijvoorbeeld Nieuwbeerta, 2003).

Literatuur

Franke, H., 1991, Geweldscriminaliteit in Nederland: een historisch-sociologische analyse. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18(3), blz. 13–45.

Franke, H., 1999, Criminaliteit en bestraffing. In: Wilterdink, N. en B. van Heerikhuizen, *Samenlevingen; een verkenning van het terrein van de sociologie*, blz. 341–372. Wolters-Noordhoff, Groningen.

Ultee, W., W. Arts en H. Flap, 1996, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Wolters-Noordhoff, Groningen.

Leistra G. en P. Nieuwbeerta, 2003, *Moord en doodslag in Nederland*. Prometheus, Amsterdam.

Nieuwbeerta, P., 2005, *Historisch Bestand Slachtoffers Moord en Doodslag (HBSMD) – Codeboek en documentatie*. Interne publicatie NSCR/CBS.

Nieuwbeerta, P. en G. Leistra, 2004, *Moord en doodslag in Nederland, 1992–2001*. *Bevolkingstrends* 52(2), blz. 24–32. CBS, Voorburg/Heerlen.

Wittebrood, K., 1998, *Cijfers omtrent geweld*. RMO, Den Haag.

Sterfte aan diabetes

Anouschka van der Meulen

Met de huidige stijgende trend in overgewicht bij de Nederlandse bevolking zal het aantal diabetespatiënten naar verwachting sterk gaan toenemen. Dit zal uiteindelijk ook zichtbaar worden in de sterftecijfers. In slechts een op de drie diabetesgerelateerde overlijdensgevallen wordt diabetes als primaire doodsoorzaak gecodeerd. Voor een volledig beeld van de diabetesgerelateerde sterfte is het daarom van belang dat zowel naar primaire als secundaire doodsoorzaken wordt gekeken.

1. Inleiding

Diabetes mellitus (vaak kortweg diabetes of suikerziekte genoemd) is een progressieve chronische stofwisselingsziekte waarvoor wel behandeling, maar nog geen genezing bestaat (www.diabetesfederatie.nl). Diabetes is in Nederland een van de meest voorkomende chronische aandoeningen. Belangrijke risicofactoren voor diabetes zijn overgewicht, het voorkomen van diabetes in de familie, leeftijd en etnische herkomst.

Bij diabetes is sprake van een stoornis in de regulering van het bloedglucosegehalte. Suikers en koolhydraten die geconsumeerd worden, worden in het lichaam omgezet in glucose. Het hormoon insuline, dat wordt gemaakt door de alvleesklier, zorgt ervoor dat de glucose in de lichaamscellen terecht komt. Als de alvleesklier geen of niet voldoende insuline aanmaakt, kan geen opname in de lichaamscellen plaatsvinden en blijft de glucose dus achter in het bloed.

Er zijn twee hoofdvormen van diabetes: type-1 en type-2. Bij type-1 vernietigt het lichaam zelf de cellen in de alvleesklier die de insuline aanmaken. Hierdoor kan de alvleesklier geen insuline meer produceren en stijgt het glucosegehalte in het bloed. Klachten die hierdoor kunnen ontstaan zijn onder meer frequente dorst, extra vaak moeten plassen, vermagering, jeuk en gevoeligheid voor infecties. Bij dit type diabetes moet dagelijks de ontbrekende insuline via een injectie worden toegediend. Diabetes type-2 ('ouderdomsdiabetes') komt vaker voor. Dit type dient zich vooral op hogere leeftijd aan, maar ook steeds vaker bij jongere mensen. In dit geval werkt de alvleesklier nog wel, maar niet goed genoeg. Of hij werkt goed, maar de lichaamscellen reageren slecht op insuline.

Vooraf bij overgewicht zijn de cellen vaker minder gevoelig voor insuline. Oorzaken van dit type diabetes zijn erfelijke aanleg, overgewicht en een ongezonde leefstijl met ongezonde voeding. Dit type kan behandeld worden met voedingsadviezen en eventueel tabletten of injecties (www.gezondheidsplein.nl).

Te hoge gemiddelde glucosewaarden gedurende lange tijd kunnen complicaties aan hart- en bloedvaten, ogen, nieren en voeten veroorzaken. Tevens verergert onderbehandeling in sterke mate aantal en ernst van de complicaties. Pa-

tiënten met diabetes lopen meer risico op ziekten van de kransvaten, hersenvaatletsel en nierfalen.

Het aantal diabetespatiënten in Nederland is niet exact bekend. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat er, naast de diabetespatiënten die bekend zijn bij de huisarts, nog een groot aantal patiënten is waarbij de diagnose (nog) niet is gesteld. Uit huisartsenregistraties is geschat dat het aantal bekende diabetespatiënten ongeveer 475 duizend bedraagt.

De prevalentie van diabetes neemt toe met de leeftijd. Tot de leeftijd van 60 jaar komt diabetes iets vaker voor onder mannen, en boven de 60 jaar iets vaker onder vrouwen. Op basis van huisartsenregistraties in de regio Nijmegen zijn de twee vormen van diabetes, type-1 en type-2, onderscheiden. Hieruit blijkt dat in de periode 1996–2000 ruim 85 procent van de patiënten type-2 had (www.rivm.nl, Nationaal Kompas Volksgezondheid).

In de jaren tachtig vond een sterke toename plaats van het aantal patiënten. Deze toename was mede een gevolg van de toegenomen alertheid op symptomen, bij zowel artsen als patiënten. Het aantal ziekenhuisopnamen voor diabetes is echter gedaald. Kennelijk leidt diabetes minder vaak tot complicaties, mogelijk door een betere behandeling in de eerste lijn en polikliniek (Van Oers, 2002). Een andere oorzaak voor de toename is het feit dat het aantal mensen met ernstig overgewicht in de jaren tachtig begon toe te nemen. Als de huidige stijgende trend doorzet, bedraagt het cumulatief aantal extra patiënten over twintig jaar naar verwachting ongeveer 9 procent (Bemelmans et al., 2004).

De prevalentie van diabetes is onder groepen van de allochtone bevolking een factor vier à vijf hoger dan onder de autochtone bevolking (Gezondheidsraad, 2004). De prevalentie onder Hindoestanen lijkt hoger te zijn dan die onder Turken en Marokkanen. Bij de laatstgenoemden komt echter wel meer overgewicht voor dan bij autochtone Nederlanders.

2. Diabetes in de doodsoorzaakstatistiek

In eerder onderzoek (Mackenbach et al., 1991) is geconcludeerd dat in ongeveer de helft van de gevallen waarin de arts diabetes mellitus vermeldde op het doodsoorzaakformulier, deze aandoening door het CBS ook daadwerkelijk als doodsoorzaak is gecodeerd. In het verleden werd diabetes, ondanks vermelding op de doodsoorzaakverklaring, inderdaad niet altijd gecodeerd. Zo werd tot en met 1995 diabetes type-2 niet als secundaire doodsoorzaak gecodeerd. Tot die tijd leek dit type diabetes, dat wordt gezien als ouderdomsdiabetes, als doodsoorzaak van onvoldoende belang. Vanaf 1996 is diabetes type-2 echter wel consequent gecodeerd als secundaire oorzaak.

Ook in de berichtgeving van de arts naar het CBS was waarschijnlijk sprake van onderrapportage, omdat niet iedere arts het belang inzag van de vermelding van diabetes

bij overlijden. De laatste jaren is men echter steeds meer doordrongen van het feit dat diabetes een belangrijke rol speelt in ziekte en sterfte, en verwacht kan worden dat dit ook de kwaliteit van de statistiek ten goede komt (Will et al., 2001).

Vanwege de eerder genoemde tekortkomingen in de registratie van diabetes in de doodsoorzaakstatistiek, is het niet zinvol om lange tijdreeksen te presenteren. Dit is des te meer het geval omdat de codelijst met doodsoorzaken gemiddeld eens in de tien jaar door de WHO wordt aangepast aan nieuwe medische inzichten en een veranderend tijdbeeld. De meest recente reeks beschrijft de periode van 1996 tot heden. Vanaf 1996 zijn de primaire en secundaire doodsoorzaken jaarlijks op dezelfde wijze gecodeerd. Ervan uitgaande dat de onderrapportage in deze periode van jaar op jaar niet sterk zal fluctueren, is het dus wel mogelijk om een beeld van de totale sterfte aan diabetes vanaf 1996 te schetsen. Er zal echter altijd sprake blijven van onderrapportage, omdat de arts die de overlijdensverklaring invult niet altijd op de hoogte is van het feit dat de overledene diabetes had.

Primaire en secundaire doodsoorzaken

Bij doodsoorzaken wordt onderscheid gemaakt tussen primaire en secundaire oorzaken. Onder de primaire doodsoorzaak wordt verstaan de ziekte of de gebeurtenis waarmee het proces van gebeurtenissen die tot de dood leidde, in gang is gezet. De gevolgen of complicaties hiervan worden als secundaire doodsoorzaak beschouwd, evenals andere ziekten die tijdens het overlijden aanwezig waren en soms tot de dood hebben bijgedragen. Bij het CBS wordt de doodsoorzaak gecodeerd volgens de richtlijnen van de World Health Organization (WHO, 1992). Per geval worden naast één primaire doodsoorzaak ten hoogste drie secundaire doodsoorzaken toegekend. Het CBS publiceert op *Statline* alleen de primaire doodsoorzaak.

3. Diabetes in de periode 1996–2003

In de periode van 1996 tot en met 2003 is het aantal gevallen waarbij diabetes als één van de doodsoorzaken is opgegeven, met 8,3 procent toegenomen, van 11,0 naar 11,9 duizend (*staat 1*). Wordt gekeken naar het aandeel van diabetes in de totale sterfte, dan is de toename echter veel kleiner. In 1996 had 8,0 procent van de overledenen diabetes als één van de doodsoorzaken, tegen 8,4 procent in 2003. Diabetes is in deze periode dus geen noemenswaardig grotere rol gaan spelen in de totale sterfte. Het aantal overledenen met diabetes per 100 duizend van de bevolking (gestandaardiseerd naar de bevolking van 2003) is in dezelfde periode zelfs gedaald van 75,6 naar 73,5. De eerder geconstateerde toename blijkt dus volledig te worden veroorzaakt door de veroudering van de bevolking.

4. Overlijden met diabetes

Diabetes kan in de doodsoorzaakstatistiek voorkomen als primaire of secundaire doodsoorzaak. Is het gecodeerd als secundaire oorzaak, dan houdt dit in dat de persoon is overleden aan een andere doodsoorzaak dan diabetes, maar dat de aanwezigheid van diabetes wel kan hebben bijgedragen aan het overlijden. Bij sommige overlijdensgevallen is het echter niet duidelijk of diabetes de primaire of de secundaire doodsoorzaak is. Tevens wordt diabetes in twee op de drie gevallen als secundaire doodsoorzaak vermeld. Zou alleen worden gekeken naar de primaire oorzaak van overlijden, dan zou diabetesgerelateerde sterfte dus sterk worden onderschat. Voor het overzicht is het daarom beter om primaire en secundaire diabetes samen te voegen. Zo ontstaat een beeld van het totaal aantal personen dat met, maar dus niet noodzakelijkerwijs ook direct aan, diabetes overlijdt.

In de doodsoorzaakstatistiek is het mogelijk om diabetes in verschillende typen onder te verdelen. Binnen de WHO-codelijst is een onderverdeling beschikbaar naar vier verschillende typen diabetes en een restgroep met niet-gespecificeerde diabetes. De gespecificeerde typen diabetes zijn: insuline-afhankelijk (type-1), niet-insuline-afhankelijk (type-2), diabetes verband houdend met ondervoeding en

Staat 1
Overledenen waarbij diabetes een primaire of secundaire doodsoorzaak is, 1996–2003

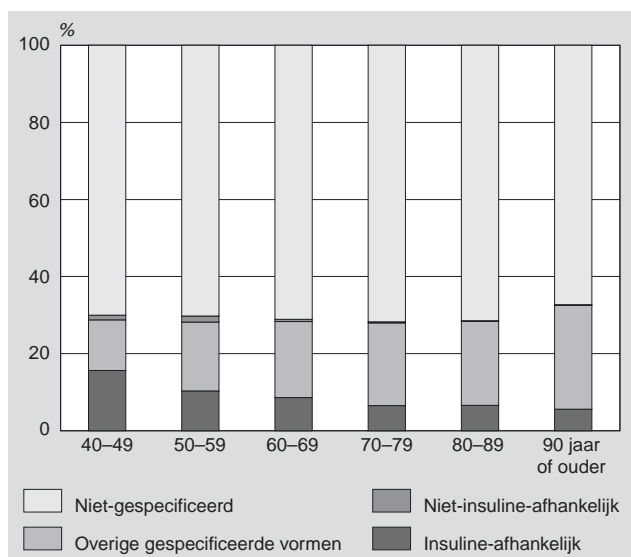
	Overledenen		Aandeel diabetes in totale sterfte	Aandeel overledenen met diabetes per 100 000 van de bevolking ¹⁾
	totaal	waaronder met diabetes		
	<i>absoluut</i>		%	<i>per 100 000</i>
1996	137 561	11 012	8,0	75,6
1997	135 783	10 851	8,0	73,4
1998	137 482	11 030	8,0	73,5
1999	140 487	11 456	8,2	75,2
2000	140 527	11 633	8,3	75,3
2001	140 377	11 821	8,4	75,1
2002	142 355	11 801	8,3	73,8
2003	141 936	11 923	8,4	73,5

¹⁾ Gestandaardiseerd naar de bevolkingsopbouw van 2003.

een groep met overige gespecificeerde vormen. In de WHO-codelijst is ook een code beschikbaar voor neonatale diabetes mellitus. Dit komt als doodsoorzaak echter zo weinig voor dat deze hier buiten beschouwing wordt gelaten.

In *grafiek 1* is een onderverdeling gemaakt van type diabetes naar leeftijdscategorie. Omdat overledenen zelden binnen de groep 'diabetes verband houdend met ondervoeding' vallen, is deze groep samengevoegd met 'overige gespecificeerde vormen'. In alle leeftijdsgroepen heeft niet-gespecificeerde diabetes een aandeel van circa 70 procent. Op de doodsoorzaakverklaring wordt door de arts vaak niet vermeld om welk type diabetes het gaat, waardoor veel gevallen in deze restgroep terecht komen. Ook is te zien dat het aandeel van niet-insuline-afhankelijke diabetes met de leeftijd toeneemt. Uit de grafiek blijkt dat, vanwege het grote aandeel van de restgroep, het eigenlijk niet mogelijk is om verdere uitspraken te doen over het aantal personen dat met of aan een specifiek type diabetes overlijdt. Om deze reden vindt in het navolgende geen splitsing naar type plaats.

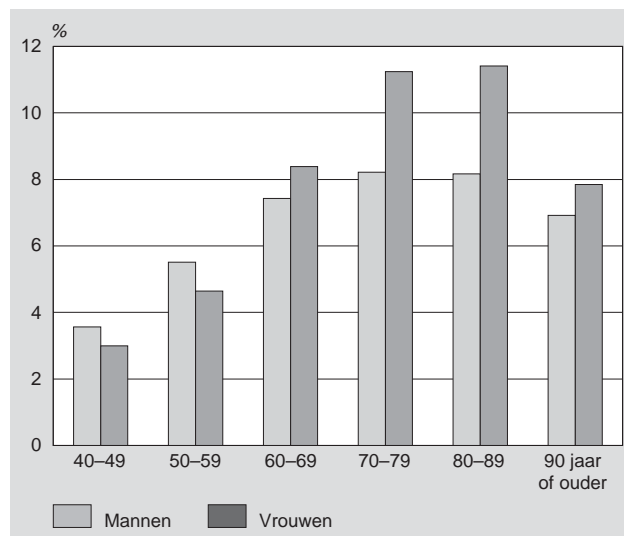
1. Overledenen met diabetes naar vorm van diabetes per leeftijdsgroep, 2003

In 2003 zijn in totaal bijna 12 duizend personen overleden die diabetes als primaire of één van de secundaire doodsoorzaken hadden (8,4 procent van het totaal aantal overledenen). In *grafiek 2* is per leeftijdscategorie het aandeel van de sterfgevallen met diabetes in het totaal aantal overledenen weergegeven. Tot de leeftijd van 60 jaar is het aandeel mannen met diabetes hoger dan het aandeel vrouwen, vanaf 60 jaar is het omgekeerde het geval. Zoals in de inleiding is vermeld, geldt dit ook voor de prevalentie van diabetes. Tevens is te zien dat het aandeel van diabetes stijgt tot de leeftijd van 90 jaar en daarna weer daalt tot onder het niveau voor de 60-69-jarigen. Het is niet duidelijk of dit een werkelijke afname is of dat bij 90-plussers wellicht minder zorgvuldig op de doodsoorzaakverklaring wordt vermeld dat de overledene diabetes had. In het laatste geval zou echter verwacht kunnen worden dat bij 90-plussers dan ook vaker dan bij andere leeftijdsgroepen niet-gespecificeerde diabetes zou voorkomen. Uit *grafiek 1* blijkt echter dat dit niet het geval is. Bij vrouwen van 70-89

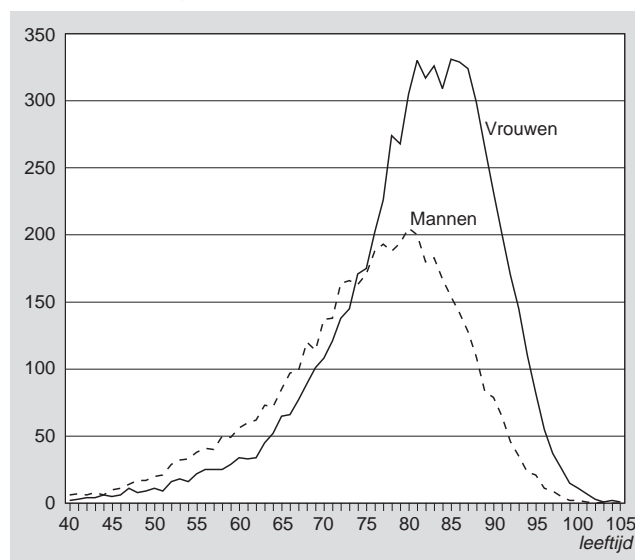
jaar komt het hoogste aandeel diabetes in de totale sterfte voor (ruim 11 procent).

2. Aantal overledenen met diabetes (primair en secundair) als percentage van het totaal aantal overledenen per leeftijdsgroep en geslacht, 2003

Ook in absolute zin is, tot en met de leeftijd van 73 jaar, het aantal overleden personen met diabetes onder mannen groter dan onder vrouwen (*grafiek 3*). Na deze leeftijd stijgt het aantal vrouwen dat met diabetes overlijdt veel sneller dan het aantal mannen. Bij tachtigers is het betreffende aantal vrouwen twee keer zo groot als het aantal mannen.

3. Gemiddeld aantal overledenen met diabetes (primair en secundair) naar leeftijd en geslacht, periode 2000-2003

5. Diabetes naar herkomst

De prevalentie van diabetes is onder verschillende allochtone herkomstgroeperingen hoger dan onder de autochtone bevolking. Onderzocht is of dit ook bij de sterfte het geval is. *Staat 2* laat per herkomstgroepering en leeftijds-

categorie het aandeel van diabetes zien in de totale sterfte in de betreffende groep. Omdat de leeftijdsopbouw in de verschillende herkomstgroeperingen nogal verschilt, is er hier voor gekozen de cijfers per leeftijdscategorie te presenteren. Tevens wordt de gehele periode 1996–2003 beschouwd, omdat de jaarlijkse sterfte in de hogere leeftijdscategorieën bij sommige herkomstgroeperingen kleine aantallen betreft.

Opvallend is dat het aandeel van diabetes in de sterfte van niet-westerse allochtonen in vrijwel alle leeftijdscategorieën ruim twee keer zo hoog ligt als bij de autochtone bevolking. Bij de westerse allochtonen is dit niet het geval. Bij hen ligt het aandeel van diabetes in de sterfte op ongeveer hetzelfde niveau als bij de autochtone bevolking. Het hoge aandeel bij de niet-westerse allochtonen wordt vooral bepaald door Surinamers, op de voet gevolgd door Antillianen/Arubanen. Het aandeel diabetes in de totale sterfte ligt bij Surinamers op vrijwel iedere leeftijd een factor drie à vier hoger dan bij de autochtone bevolking. Ook bij Turken en Marokkanen is het aandeel van diabetes groter dan bij de autochtone bevolking, zij het iets minder uitgesproken. Opvallend hierbij zijn de aandelen in de hoogste leeftijdscategorie (80+). Dit kan, ondanks de samenvoeging van meerdere jaren, echter het gevolg zijn van de kleine aantallen sterfgevallen.

6. Diabetes en de combinatie met andere doodsoorzaken

6.1 Diabetes als primaire doodsoorzaak

Als iemand primair aan diabetes komt te overlijden, worden in ruim 80 procent van de gevallen één of meerdere secundaire doodsoorzaken vermeld (*staat 3*). De overige 20 procent is dus, volgens de overlijdensverklaring, uitsluitend aan diabetes overleden. Dit kan bijvoorbeeld voorkomen als een patiënt door (langdurige) onderbehandeling in coma raakt of niercomplicaties krijgt. Bij de overledenen bij wie wél secundaire doodsoorzaken zijn vermeld, is de belangrijkste secundaire doodsoorzaak een ziekte van hart en vaatstelsel, verantwoordelijk voor 60 procent van de gevallen van overlijden aan diabetes. Dit komt overeen met het in de inleiding genoemde feit dat patiënten met diabetes meer risico lopen op ziekten van de kransvaten en hersenvaatletsels.

Staat 3
Belangrijkste secundaire doodsoorzaken bij primaire doodsoorzaak diabetes, 2000–2003

	%
Geen secundaire doodsoorzaken	19,3
Ziekten van hart en vaatstelsel	60,0
Psychische stoornissen	3,8
Ziekten van de ademhalingsorganen	3,3
Infectieuze en parasitaire ziekten	2,5
Ziekten urinewegen en geslachtsorganen	2,1
Ziekten van huid en onderhuids bindweefsel	1,9
Ziekten van zenuwstelsel en zintuigen	1,7
Nieuwvormingen (kanker)	1,0
Endocriene, voedings-, stofwisselingsziekten	1,0
Ziekten van de spijsverteringsorganen	1,0
Overige doodsoorzaken	2,4
Totaal (abs. = 100%)	100

6.2 Diabetes als secundaire doodsoorzaak

Diabetes kan ook als secundaire doodsoorzaak worden beschouwd, waarbij een andere, wellicht eerder aanwezige of dominerende ziekte, als primaire doodsoorzaak wordt aangemerkt. De arts die na overlijden van de persoon de overlijdensverklaring invult, bepaalt welke ziekte als primaire doodsoorzaak wordt vermeld. Bij de codering van de doodsoorzaken door het CBS wordt wel gekeken naar de plausibiliteit van de volgorde van de oorzaken, maar gewoonlijk wordt de volgorde die de arts heeft genoteerd overgenomen. Het is echter de vraag of alle artsen hierbij dezelfde maatstaven hanteren. Ook is het mogelijk dat de overlijdensverklaring wordt ingevuld door een arts die niet bekend is met het ziektebeeld van de betreffende patiënt, en daardoor zonder achtergrondkennis keuzes moet maken in de vermelding van primaire en secundaire oorzaken van overlijden.

De resultaten die in deze paragraaf worden gepresenteerd zijn gebaseerd op alle gevallen waarin diabetes als secundaire doodsoorzaak is vermeld, ongeacht of het de eerste, tweede of derde secundaire oorzaak is. In al deze gevallen is alleen gekeken naar de bijbehorende primaire doodsoorzaak en niet naar eventuele andere secundaire oorzaken. *Staat 4* laat de procentuele verdeling zien van primaire doodsoorzaken bij diabetes als één van de secundaire oorzaken van overlijden. De verdeling wordt getoond voor zowel alle overledenen met diabetes als voor personen in de leeftijdscategorie van 60-89 jaar bij wie geen diabetes op de overlijdensverklaring is vermeld. Er is voor een vergelij-

Staat 2
Aandeel diabetes in de totale sterfte in de periode 1996–2003 naar leeftijd en herkomstgroepering

Herkomstgroepering	40–49 jaar	50–59 jaar	60–69 jaar	70–79 jaar	80 jaar of ouder
	%				
Autochtonen	4	6	10	13	17
Westerse allochtonen	4	7	11	16	19
Niet-westerse allochtonen waaronder	8	17	22	29	26
Turken	7	10	13	21	13
Marokkanen	6	17	20	18	33
Surinamers	12	24	34	37	31
Antillianen/Arubanen	6	21	22	34	31
Overig niet-westers allochtonen	6	11	18	20	18

Staat 4

Primaire doodsoorzaken bij overledenen met diabetes als één van de secundaire oorzaken in vergelijking met de doodsoorzaken van 60–89-jarigen zonder diabetes, 2003

	Mét diabetes	Zonder diabetes 60–89 jaar
	%	
Infectieuze en parasitaire ziekten	2,1	1,3
Nieuwvormingen (kanker)	21,9	30,2
Endocriene, voedings-, stofwisselingsziekten	0,5	0,4
Psychische stoornissen	5,5	4,4
Ziekten van hart en vaatstelsel	42,6	35,9
w.o. ziekten v.kransvaten (ischemische hartziekten)	15,7	12,3
w.o. acuut hartinfarct	10,2	8,8
w.o. hersenvaatletsels (CVA)	10,7	8,9
Ziekten van de ademhalingsorganen	13,9	11,1
w.o. longontsteking (pneumonie)	6,3	3,9
Ziekten van de spijsverteringsorganen	4,6	4,1
Ziekten urinewegen en geslachtsorganen	3,3	2,2
Symptomen en onvolledig omschreven ziektebeelden	0,7	4,1
Niet-natuurlijke doodsoorzaken	1,1	2,2
Overige doodsoorzaken	3,5	3,9
Totaal (abs.=100%)	8 132	99 410

king met deze leeftijdscategorie gekozen omdat de grootste groep overledenen met diabetes (ruim 80 procent) in deze categorie valt.

Personen met diabetes als secundaire doodsoorzaak komen relatief vaak primair te overlijden aan een ziekte van hart of vaatstelsel. Bij personen met diabetes overlijdt bijna 43 procent hieraan, terwijl dit bij de vergelijkingsgroep ongeveer 36 procent is. Dit bevestigt opnieuw het genoemde feit dat diabetespatiënten meer kans hebben op hart en vaatziekten. Ook ziekten van de ademhalingsorganen, in het bijzonder longontsteking, komen bij personen met diabetes iets vaker als doodsoorzaak voor dan bij personen zonder diabetes. Nieuwvormingen (kanker) komen onder personen met diabetes juist minder vaak voor dan bij personen zonder diabetes, namelijk bij één op de vijf, tegen bijna één op de drie onder alle overledenen.

Literatuur

Bemelmans, W.J.E., R.T. Hoogenveen, T.L.S. Visscher, W.M.M. Verschuren en A.J. Schuit, 2004, Toekomstige

ontwikkelingen in overgewicht. RIVM rapport 260301003/2004.

Gezondheidsraad, 2003, Screening op type 2 diabetes. Publicatie nr 2004/16. Gezondheidsraad, Den Haag.

Mackenbach, J.P., I.A.K. Snels en L.M. Friden-Kill, 1991, Diabetes mellitus als doodsoorzaak. Nederlands Tijdschrift Voor Geneeskunde 135, blz 1492–1496.

Oers, J.A.M. van (red.), 2002, Gezondheid op koers? Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2002. RIVM, Bilthoven.

Will, J.C., F. Vinicor en J. Stevenson, 2001, Recording of diabetes on death certificates: has it improved? Journal of Clinical Epidemiology 54, blz 239–244.

Websites:

www.diabetesfederatie.nl

www.gezondheidsplein.nl

www.rivm.nl (Nationaal Kompas Volksgezondheid)

Leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten bij jongeren

Lilian van Leest¹⁾ en Monique Verschuren¹⁾

Het risico om een hart- of vaatziekte te krijgen, wordt onder meer bepaald door de combinatie van de volgende leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten: roken, voeding, lichamelijke activiteit, overgewicht, hypertensie, hypercholesterolemie en diabetes. In het bijzonder leefstijlfactoren en de risicofactor overgewicht, maar ook andere risicofactoren, kunnen op jonge leeftijd al een ongunstig niveau hebben. Het risicoprofiel blijkt op jonge leeftijd voorspellend te zijn voor het risicoprofiel op oudere leeftijd. Het is dus van belang om personen met een verhoogd risico al op jonge leeftijd te identificeren. Preventieve activiteiten bij jongeren kunnen het best op rookgedrag en overgewicht worden gericht.

1. Inleiding

Hart- en vaatziekten zijn aandoeningen die voornamelijk op oudere leeftijd optreden. Een ongezonde leefstijl, die kan leiden tot hart- en vaatziekten, is echter vaak al op jonge leeftijd aanwezig. Daarnaast is gebleken dat het arterioscleroseproces, dat verantwoordelijk is voor een belangrijk deel van de hart- en vaatziekten, al op jonge leeftijd zichtbaar is (Schaalma et al., 1997). Om vast te stellen welke van de reeds bekende leefstijlfactoren bij jongeren in de leeftijd van 10 tot 20 jaar vanuit preventief oogpunt de meeste aandacht verdienen, is het van belang om te weten hoe vaak bepaalde gewoonten voorkomen in deze leeftijdsgroep en hoe de trend in de tijd is. In dit artikel zal de nadruk liggen op de prevalentie en de trend in de tijd van de leefstijlfactoren roken, voeding en lichamelijke activiteit en van de risicofactor overgewicht. Over het vóórkomen van een verhoogd cholesterolgehalte en een verhoogde bloeddruk bij jongeren is weinig recente informatie beschikbaar. Op basis van de beperkte informatie die wel beschikbaar is, zal worden beschreven hoe vaak jongeren een verhoogd niveau van deze risicofactoren hebben. Voorafgaand aan de prevalenties en trends zal kort worden beschreven of het vóórkomen van een ongunstig niveau van leefstijl- en risicofactoren op jonge leeftijd voorspellend kan zijn voor het niveau op oudere leeftijd ('tracking').

¹⁾ Drs. L.A.T.M. van Leest en dr. ir. W.M.M. Verschuren zijn werkzaam bij het Centrum voor Preventie en Zorgonderzoek van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven.

Dit artikel is gebaseerd op hoofdstuk 6 'Leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten bij jongeren' van de publicatie 'Hart- en vaatziekten in Nederland, 2004' van de Nederlandse Hartstichting, Den Haag.

Voor het vaststellen van de prevalenties en trends in de tijd zijn verschillende bronnen geraadpleegd.

De prevalentie van roken bij jongeren is gebaseerd op gegevens van Stivoro. Voor lichamelijke activiteit zijn gegevens gebruikt van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM; MORGEN-project), de Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek (TNO; Monitor Bewegen en Gezondheid), het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP; het Aanvullend Voorzieningen Onderzoek (AVO) en het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)) en het CBS (Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS)); voor voeding (groenten, fruit en vet) zijn gegevens gebruikt van de VoedselconsumptiePeilingen (VCP). De prevalenties van overgewicht, hypertensie en hypercholesterolemie zijn bepaald met behulp van gegevens van het project 'Risicofactoren En Gezondheids-evaluatie Nederlandse Bevolking, een Onderzoek Op GGD-en' (REGENBOOG-project), een samenwerking tussen CBS, GGD-en en het RIVM. Voor overgewicht is ook gebruik gemaakt van de gegevens van TNO (Peilingen in de Jeugdgezondheidszorg en de derde en vierde Landelijke Groeistudie).

Demografische gegevens zijn afkomstig van het CBS. De paragraaf over voorspellende waarden van risicofactoren (paragraaf 2) is gebaseerd op gegevens van het Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek, het Atherosclerosis Risk in Young Adults onderzoek (ARYA) en het Epidemiologisch Preventief Onderzoek Zoetermeer (EPOZ). In de bijlage wordt de opzet van de diverse studies beschreven.

Zoals vermeld staan in dit artikel jongeren van 10 tot 20 jaar centraal. Het gaat hierbij om ongeveer 2 miljoen jongeren in Nederland: ruim 1 miljoen jongens en bijna 970 duizend meisjes. Dit is ruim 12 procent van de totale bevolking. Van alle jongeren in deze leeftijd behoren er bijna 310 duizend (bijna 16 procent) tot de groep niet-westerse allochtonen.

2. Voorspellende waarde van en samenhang tussen factoren

Hoe groot het risico is om hart- en vaatziekten te krijgen, wordt onder andere bepaald door de combinatie van leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten: roken, verkeerde voeding, lichamelijke inactiviteit, overgewicht, hypertensie, hypercholesterolemie en diabetes. In het bijzonder leefstijlfactoren en de risicofactor overgewicht, maar ook andere risicofactoren kunnen, ook op jonge leeftijd, al een ongunstig niveau hebben.

Voor het bepalen van een preventiebeleid is het relevant vast te stellen of het risicoprofiel op jonge leeftijd voorspellend is voor het risicoprofiel op oudere leeftijd. Als dit inderdaad zo is, is het belangrijk om personen met een verhoogd risico op zo jong mogelijke leeftijd te identificeren.

In het Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek is berekend in hoeverre een 13-jarige met een verhoogd risico ook op 27-jarige leeftijd een verhoogd risico heeft. Hierbij zijn voor de risicofactor absolute grenswaarden aangehouden, behalve voor dagelijkse lichamelijke activiteit (hierbij is het eerste kwartiel aangehouden). De grenswaarden kunnen variëren met de leeftijd (*staat 1*).

Het bleek dat niveaus van roken, de hoeveelheid lichaamsvet (de som van de vier huidplooien) en het totaal en HDL cholesterolgehalte in het bloed op jonge leeftijd (13 jaar) de hoogste voorspellende waarden ('sterkste tracking') hadden voor de niveaus op oudere leeftijd (27 jaar). Dit betekent dat per risicofactor over een periode van 15 jaar goed voorspeld kan worden wie op latere leeftijd een ongunstig niveau van de betreffende risicofactor heeft. Lichamelijke activiteit, de totale vetinname en de bloeddruk hadden een minder sterke 'tracking' (Twisk et al., 1997). Op basis hiervan lijken rookgedrag, een voeding die het cholesterolgehalte niet verhoogt (dus laag in verzadigd vet) en de hoeveelheid lichaamsvet factoren te zijn waarop vroege interventies gericht kunnen worden. Omdat lichamelijke activiteit gerelateerd is aan een lage vetmassa, is het aanmoedigen van structureel voldoende lichamelijke activiteit effectief ter preventie van obesitas (Twisk et al., 1997; Kemper et al., 1999).

Uit ander Nederlands onderzoek bleek dat overgewicht op 13-jarige leeftijd significant gerelateerd is aan een voorstadium van arteriosclerose (bepaald aan de hand van de vaatwanddikte van de halsslagader) op jongvolwassen leeftijd. Concreet houdt dit in dat schoolgaande kinderen met overgewicht 15 jaar later slechtere bloedvaten hebben dan hun leeftijdgenoten zonder overgewicht. Schoolgaande kinderen die mager zijn, maar in de jaren daarna dik

worden, krijgen echter slechtere vaten dan zij die afvallen of dun blijven (Oren et al., 2003).

Ook uit het EPOZ-onderzoek blijkt dat kinderen die al van jongs af aan een iets hogere bloeddruk en een hoger serum-cholesterolgehalte hebben, op de leeftijd van circa 30–40 jaar meer tekenen hebben van arteriosclerose (Nederlandse Hartstichting, 2003).

Samenhang tussen risicofactoren

Over het algemeen worden bij jongeren dezelfde verbanden tussen de leefstijl- en risicofactoren gevonden als bij ouderen:

- roken: uit het Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek bleek dat het gaan roken tussen het 13e en 27e levensjaar samenhang met een lagere systolische bloeddruk en een (ongunstige) verlaging van het HDL-cholesterolgehalte (Twisk et al., 1995). De inverse relatie tussen roken en systolische bloeddruk is min of meer onverwacht, maar wordt in de literatuur vaker gevonden (Kiowski et al., 1994). Mogelijk betreft het een acuut effect van roken (doordat roken de vaatwand elastischer maakt) en zijn de effecten op de langere termijn nog onbekend;
- voeding: voor jongeren tussen de 13 en 27 jaar in het Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek werd voor de inname van eiwit, vet en koolhydraten en het energiegehalte van de voeding geen relatie gevonden met risicofactoren als lichaamsvet en een verhoogd cholesterolgehalte in het bloed. Bij volwassenen wordt hierbij over het algemeen wel een relatie gevonden. Het ontbreken van dit verband bij jongeren zou deels kunnen worden verklaard doordat de prevalentie van over-

Staat 1
Percentage 13-jarigen met een ongunstig niveau van leefstijl- en risicofactoren en de mate waarin een ongunstig niveau op 13-jarige leeftijd voorspellend is voor een ongunstig niveau op 27-jarige leeftijd

	% 13-jarigen ¹⁾ met een verhoogd risico (n=179)	de kans dat een 13-jarige mét ongunstig niveau van een risicofactor ook een ongunstig niveau op 27-jarige leeftijd heeft ten opzichte van de kans dat een 13-jarige zónder ongunstig niveau van een risicofactor een ongunstig niveau op 27-jarige leeftijd heeft ²⁾
	%	
Dagelijkse lichamelijke activiteit (grens gedefinieerd als eerste kwartiel)	25	4
Roken	27	8
Totale vetinname (≥ 35 en %)	88	3
Som van de 4 huidplooien Jongens 13–16 jaar ≥ 36.1 mm; 27 jaar ≥ 54.8 mm. Meisjes 13–16 jaar ≥ 58.4 mm; 27 jaar ≥ 62.3 mm.	16	18
Totaal cholesterolgehalte 13–16 jaar: ≤ 5.2 mmol/l; 27 jaar ≤ 6.2 mmol/l	13	10
HDL cholesterol 13–16 jaar: ≤ 1.1 mmol/l; 27 jaar ≤ 0.9 mmol/l	13	14
Systolische bloeddruk 13–16 jaar: ≥ 126 mmHg; 27 jaar: ≥ 140 mmHg	39	4
Diastolische bloeddruk 13–16 jaar: ≥ 82 mmHg; 27 jaar: ≥ 90 mmHg	15	5

¹⁾ Voor roken: 13–16-jarigen in plaats van 13-jarigen.

²⁾ Bijvoorbeeld: de kans op het hebben van een verhoogd cholesterolgehalte op 27-jarige leeftijd is voor een 13-jarige met een verhoogd cholesterol 10 keer zo groot als voor een 13-jarige zonder verhoogd cholesterol.

Bron: Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek.

gewicht en een verhoogd cholesterol in deze groep relatief laag was (Kemper, 1995);

- lichamelijke activiteit: de ontwikkeling van lichamelijke activiteit is gerelateerd aan een gezond cardiovasculair risicoprofiel: indien jongeren tussen de 13 en 27 jaar meer gaan bewegen, leidt dat vooral tot een verhoging van het (gunstige) HDL-cholesterol, een verlaging van de totaal cholesterol/HDL-ratio en een verlaging van de som van de vier huidplooien (Twisk et al., 2000);
- lichaamsvet (gemeten als de som van de vier huidplooien): in het Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek was de hoeveelheid lichaamsvet sterk gerelateerd aan een verhoogde kans op een verhoogd totaal cholesterol, een verlaagd HDL en verhoogde totaal cholesterol/HDL-ratio Twisk et al., 1995). Uit een overzicht van (wat mindere recente) onderzoeken (1970–1992) is gebleken dat kinderoesitas in 30 tot 60 procent van de gevallen blijft bestaan op volwassen leeftijd. Het risico is hoger als het kind obese ouders heeft en is verhoudingsgewijs hoger in oudere en meer obese kinderen (Maffeis, 2000; Serdula et al., 1993). Bijna één op de drie kinderen met overgewicht heeft een verhoogde bloeddruk en kinderen met overgewicht hebben tienmaal meer kans op hypertensie en twee- tot driemaal meer kans op een verhoogd totaal en LDL-cholesterolgehalte in het bloed op volwassen leeftijd (Must en Strauss, 1999).

3. Leefstijl- en risicofactoren

3.1 Roken

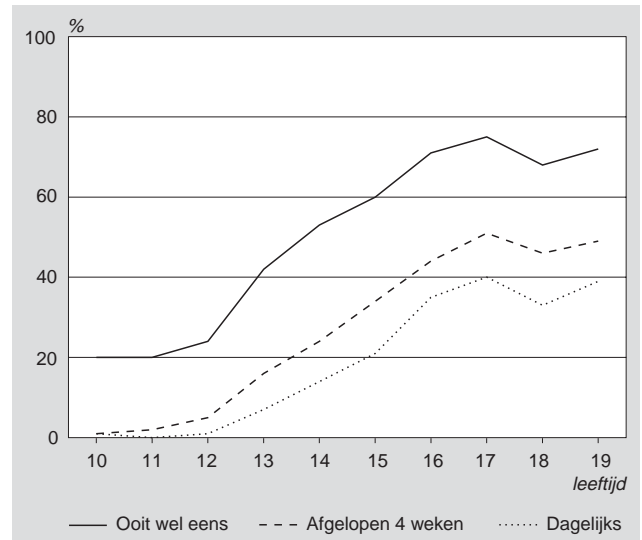
Een van de belangrijkste leefstijlfactoren die het risico op hart- en vaatziekten verhoogt, is roken. Roken is niet alleen direct gerelateerd aan het ontstaan van hart- en vaatziekten, maar ook indirect door de beïnvloeding van risicofactoren (Beaglehole, 1990). Onder jongeren in Nederland wordt nog steeds veel gerookt. Het gemiddeld aantal sigaretten per dag bedroeg voor de 10–12-jarige rokers twee, voor de 17–19-jarige rokers tien en voor de volwassen rokers vijftien.

De hier gepresenteerde gegevens zijn afkomstig uit onderzoek onder jongeren, uitgevoerd in opdracht van Stivoro. In dit onderzoek zijn 10–19-jarigen op straat (in en rond scholen) ondervraagd, buiten aanwezigheid van volwassenen. Voor de rookstatus zijn drie verschillende categorieën gehanteerd: 'ooit wel eens gerookt', 'de afgelopen vier weken gerookt' en 'rookt dagelijks'.

In het vervolg van deze paragraaf wordt met 'rokers' steeds bedoeld dat men de afgelopen vier weken heeft gerookt. In 2002 rookte 28 procent van de jongeren tussen de 10 en 20 jaar. Er rookten meer jongens (29 procent) dan meisjes (26 procent). Van de 10–12-jarigen rookte 2 procent van de meisjes en 5 procent van de jongens; in de leeftijdsgroep 17–19 jaar rookte 44 procent van de meisjes en 47 procent van de jongens (grafiek 1 en 3).

In 2002 rookte van de totale bevolking van 15 jaar en ouder 34 procent van de mannen en 28 procent van de vrouwen (Stivoro, 2003).

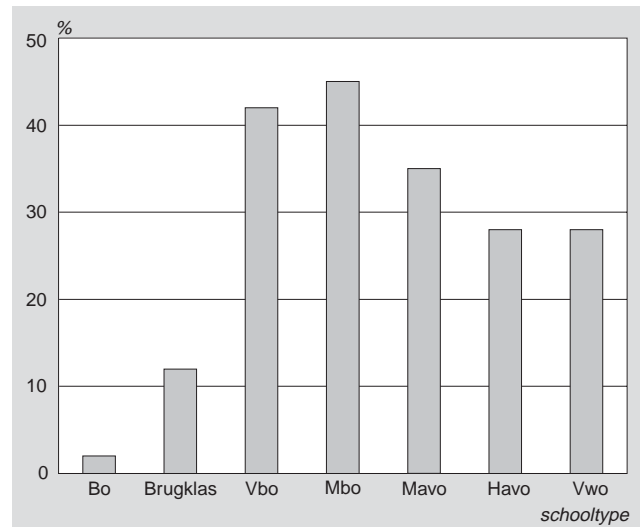
1. Percentage jongeren dat ooit wel eens, de afgelopen vier weken en dagelijks rookt, 2001

Bron: Stivoro.

Het percentage rokers onder jongeren die een lagere opleiding volgen, blijkt hoger te zijn dan onder jongeren die een hogere opleiding volgen (grafiek 2). Bij de interpretatie moet rekening worden gehouden met het feit dat er ook een sterk leeftijdseffect is (bijvoorbeeld basisonderwijs en brugklas versus overig voorgezet onderwijs). De afgelopen tien jaar is er weinig veranderd in het percentage jongeren dat rookt (grafiek 3).

2. Percentage jongeren dat de afgelopen vier weken heeft gerookt naar opleiding, 2001

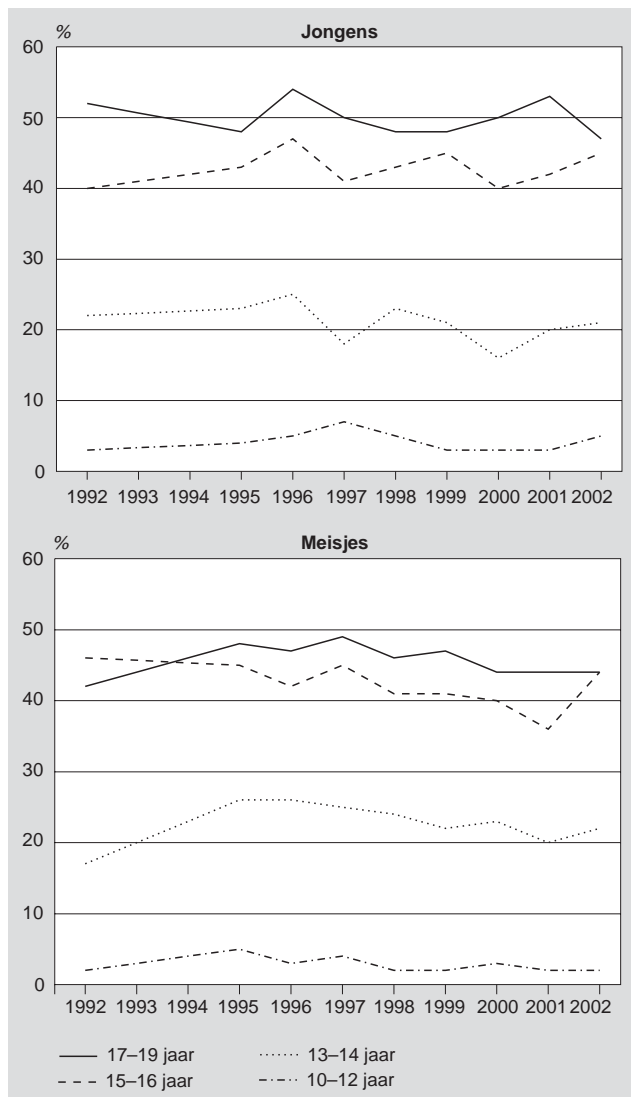

Bron: Stivoro.

3.2 Lichamelijke activiteit

Onder lichamelijke activiteit worden diverse vormen van bewegen verstaan. De belangrijkste zijn sporten, fietsen en wandelen. Om te bepalen of jongeren voldoende bewegen, is de Nederlandse Norm Gezond Bewegen (NNGB) voor de jeugd opgesteld (Hildebrandt et al., 1999). Deze norm luidt als volgt: dagelijks één uur matig intensieve lichamelijke activiteit (bijvoorbeeld aerobics, skateboarden of hardlo-

3. Percentage jongens en meisjes dat rookt naar leeftijd, 1992–2002

Bron: Stivoro.

pen in een tempo van 8 km/uur), waarbij de activiteiten minimaal twee keer per week gericht zijn op het verbeteren of handhaven van lichamelijke fitheid (kracht, lenigheid en coördinatie).

Deze norm wijkt af van de Nederlandse Norm Gezond Bewegen voor volwassenen en 55-plussers, waarbij de norm een half uur matig intensieve lichamelijke activiteit op ten minste 5 dagen per week bedraagt.

In deze paragraaf is gekeken naar het percentage jongeren dat voldoet aan de norm voor jongeren en tevens naar het percentage dat voldoet aan de norm voor volwassenen, om een betere vergelijking met andere leeftijdsgroepen mogelijk te maken. Omdat het percentage jongeren dat voldoet aan de norm niet altijd beschikbaar was, zijn voor uitsplitsing naar leeftijd en opleiding percentages weergegeven voor sportdeelname. Voor de trend in de tijd is naast sportdeelname een schatting gemaakt van het percentage dat aan de norm voor jongeren voldoet.

Het Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek laat zien dat de grootste daling in lichamelijke activiteit plaatsvindt tussen 13 en 17 jaar. Lichamelijke activiteit is hierbij gemeten in gemiddelde totale wekelijkse activiteit met een minimale intensiteit van 4 MET's (MET staat voor metabole

eenheden ten opzichte van het rustmetabolisme, oftewel het energieverbruik van een bepaalde activiteit, uitgedrukt in aantal malen het rustmetabolisme). Tussen 13 en 27 jaar is er sprake van een relatieve daling in de totale gemiddelde wekelijkse activiteit van 42 procent bij jongens en 17 procent bij meisjes. De sterkste daling vindt hierbij plaats tussen de 13 en 17 jaar. Daarna blijft het activiteitenpatroon onverminderd laag gedurende de jongvolwassen periode (Kemper, 1995).

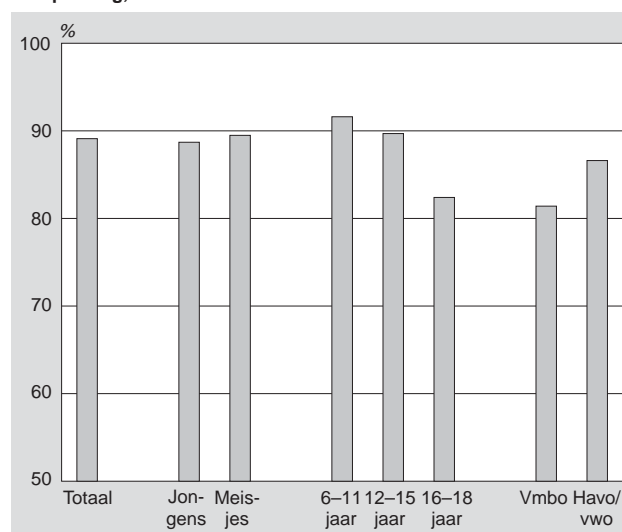
Uit gegevens van het CBS over 2002 blijkt dat een kwart van de jongens en een vijfde van de meisjes van 12 tot en met 17 jaar dagelijks gedurende 60 minuten matig intensief actief is (norm jongeren).

Uit de Monitor Beweging en Gezondheid blijkt dat de helft van de 13-18-jarigen op ten minste 5 dagen per week gedurende 30 minuten matig intensief actief is (norm volwassenen). Vergeleken met oudere leeftijdscategorieën voldoen jongeren van 13-18 jaar het best aan deze Norm voor Gezond Bewegen (Ooijendijk et al., 2002). Onder alle jongeren van 13 jaar en ouder bedraagt dit aandeel 45 procent.

Omdat er voor de Nederlandse Norm Gezond Bewegen voor jongeren geen leeftijds- en opleidings specifieke informatie is, is gekeken naar een andere indicator voor lichamelijke activiteit, namelijk sportdeelname. Daarvoor is gebruik gemaakt van het AVO van het SCP. In het AVO wordt via een enquête informatie verzameld over sporten, inclusief fiets- en wandelsport. Voor het verzamelen van informatie over sportdeelname werden 26 sporten voorgesteld, met mogelijkheid tot invullen van overige sportieve activiteiten. De informatie is verzameld over activiteiten in het verleden ('recall'). Gebleken is dat deze methode kan leiden tot een overschatting.

Circa 90 procent van de jongeren tussen de 6 en 15 jaar heeft de afgelopen twaalf maanden gesport, terwijl dat voor de leeftijdscategorie 16-18 jaar 80 procent is (grafiek 4). De sportdeelname onder jongeren die een vmbo-opleiding (mavo en vbo) volgen, is iets lager (80 procent) dan onder havo- of vwo-leerlingen (ruim 85 procent) (bron: AVO, SCP).

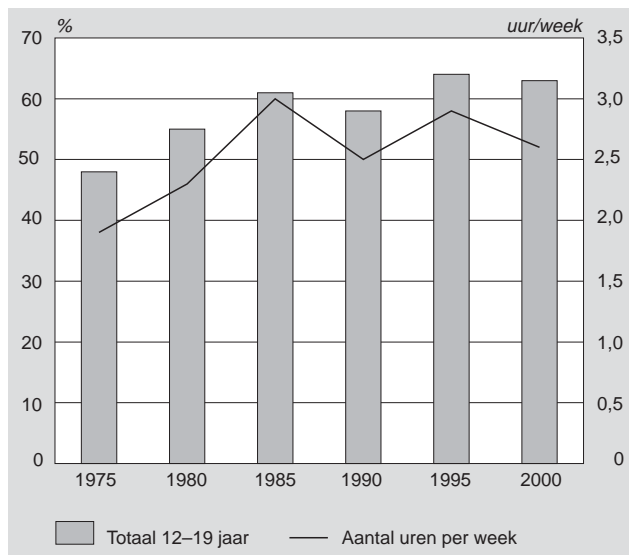
4. Sportdeelname van jongeren van 6-18 jaar naar geslacht, leeftijd en opleiding, 1999

Bron: AVO, SCP.

De trend in de tijd voor deelname aan sport is gebaseerd op het Tijdsbestedingonderzoek (TBO) van het SCP. Dit onderzoek heeft een andere vraagstelling en methoden dan het AVO (zie hierboven). Het TBO kent drie belangrijke fasen. Eerst wordt (thuis) een basisvragenlijst afgenomen. Vervolgens wordt gevraagd een dagboekje bij te houden. Ten slotte wordt een eindvragenlijst ingevuld. In *grafiek 5* is voor de periode 1975 tot 2000 zowel het percentage personen dat een sport beoefent als het aantal uren per week weergegeven.

5. Sportbeoefening van 12–19-jarigen, 1975–2000

Bron: TBO, SCP.

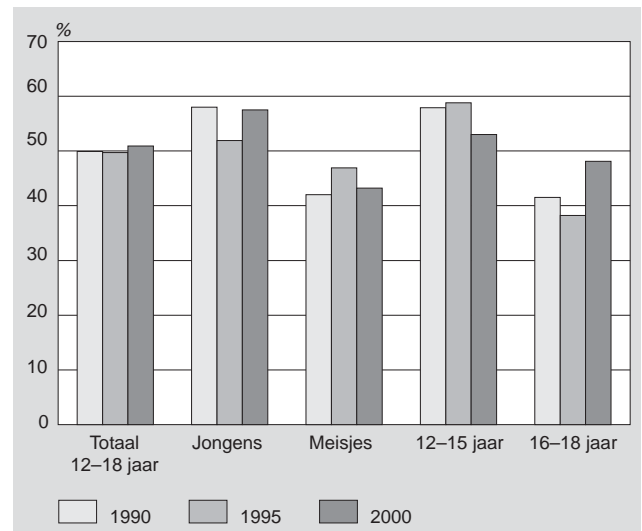
Tot halverwege de jaren tachtig steeg het percentage jongeren (12–19 jaar) dat minstens één keer per week sportte. Daarna bleef het percentage redelijk stabiel, rond de 60 procent. Ook het gemiddeld aantal uren dat werd gesport, is redelijk stabiel met ongeveer 2,5 uur per week

Op basis van het TBO kan een schatting worden gemaakt van de trend in de tijd. Hierbij zijn de volgende activiteiten meegenomen: sport, spel en recreatie (wandelen, fietsen, spelen etc.), lopen/fietsen en huishoudelijk werk. Het nadeel is dat er geen informatie is over de intensiteit waarmee bewogen wordt. Hierdoor kunnen de geschatte percentages mogelijk te hoog zijn (lopen, zonder hierbij een specifieke snelheid te noemen, zou bijvoorbeeld een te lage intensiteit kunnen hebben om als een matig intensieve activiteit beschouwd te worden). Er is gekeken naar de norm voor jongeren (dagelijks één uur matig intensief bewegen). Hierbij is het percentage weergegeven dat aan de norm voldoet (*grafiek 6*).

3.3 Invloed van andere factoren in relatie tot lichamelijke activiteit

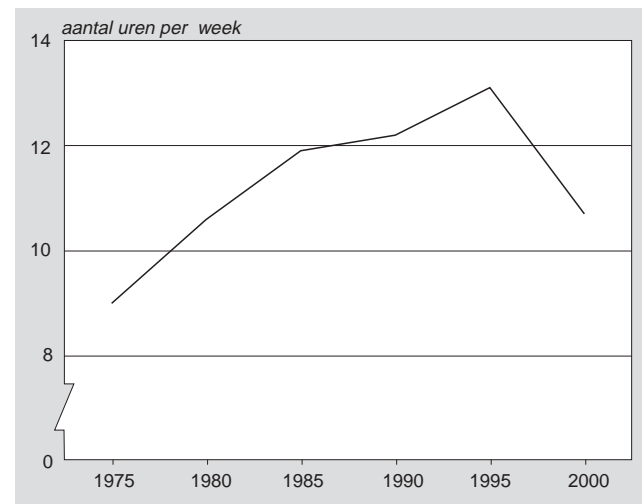
Vrijwel alle jongeren besteden tijd aan televisiekijken. Tussen 1975 en 1995 is het aantal uren dat 12–18-jarigen televisie kijken gestegen van 9 naar 13 uur per week (*grafiek 7*). Daarna is het aantal uren dat jongeren televisie kijken echter gedaald. In 2000 bedroeg dit circa tien uur per

6. Geschat percentage 12–18-jarigen dat aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen voor jongeren voldoet, 1990–2000

Bron: TBO, SCP.

7. Gemiddeld aantal uren per week dat 12–18-jarigen besteden aan televisie kijken, 1975–2000

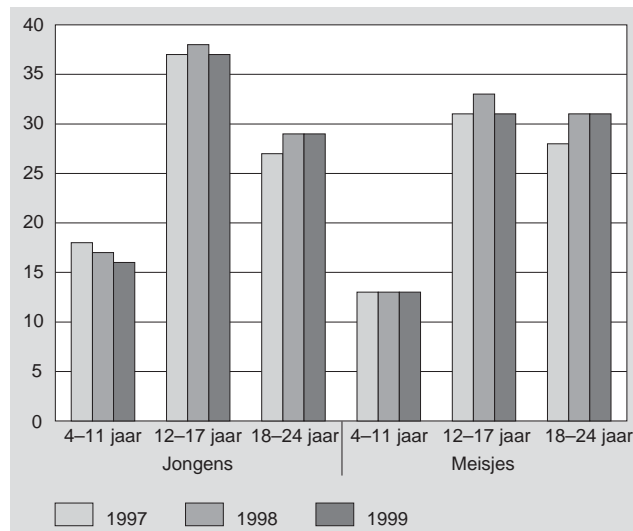
Bron: TBO, SCP.

week. De daling wordt echter gedeeltelijk ‘gecompenseerd’ door een toename van computergebruik. Vaak wordt televisie kijken gecombineerd met het eten van energierijke versnaperingen (Robinson, 1998). Wordt naar verschillende leeftijdsklassen gekeken, dan blijkt dat vooral veel jongeren tussen 12 en 24 jaar meer dan 20 uur per week televisie kijken (SCP, 2003; *grafiek 8*).

Het aandeel jongeren dat ten minste één keer per week de computer gebruikt, steeg in de periode 1990–2000 van 24 naar 67 procent. Ook het computerbezit is sinds 1990 sterk toegenomen, van 41 procent in 1990 naar 86 procent in 2000 (SCP, 2003).

Het percentage computergebruikers is onder 12–18-jarigen lager naarmate het opleidingsniveau van de ouders hoger is (74 procent bij laagopgeleide ouders en 63 procent bij hoogopgeleide ouders). Het percentage jongeren dat internet gebruikt, is echter hoger naarmate het opleidingsniveau van de ouders hoger is (25 procent bij laagopgeleide en 40 procent bij hoogopgeleide ouders; SCP, 2003).

8. Percentage jongeren van 4–24 jaar dat meer dan 20 uur per week televisie kijkt naar geslacht en leeftijd, 1997–1998

Bron: CBS.

De tijd die door 12–18-jarigen achter de computer wordt doorgebracht, is gestegen van 8 minuten per dag in 1990 naar 25 minuten per dag in 2000. Er is een vrij groot verschil tussen jongens en meisjes: in 2000 werd door jongens 36 minuten per dag en door meisjes 12 minuten per dag achter de computer doorgebracht (TBO; SCP, 2003).

3.4 Voeding

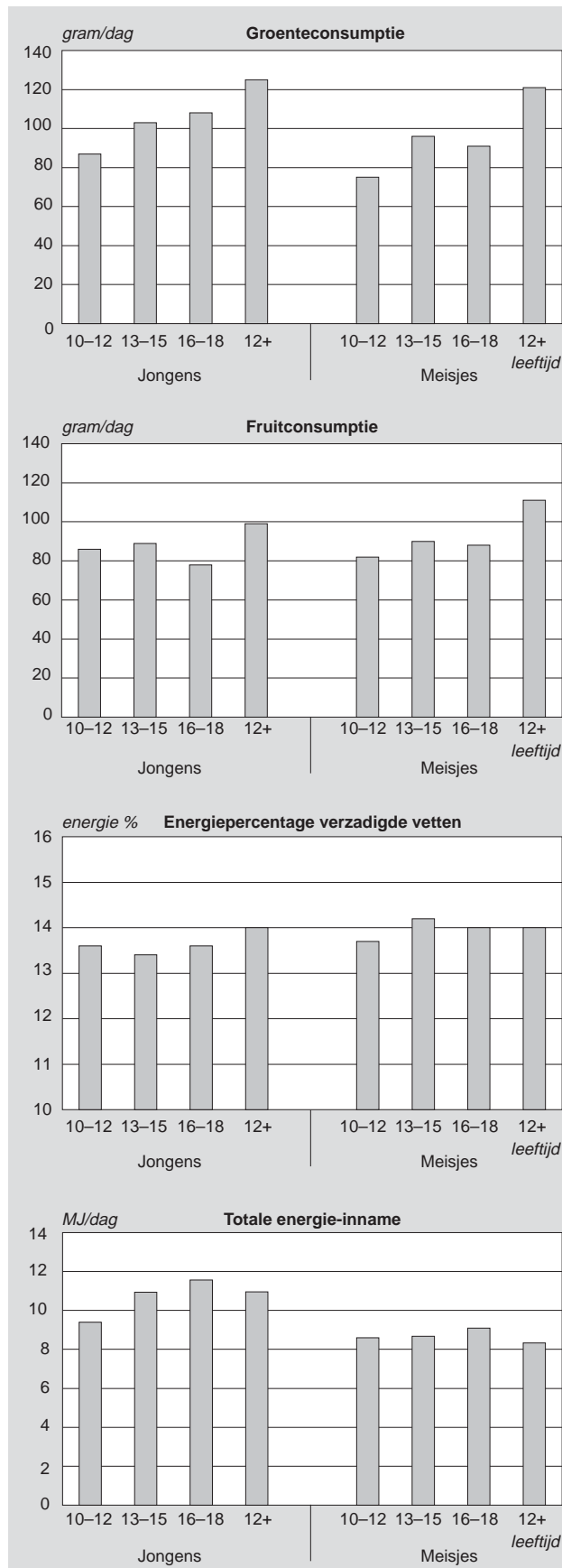
Een ongezond voedingspatroon is onder andere een belangrijke risicofactor voor hart- en vaatziekten. Het betreft hier vooral een tekort aan groenten en fruit, en een te hoge inname van verzadigde vetten. Vanuit het oogpunt van preventie van overgewicht staat de energiebalans in de belangstelling: een hoge energie-inname kan bij te weinig bewegen leiden tot overgewicht.

De consumptie van groenten, fruit en verzadigde vetten is bepaald aan de hand van de VCP (onderzoek naar voedingsgewoonten uitgevoerd onder 6 duizend personen in 1987/1988, in 1992 en in 1997/1998). De VCP geeft een indicatie van de gemiddelde dagelijkse inneming van voedingsstoffen en groepen voedingsmiddelen door de Nederlandse bevolking. Er waren gegevens beschikbaar van circa 280 jongens en 260 meisjes tussen de 12 en 18 jaar (grafiek 9a-d).

De gemiddelde totale energie-inname bedraagt bij 10–12-jarige jongens ongeveer 9,5 MJ (Mega Joule) en bij 16–18-jarige jongens ongeveer 11,5 MJ per dag. Bij meisjes van 10 tot en met 18 jaar ligt de gemiddelde totale energie-inname per dag lager, op ongeveer 8,5 MJ.

De gemiddelde groenteconsumptie ligt bij jongeren van 10–18 jaar tussen de 80 en 100 gram per dag. De gemiddelde dagelijkse fruitconsumptie ligt rond de 80 gram. Dit is aanmerkelijk lager dan geadviseerd volgens Richtlijnen Goede Voeding: elke dag minimaal vier grote eetlepels groente (circa 200 gram) en twee keer fruit (eveneens circa 200 gram). Het gemiddelde energiepercentage verzadigde vetten ligt boven de aanbevolen hoeveelheid: ongeveer 13,5 procent in plaats van minder dan 10 procent.

9. Gemiddelde groenteconsumptie, fruitconsumptie, energiepercentage van verzadigde vetten en totale energie-inname van 12–18-jarigen naar geslacht en leeftijd¹⁾, 1997–1998

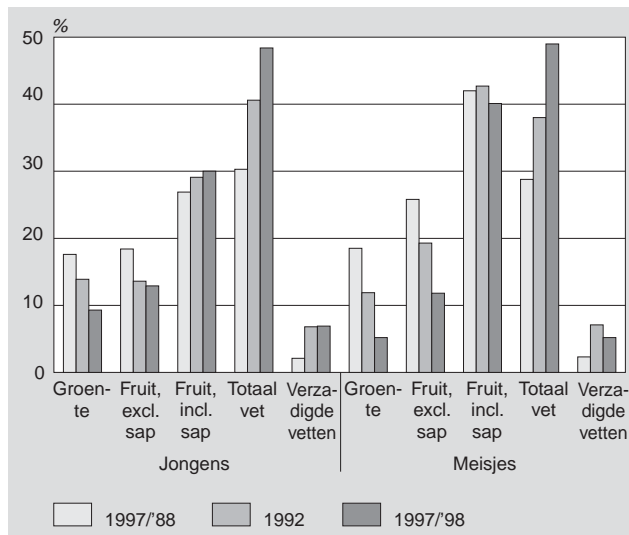
¹⁾ Ter vergelijking zijn ook de gemiddelde waarden voor de totale bevolking van 12 jaar en ouder weergegeven.

Bron: VCP, TNO Voeding.

Voor de trend in de tijd is gekeken naar het percentage dat aan de Richtlijnen Goede Voeding voldoet (dagelijks minimaal 200 gram groenten en 200 gram fruit, minder dan 35 energie% totaal vet en minder dan 10 energie% verzadigd vet).

Het percentage jongeren van 12–19 jaar dat voldoende groenten en fruit eet, is tussen 1987 en 1998 zowel bij jongens als bij meisjes gedaald. Als echter ook het gebruik van vruchtensappen wordt meegerekend, compenseert dat de ongunstige trend voor de fruitconsumptie. Het percentage jongeren dat voldoet aan de richtlijn voor consumptie van totaal vet (minder dan 35 energie%) is gestegen. Het percentage jongeren dat de inneming van verzadigd vet heeft weten te beperken tot maximaal 10 energieprocent is ook iets groter geworden. Maar nog steeds voldoet slechts circa 6 procent van hen aan de richtlijn. In *grafiek 10* is het percentage 12–19-jarigen weergegeven dat aan de Richtlijnen Goede Voeding voldoet.

10. Percentage 12–19 jarigen dat aan de Richtlijnen Goede Voeding voldoet naar geslacht, 1987–1998

Bron: VCP, TNO Voeding.

Bij de 13–18-jarige jongens werd tussen 1987 en 1998 een daling geconstateerd in de gemiddelde consumptie van brood (13 procent, van gemiddeld 196 gram naar 171 gram per dag), groenten (19 procent, van gemiddeld 133 gram naar 108 gram per dag), en 'suiker, snoep en zoet beleg' (29 procent, van gemiddeld 75 gram naar 53 gram per dag). De consumptie van alcoholische dranken, 'noten en snacks' en niet-alcoholische dranken nam toe. Bij meisjes van 13–18 jaar vertoonden de veranderingen in de consumptie van voedingsmiddelen in grote lijnen dezelfde tendens als bij jongens. Opvallend was dat de daling in de consumptie van groenten en fruit (exclusief sappen) bij meisjes sterker was dan bij jongens (Gezondheidsraad, 2002).

Uit het onderzoek 'Jongeren 99' blijkt dat vier op de vijf jongeren tussen de 12 en 14 jaar en driekwart van de 15–19-jarigen in de zomer wekelijks één of meer ijsjes eet. Zo'n 70 procent eet elke week chips (76 procent van de 12–14-jarigen en 65 procent van de 15–19-jarigen) en bijna 40 procent eet minstens één kroket per week (Bureau Interview/NSS, 1999). Uit resultaten van de VCP blijkt dat

in de voeding van schoolkinderen de laatste jaren het energiepercentage enkelvoudige suikers (mono- en disachariden) is gestegen van 25,8–30,5 energie% naar 27,4–33,2 energie%. Mono- en disachariden zijn van nature aanwezig in met name fruit, melk en melkproducten. Toegevoegde mono- en disachariden in producten zijn onder meer aanwezig in snoep, frisdranken, limonade, koek en gebak. De helft van de dagelijkse inname aan mono- en disachariden blijkt tussendoor te worden gebruikt. Ook het frisdrankgebruik bij basisschoolleerlingen in Nederland is waarschijnlijk gestegen. Uit de voedselconsumptiepeilingen komt naar voren dat het gebruik van niet-alcoholische dranken bij basisschoolleerlingen namelijk sterk is toegenomen (Voedingscentrum, 1998).

Uit onderzoek van de Nederlandse Hartstichting, de Universiteit Maastricht en het Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie komen de cijfers naar voren zoals gepresenteerd in *staat 2* (Schaalma et al., 1997; Versteeg, 1997).

Staat 2
Gemiddeld aantal geconsumeerde snacks per week door basisschoolleerlingen en leerlingen van de middelbare school

	Basisschoolleerlingen	Leerlingen van de middelbare school
Gefrituurde snacks	1	1,5
Chips	2 zakken	2,5 zakken
Gebak, gevulde koeken, candybar	2	2,5
Kleine koekjes	4	4

Bron: Nederlandse Hartstichting, Universiteit Maastricht en NIGZ.

Ongeveer 4–13 procent van de Nederlandse kinderen slaat regelmatig het ontbijt over. Uit het Nationale Broodtrommelonderzoek blijkt dat 1 procent van de basisschoolkinderen altijd met een lege maag in de klas verschijnt, terwijl een op de tien soms ontbijt (Berkel et al., 2003). Niet-ontbijten heeft een ongunstige invloed op de schoolprestaties. Bovendien is niet-ontbijten vaak onderdeel van een ongezonde leefstijl, waarvan ook veel snoepen, laat naar bed gaan en gebrek aan ouderlijk toezicht deel uitmaken. Als gevolg van deze leefstijl komt overgewicht vaker voor. Het overslaan van het ontbijt komt vaker voor bij meisjes, oudere kinderen, kinderen uit een eenoudergezin en kinderen van laagopgeleide ouders (Verheul-Koot, 2002; Gorissen et al., 1999; Brugman et al., 1998).

3.5 Overgewicht

Overgewicht bij jongeren is ook in Nederland een steeds groter wordend probleem. In meer dan 90 procent van de gevallen wordt obesitas bij kinderen veroorzaakt door een te hoge energie-inname en/of verkeerde voedingsgewoonten in combinatie met te weinig lichamelijke activiteit. Slechts bij een klein deel (minder dan 10 procent) wordt obesitas veroorzaakt door ziektebeelden (zoals een te traag werkende schildklier), geneesmiddelen en gendefecten (Dietz, 1999; Wabitsch, 2000; Casteels en Vinckx, 2001). Uit studies onder tweelingen, geadopteerde kinderen en families blijkt dat erfelijke aanleg bijdraagt aan 25–40 procent van de inter-individuele verschillen in overgewicht. Gendefecten kunnen hiervan in zeldzame gevallen de oorzaak zijn. In de meeste gevallen leidt erfelijke aanleg echter

niet direct tot overgewicht, maar zorgt dit er wel voor dat deze personen eerder door een positieve energiebalans overgewicht ontwikkelen (Twisk et al., 2000).

De hoogste prevalentie van obesitas komt volgens Fredriks et al. (2000) voor bij:

- obese ouders (eetgedrag van ouders met voorbeeldrol);
- tweeverdienende ouders en een buitenshuis werkende moeder; de prevalentie is hoger naarmate het aantal uren dat de moeder buitenshuis werkt, toeneemt;
- eenoudergezinnen. In eenoudergezinnen is het percentage kinderen dat niet ontbijt bijvoorbeeld hoger dan in twee-oudergezinnen;
- allochtonen; en
- ouderlijke verwaarlozing.

Bij volwassenen wordt overgewicht gedefinieerd als de BMI (body mass index = gewicht/lengte²) 25,0–29,9 kg/m² bedraagt en obesitas als de BMI 30,0 kg/m² of hoger is. Bij jongeren worden voor het vaststellen van overgewicht en obesitas aangepaste afkapwaarden van de BMI gebruikt. Hiervoor heeft de International Obesity Task Force in 2000 voor leeftijd aangepaste grenswaarden opgesteld op basis van zes grote cross-sectionele groeionderzoeken, waaronder de Nederlandse Groeistudie. Deze aangepaste grenswaarden worden voor jongeren nu internationaal voor de bepaling van de prevalentie van overgewicht en obesitas aanbevolen (staat 3; Cole et al., 2000).

Staat 3
Internationale criteria voor signalering van overgewicht en obesitas bij jongens en meisjes

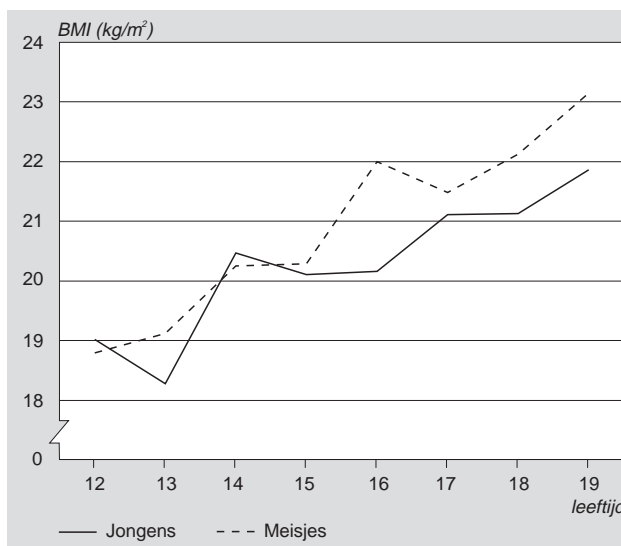
leeftijd	Jongens		Meisjes	
	BMI-waarden waarboven sprake is van overgewicht	BMI-waarden waarboven sprake is van obesitas	BMI-waarden waarboven sprake is van overgewicht	BMI-waarden waarboven sprake is van obesitas
10	19,8	24,0	19,9	24,1
11	20,5	25,1	20,7	25,4
12	21,2	26,0	21,7	26,7
13	21,9	26,8	22,6	27,8
14	22,6	27,6	23,3	28,6
15	23,3	28,3	23,9	29,1
16	23,9	28,9	24,4	29,4
17	24,5	29,4	24,7	29,7
18	25,0	30,0	25,0	30,0

Recent onderzoek onder jongeren van 11 tot 16 jaar laat zien dat ook de buikomvang mogelijk een goede maat voor overgewicht bij jongeren is. De buikomvang is vooral een maat voor het centraal opgeslagen vet. Teveel vet in de buik geeft een verhoogd risico op hart- en vaatziekten (McCarthy et al., 2003).

Bij volwassenen (20–69-jarigen) komt bij ongeveer drie op de tien vrouwen en 45 procent van de mannen overgewicht voor (BMI 25,0–29,9 kg/m²). Ernstig overgewicht (BMI van 30 kg/m² of hoger) komt bij 10 procent van de mannen en vrouwen voor. In *grafiek 11* is voor de periode 1998–2001 de gemiddelde BMI voor 12–19-jarigen weer gegeven. De gemiddelde BMI neemt toe met de leeftijd.

Op basis van de aangepaste grenswaarden voor kinderen is het percentage jongeren met overgewicht en obesitas bepaald voor 12–15-jarigen en voor 16–19-jarigen. Onder 12–15-jarigen kwam overgewicht voor bij 15 procent van

11. Gemiddelde BMI naar leeftijd, 1998–2001

Bron: REGENBOOG-project (samenwerking tussen CBS, RIVM en GGD-en).

de jongens en 7 procent van meisjes. Onder 16–19-jarigen bedroeg dit aandeel 11 procent bij jongens en 17 procent bij meisjes (*grafiek 12a en 12b*). Hierbij moet worden opgemerkt dat de prevalenties gebaseerd zijn op kleine aantallen en dus met enige voorzichtigheid dienen te worden geïnterpreteerd.

Obesitas bij kinderen hangt samen met een lager opleidingsniveau en een lager inkomen van de ouders. Na correctie voor BMI van de ouders verdwijnt echter in veel studies deze relatie (Twisk et al., 2000).

Uit onderzoek onder de Nederlandse jeugd (4–15 jaar) is gebleken dat een lager opleidingsniveau van de ouders een significante en onafhankelijke relatie heeft met overgewicht bij kinderen. Onder kinderen van ouders zonder opleiding of met alleen basisonderwijs bedroeg het aandeel relatief zware kinderen 14 procent; onder kinderen van ouders met een HBO of universitaire opleiding was dit 6 procent. In dit onderzoek wordt 10 procent van de kinderen die de hoogste BMI hebben als relatief zwaar beschouwd. In hoeverre er echter bij deze relatief zware kinderen sprake is van overgewicht, is onduidelijk (Brugman, 1995).

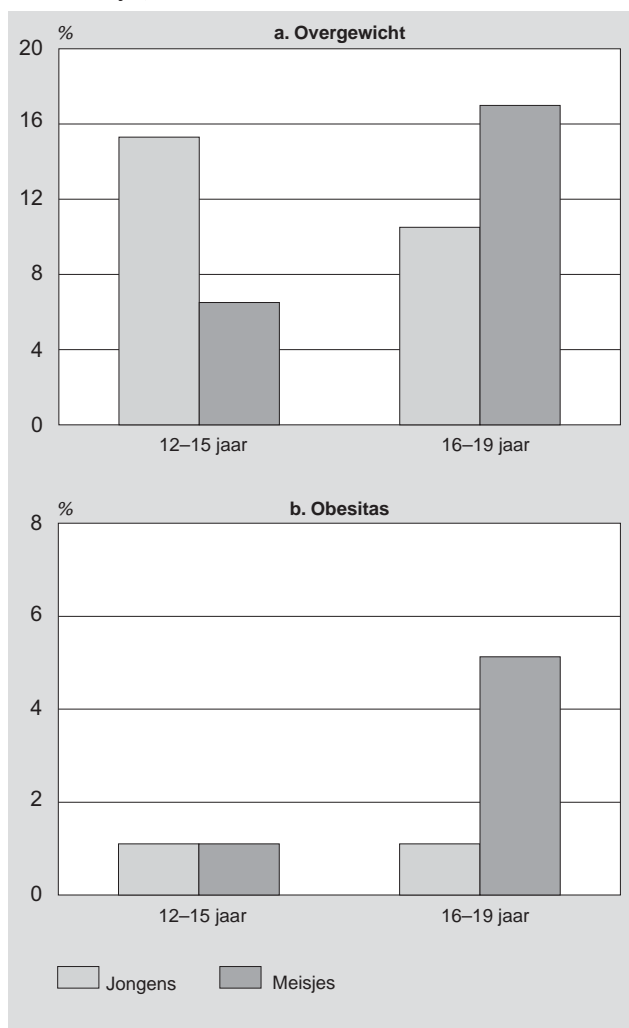
In *grafiek 13* zijn de prevalenties van overgewicht en obesitas volgens voor kinderen aangepaste grenswaarden weergegeven. Deze gegevens zijn afkomstig van de Derde en Vierde Landelijke Groeistudie (1980/1997) en kunnen daardoor afwijken van eerder genoemde prevalenties gebaseerd op gegevens van het REGENBOOG-project (1998–2001).

In 1997 was de prevalentie van overgewicht bij zowel jongens als meisjes twee keer zo hoog als in 1980. Ook de prevalentie van obesitas was in 1997 bij jongens en meisjes hoger dan in dan in 1980 (Hirasing et al., 2001).

Overgewicht en diabetes mellitus

In Noord-Amerika komt diabetes mellitus type 2, een aandoening die sterk samenhangt met overgewicht, nu al vaker voor op kinderleeftijd (Fagot Campagna et al., 2000). In recent gepubliceerd Amerikaans onderzoek werd bij 25

12. Percentage jongeren met overgewicht en obesitas naar geslacht en leeftijd¹⁾, 1998–2001

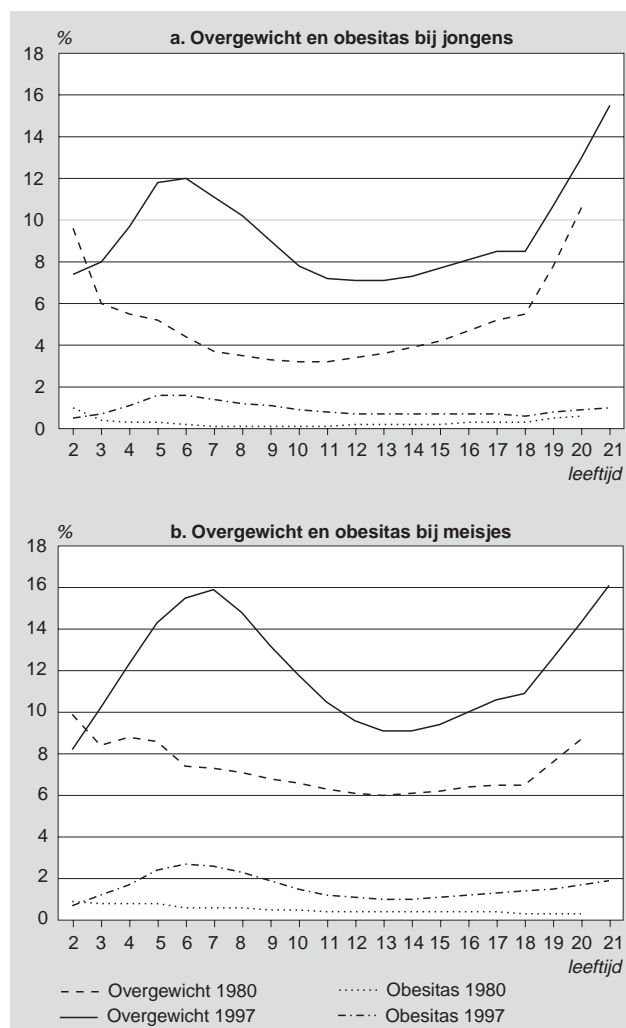
¹⁾ Vastgesteld aan de hand van voor leeftijd aangepaste BMI's, zie staat 3.
Bron: REGENBOOG-project (samenwerking tussen CBS, RIVM en GGD-en).

procent van de obese kinderen van 4 tot 10 jaar en bij 21 procent van de obese tieners van 11 tot 18 jaar een gestoorde glucosetolerantie vastgesteld. Bij 4 procent van de obese tieners was reeds sprake van 'stille' diabetes mellitus (Sinha et al., 2002). Een hoge prevalentie van diabetes mellitus type 2 bij kinderen kan op latere leeftijd leiden tot het vaker en eerder vóórkomen van ernstige complicaties. Diabetes mellitus type 2 is onder andere een sterke risicofactor voor hart- en vaatziekten (Bray, 2002; Ebbeling et al., 2002; Gezondheidsraad, 2003). Ook in Nederland zien kinderartsen tegenwoordig meer kinderen en jongeren met diabetes type 2.

3.6 Verhoogde bloeddruk

Om na te gaan of jongeren een verhoogde bloeddruk hebben, worden meestal percentielkaarten gebruikt. Hierbij kan de bloeddruk worden gerelateerd aan de lengte of de leeftijd. Geadviseerd wordt om kinderen met een bloeddruk die zich bij herhaling in de bovenste 5 procent van de bloeddrukverdeling bevindt, algemene leefstijladviezen te geven. Belangrijk is te constateren dat bij kinderen de bloeddruk verandert met de groei en dat de 'verandersnel-

13. Percentage jongens en meisjes met overgewicht en obesitas naar leeftijd, 1980 en 1987

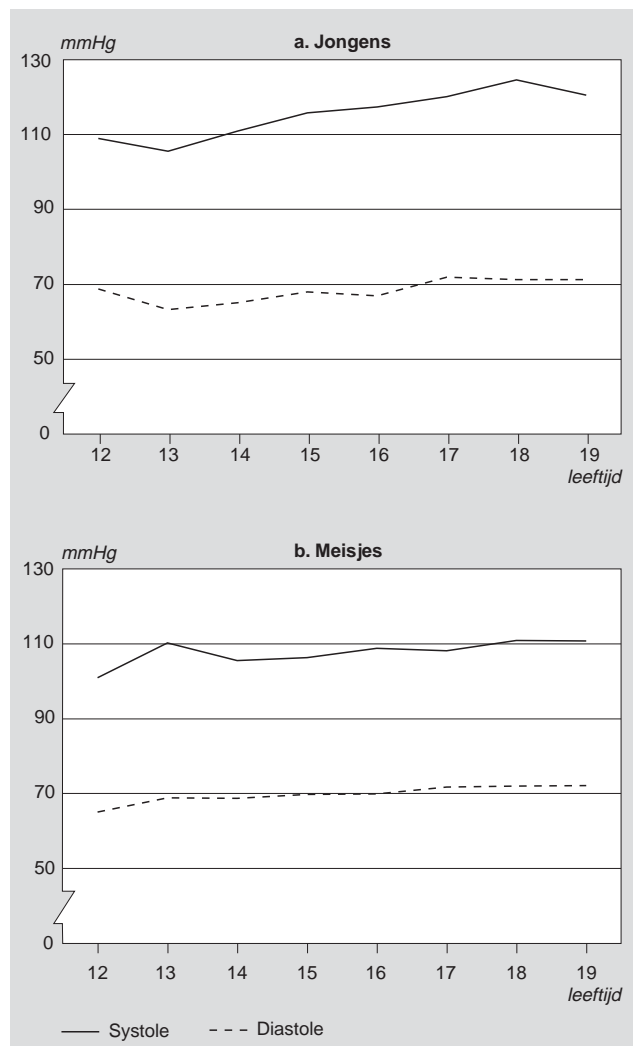
Bron: Landelijke Groeistudies, TNO (Fredriks et al., 2000; Cole en Roede, 1999).

heid' mogelijk belangrijker is dan het absolute niveau. Om prevalenties weer te kunnen geven, zijn in deze paragraaf op kinderen afgestemde grenswaarden gehanteerd. Deze waarden (126/82 mmHg) zijn gebaseerd op een rapport over bloeddruk bij kinderen van een Amerikaans nationaal gezondheidsinstituut en werden ook gebruikt in het Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek (National Heart, Lung and Blood Institute, 1987; Grobbee en Hofman, 1985).

Voor personen van 20 tot en met 69 jaar wordt voor een derde van de mannen en voor een kwart van de vrouwen een bloeddruk hoger dan 140 mmHg systolisch en/of 90 mmHg diastolisch gezien (bron: REGENBOOG, 1998–2000). In *grafiek 14* zijn voor de periode 1998–2001 de gemiddelde systolische en diastolische bloeddruk weergegeven naar leeftijd en geslacht. Vooral de systolische bloeddruk bij jongens neemt toe met de leeftijd, maar ook de systolische bloeddruk bij meisjes en de diastolische bloeddruk bij jongens en meisjes nemen licht toe met de leeftijd.

Voor de periode 1998–2001 is het percentage met een te hoge bloeddruk bepaald voor 12–15-jarigen en voor 16–19-jarigen. Hierbij zijn de grenswaarden 126/82 mmHg

14. Gemiddelde bloeddruk naar leeftijd, 1998–2001

Bron: REGENBOOG-project (samenwerking tussen CBS, RIVM en GGD-en).

aangehouden (grafiek 15). Een verhoogde bloeddruk komt bij 16–19-jarigen vaker voor dan bij 12–15-jarigen, vooral bij jongens. De prevalenties zijn echter gebaseerd op kleine aantallen.

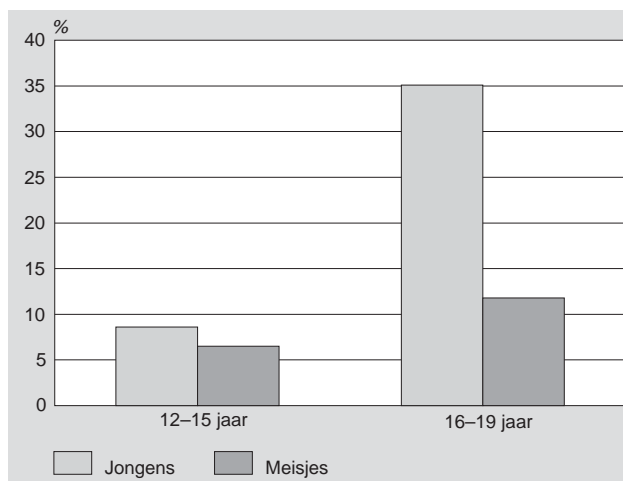
Voor de oudste groep (16–19 jaar, deels volwassenen) zouden ook de grenswaarden voor volwassenen (140/90 mmHg) kunnen worden gehanteerd. De prevalentie voor deze leeftijdsgroep wordt dan 6 procent voor jongens en 2 procent voor meisjes.

De hoge prevalentie bij 16–19-jarige jongens bij een grenswaarde van 126/82 mmHg kan veroorzaakt worden doordat de gemiddelde systolische bloeddruk in deze leeftijdsgroep schommelt rondom de grenswaarden. Hierdoor komt de bloeddruk van een relatief groot aantal jongens net boven de grenswaarde uit. Bij hanteren van de grenswaarden voor volwassen wordt de prevalentie veel lager.

3.7 Verhoogd cholesterolgehalte

Ook voor het serumcholesterolgehalte worden bij jongeren lagere grenswaarden gehanteerd dan bij volwassenen. Bij het berekenen van prevalenties voor jongeren van 12 tot

15. Percentage jongeren met een verhoogde bloeddruk¹⁾ naar leeftijd, 1998–2001

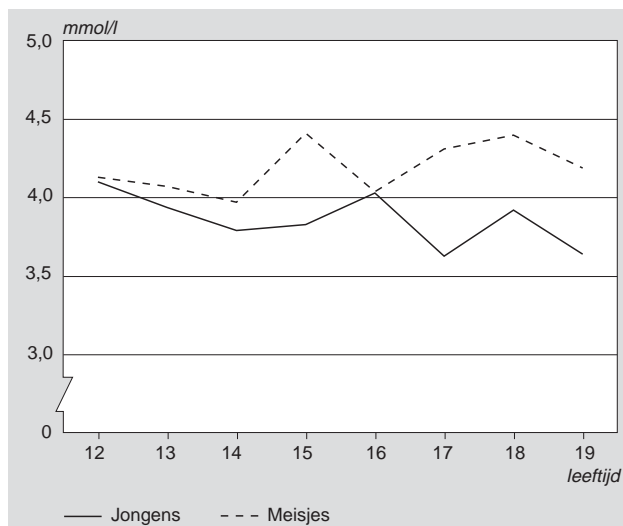
¹⁾ Bloeddruk groter dan of gelijk aan 126/82 mmHg.

Bron: REGENBOOG-project (samenwerking tussen CBS, RIVM en GGD-en).

19 jaar is dezelfde grenswaarde gebruikt als in het Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek ($\geq 5,2$ mmol/l, gebaseerd op Bell et al. (1986).

In 1998–2000 kwam bij circa 18 procent van de mannen en 16 procent van de vrouwen van 20 tot 70 jaar een verhoogd cholesterol ($\geq 6,5$ mmol/l) voor. Personen die aangaven medicatie te gebruiken voor een verhoogd cholesterol zijn hierbij meegenomen. In grafiek 16 zijn voor 12–19-jarigen de gemiddelde totaal cholesterolwaarden weergegeven, uitgesplitst naar leeftijd en geslacht. Voor meisjes lijkt het gemiddelde cholesterolgehalte vrijwel gelijk te blijven, en voor jongens iets te dalen.

16. Gemiddelde cholesterolwaarden bij 12 tot en met 19-jarigen, 1998–2001

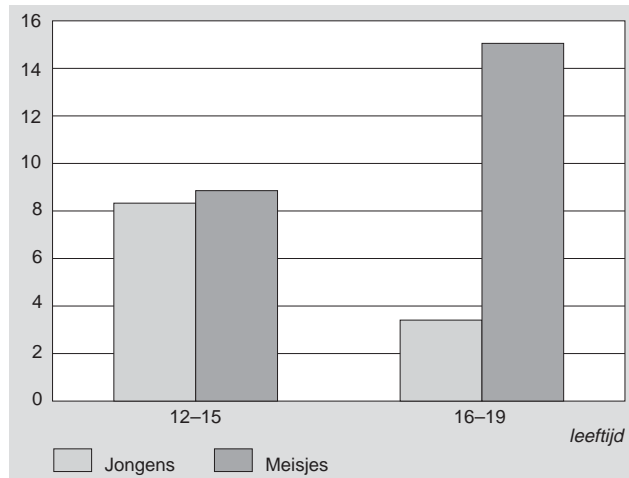

Bron: REGENBOOG-project (samenwerking tussen CBS, RIVM en GGD-en).

De prevalentie van een verhoogd serumcholesterolgehalte is bij wat oudere jongens van 16 tot 19 jaar lager dan bij jongens van 12 tot 16 jaar. Voor meisjes geldt dit niet. Zij

hebben op oudere leeftijd juist vaker een verhoogd cholesterol (*grafiek 17*). Ook hier geldt dat de prevalenties gebaseerd zijn op kleine aantallen en dat deze met enige voorzichtigheid dienen te worden geïnterpreteerd.

17. Percentage jongeren met een verhoogde cholesterol¹⁾ naar leeftijd, 1998–2001

¹⁾ Cholesterol groter dan of gelijk aan 5,2 mmol/l.

Bron: REGENBOOG-project (samenwerking tussen CBS, RIVM en GGD-en).

Voor de groep jongeren van 16–19 jaar (deels volwassenen) zou ook een hogere grenswaarde kunnen worden gehanteerd. Indien het totaal cholesterolgehalte als verhoogd wordt beschouwd vanaf een waarde van 6,5 mmol/l, bedraagt de prevalentie voor hen slechts 0,5 procent.

Voor alle hierboven beschreven risicofactoren geldt dat hoe hoger (ongunstiger) het niveau van de risicofactor is, hoe ongunstiger dit is voor het risico op hart- en vaatziekten. Het streven naar lage niveaus van de risicofactoren is daarom wenselijk voor alle leeftijdsklassen.

4. Samenvatting, conclusies en aanbevelingen

Een overzicht van het vóórkomen van leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten bij jongeren is weergegeven in *staat 4*.

Sommige ongezonde leefgewoonten worden al op jonge leeftijd gevormd. Het is van belang dat jongeren gezonde keuzes leren te maken. Preventieve activiteiten bij jongeren kunnen het best op rookgedrag en overgewicht worden gericht. Het rookgedrag wordt gevormd gedurende de adolescentie en komt op circa 16-jarige leeftijd overeen met dat van de volwassen bevolking. Men kan het beste proberen jongeren van 13–15 jaar ervan te weerhouden te gaan roken, omdat de meeste jongeren in deze leeftijds-

Staat 4
Prevalenties van en trends in leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten bij jongeren gebaseerd op meest recente beschikbare gegevens (1997-2002)

	Prevalentie	Trend bij jongeren bij toenemende leeftijd (10→19)	Trend in de afgelopen jaren
Roken	J : 29% M: 26%	Rond 13–14-jarige leeftijd sterkste stijging	J: = M: =
Lichamelijke activiteit	Nederlandse Norm Gezond Bewegen voor jongeren (op basis van CBS gegevens) J: 26% voldoet M: 21% voldoet	16–18-jarigen sporten minder en voldoen minder aan de norm dan 12–15-jarigen (op basis van Tijdsbestedingsonderzoek)	Sportdeelname: tot halverwege de jaren tachtig: ↑, daarna redelijk stabiel.
Voeding	% dat aan de richtlijnen voldoet:	Gemiddelde consumptie	% dat aan de richtlijnen voldoet:
Groenten	J: 9% M: 5%	J: ↑ met de leeftijd M: eerst ↑, vanaf 16 jaar ↓	↓ (dus ongunstig)
Fruit	J: 13% M: 12%	J: eerst ≈, vanaf 16 jaar ↓ M: eerst ↑, daarna ≈	↓ (dus ongunstig)
Verzadigd vet	J: 7% M: 5%	J: ≈ M: eerst ↑, vanaf 16 jaar ≈	↑ (dus gunstig, maar nog steeds heel laag)
Totaal vet	J: 48% M: 49%	–	↑ (gunstig)
Overgewicht	12–15 jr J: 15% M: 7% 16–19 jr J: 11% M: 17%	J: ↑ met de leeftijd M: ↑ met de leeftijd	↑ in de tijd
Obesitas	12–15 jr J: 1% M: 1% 16–19 jr J: 1% M: 5%	J: ≈ M: eerst ≈, daarna ↑ met de leeftijd	↑ in de tijd
Verhoogde bloeddruk	12–15 jr J: 9% ¹⁾ M: 7% ¹⁾ 16–19 jr J: 35% ¹⁾ / 6% ²⁾ M: 12% ¹⁾ / 2% ²⁾	↑ met de leeftijd ³⁾	–
Verhoogd totaal cholesterol	12–15 jr J: 8% ¹⁾ M: 9% ¹⁾ 16–19 jr J: 3% ¹⁾ / 0% ²⁾ M: 15% ¹⁾ / 1% ²⁾	J: ↓ met de leeftijd ³⁾ M: ↑ met de leeftijd ³⁾	–

¹⁾ Bij groter dan of gelijk aan 126/82 mmHg voor de bloeddruk en groter dan of gelijk aan 5,2 mmol/l voor het cholesterolgehalte.

²⁾ Bij groter dan of gelijk aan 140/90 mmHg voor de bloeddruk en groter dan of gelijk aan 6,5 mmol/l voor het cholesterolgehalte.

³⁾ Trend bij toenemende leeftijd afhankelijk van leeftijdsafhankelijke grenswaarden.

groep gaan roken en omdat gebleken is dat uitstellen van roken effectief is (van uitstel komt vaak afstel).

Naast rookgedrag is overgewicht, en vooral de trend dat obesitas steeds meer voorkomt bij jongeren, zorgwekkend. De methoden die gebruikt kunnen worden om overgewicht te voorkomen zijn divers. Jeugdartsen kunnen bijvoorbeeld tijdens periodiek gezondheidsonderzoek overgewicht of een neiging tot overgewicht signaleren en, als het nodig is, leefstijladvies geven. Belangrijke aangrijpingspunten hierbij zijn voeding en lichamelijke activiteit. Hoewel er een gunstige trend zichtbaar is in de consumptie van (verzadigde) vetten, is de voeding van jongeren – evenals bij volwassenen – nog steeds te vet en te calorierijk. Een gezonde voeding met voldoende groenten en fruit dient gestimuleerd te worden. Een gezonde voeding in schoolkantines of het verstrekken van schoolfruit kan hierbij worden aanbevolen.

Ook voldoende lichamelijke activiteit is een belangrijke factor om niet in gewicht toe te nemen. Bij jongeren is het belangrijk dat zij voldoende blijven bewegen, ook wanneer zij ouder worden. Actieve hobby's zouden gestimuleerd moeten worden in plaats van inactieve, zoals TV kijken en computerspelletjes. Daarnaast zouden er bijvoorbeeld goed verlichte en veilige straten moeten komen waar weer kan worden gespeeld. Scholen en sportaccommodaties zouden op een, ook voor kinderen op de fiets, goed bereikbare afstand moeten liggen.

Een gezond gewicht heeft ook een gunstige invloed op de bloeddruk, het cholesterolgehalte en de prevalentie van diabetes type 2. Medicamenteuze behandeling van een verhoogde bloeddruk of een verhoogd cholesterolgehalte heeft een minder hoge prioriteit, tenzij het niveau sterk verhoogd of genetisch bepaald is. Een niet-farmacologische benadering – dus ruime aandacht voor het belang van een gezonde leefstijl – heeft de voorkeur.

Voor alle beschreven risicofactoren geldt dat hoe hoger (ongunstiger) het niveau van de risicofactor is, des te ongunstiger dit is voor het risico op hart- en vaatziekten. Het streven naar lage niveaus van de risicofactoren geldt daarom voor alle leeftijdsklassen.

Bij het bevorderen van gezond gedrag dient men er rekening mee te houden dat bepaalde groepen extra risico's blijken te lopen: kinderen uit etnische minderheidsgroepen, laag opgeleide jongeren en kinderen uit éénoudergezinnen hebben bijvoorbeeld een grotere kans op meervoudig risicogedrag.

Veel gebruikte methoden ter bevordering van gezond gedrag zijn de massamediale of persoonsgerichte voorlichting. In toenemende mate wordt echter gestreefd naar het inzetten van meerdere preventieve methoden tegelijkertijd. Een geïntegreerde aanpak kenmerkt zich door verschillende vormen van preventie tegelijkertijd in combinatie aan te bieden aan jongeren en relevante sleutelfiguren in hun omgeving. Hierbij is het op maat aanbieden van preventieprogramma's van belang. Om bijvoorbeeld roken bij jongeren te ontmoedigen, worden onder meer schoolgezondheidsbeleid, jongerenparticipatie, ouderondersteuning en docenttraining ingezet in combinatie met wet- en regelgeving. Bij een geïntegreerde aanpak richten interventies zich enerzijds op het bevorderen van gezond gedrag en anderzijds op verbetering van de leefomgeving (SCP,

2000; Pos en Nijboer, 2003; Raad voor Volksgezondheid en Zorg, 2002).

Voor de Nederlandse Hartstichting vormt overgewicht bij jongeren een belangrijk aandachtspunt. De Hartstichting brengt daarom het belang van voldoende bewegen en gezond eten nadrukkelijk onder hun aandacht. Op de website www.hartvoorschool.nl is onder andere meer informatie te vinden over de Junior Hartdag, de Heart Dance Award en een speciaal voor ouders van basisschoolkinderen ontwikkeld programma over voeding en bewegen. Stivoro (een dochterorganisatie van onder meer de Nederlandse Hartstichting), de nationale organisatie voor voorlichting over de gezondheidsrisico's van roken, coördineert een continu preventieprogramma gericht op jongeren.

Literatuur

Beaglehole, R., 1990, International trends in coronary heart disease mortality, morbidity, and risk factors. *Review. Epidemiologic Reviews* 12, blz. 1–15.

Bell, R.D., M. Macek, G.J. Rutenfranz en H.M. Saris, 1986, Health factors and risk indicators of cardiovascular diseases during childhood and adolescence. In: Rutenfranz, G.J. et al. (eds.), *Children and exercise XII. Human Kinetics*, blz. 19–27.

Berkel, F. van, J. Keip en J. Vergouw, 2003, Nationaal Broodtrommelonderzoek. Kwantitatief onderzoek naar de ontbijt- en lunchgewoontes van 4–12-jarigen. *Motivaction*, Amsterdam.

Bray, G.A., 2002, Obesity a global problem. *International Journal of Obesity* 26(S1), blz. S63–S229.

Brugman, E., 1995, Peilingen in de jeugdgezondheidszorg 1993/1994. TNO/PG publicatienummer 95.061. TNO/PG, Leiden.

Brugman E., J.F. Meulmeester en A. Spee-Wekke et al., 1998, Breakfast-skipping in children and young adolescents in the Netherlands. *European Journal of Public Health* 8, blz. 325–328.

Bureau Interview/NSS, 1999, Jongeren '99. Een generatie waar om gevochten wordt. Bureau Interview/NSS, Amsterdam.

Casteels, K. en J. Vinckx, 2001, Obesitas: een prangend probleem in de kindergeneeskunde. *Tijdschrift voor Kindergeneeskunde* 69, blz. 117–121.

Cole, T.J. en M.J. Roede, 1999, Centiles of body mass index for Dutch children aged 0–20 years in 1980; a baseline to assess recent trends in obesity. *Annals of Human Biology* 26, blz. 303–308.

Cole, T.J., M.C. Bellizzi en K.M. Flegal et al., 2000, Establishing a standard definition for child overweight and obesity worldwide: international survey. *British Medical Journal* 320, blz. 1240–1243.

- Dietz, W.H., 1999, Childhood Obesity. In: Shils, M.E., J.A. Olson., M. Shike et al. (eds.), *Modern Nutrition in Health and Disease* (9th ed.), blz. 1071–1080. Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia.
- Ebbeling, C.B., D.B. Pawlak and D.S. Ludwig, 2002, Childhood obesity: public-health crisis, common sense cure. Review. *The Lancet* 360(9331), blz. 473–482.
- Fagot Campagna A., D.J. Pettitt, M.M. Engelgau et al., 2000, Type 2 diabetes among North-American children and adolescents: an epidemiologic review and public health perspective. *Journal of Pediatrics* 136(5), blz. 644–72.
- Fredriks, A.M., S. van Buuren, J.M. Wit et al., 2000, Body index measurements in 1996-7 compared with 1980. *Archives of Disease in Childhood* 82, blz. 107–112.
- Gezondheidsraad, 2002, Enkele belangrijke ontwikkelingen in de voedselconsumptie. Publicatienummer 2002/12. Gezondheidsraad, Den Haag.
- Gezondheidsraad, 2003, Overgewicht en obesitas, publicatienummer 2003/07. Gezondheidsraad, Den Haag.
- Gorissen, W.H.M., M. Ruiter en T.W.J. Schulp, 1999, Met een lege maag naar school: een probleem onder Utrechtse scholieren? *Tijdschrift voor Jeugdgezondheidszorg* 31, blz. 68–72.
- Grobbee, R. en A. Hofman, 1985, Bloeddruk bij kinderen. *Herziene richtlijn. Wetenschappelijke Uitgeverij Bunge, Utrecht.*
- Hildebrandt, V.H., W.T.M. Ooijendijk en M. Stiggelbout, 1999, *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 1998/1999*. Koninklijke Vermande, Lelystad.
- Hirasing, R.A., A.M. Fredriks, S. van Buuren, S.P. Verloove-van Horick en J.M. Wit, 2001, Toegenomen prevalentie van overgewicht en obesitas bij Nederlandse kinderen en signalering daarvan aan de hand van internationale normen en nieuwe referentiediagrammen. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 145(27), blz. 1303–1308.
- Kemper, H.C. (ed.), 1995, *The Amsterdam Growth Study. A longitudinal analysis of health, fitness and lifestyle*. Human Kinetics Publishers, Champaign (Il.).
- Kemper, H.C., G.B. Post, J.W. Twisk en W. van Mechelen, 1999, Lifestyle and obesity in adolescence and young adulthood: results from the Amsterdam Growth And Health Longitudinal Study (AGAHLS). *International Journal of Obesity and Related Metabolic Disorders* 23(S3), blz. S34–S40.
- Kiowski, W., L. Linder, K. Stoschitzky et al., 1994, Diminished vascular response to inhibition of endothelium-derived nitric oxide and enhanced vasoconstriction to exogenously administered endothelin-1 in clinically healthy smokers. *Circulation* 90(1), blz. 27–34.
- Maffeis, C., 2000, Aetiology of overweight and obesity in children and adolescents. *European Journal of Pediatrics* 159(S1), blz. S35–S44.
- McCarthy, H.D., S.M. Ellis en T.J. Cole, 2003, Central overweight and obesity in British youth aged 11–16 years: cross-sectional surveys of waist circumference. *British Medical Journal* 326(7390), blz. 624.
- Must, A. en R.S. Strauss, 1999, Risks and consequences of childhood and adolescent obesity. *International Journal of Obesity* 23(S2), blz. S2–S11.
- National Heart, Lung and Blood Institute, 1987, Report of the second task force on blood pressure control in children. *Pediatrics* 79, blz. 1–25.
- Nederlandse Hartstichting, 2003, *Journaal Hartstichting, Een bijlage van Hartbulletin*. Nederlandse Hartstichting, Den Haag.
- Ooijendijk, W.T.M., V.H. Hildebrand en M. Stiggelbout, 2002, *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 2000/2001*. TNO Arbeid; TNO/PG, Leiden.
- Oren, A., L.E. Vos, C.S. Uiterwaal, W.H. Gorissen, D.E. Grobbee en M.L. Bots, 2003, Change in body mass index from adolescence to young adulthood and increased carotid intima-media thickness at 28 years of age: The Atherosclerosis Risk in Young Adults study. *International Journal of Obesity and Related Metabolic Disorders* 27, blz. 1383–1390.
- Pos, S. en C. Nijboer, 2003, Preventie gericht op jongeren samengevat. In: RIVM, *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. RIVM, Bilthoven.
- Raad voor Volksgezondheid en Zorg, 2002, *Gezondheid en Gedrag*. RVZ, Zoetermeer.
- Robinson. T.N., 1998, Does television cause childhood obesity? *Journal of the American Medical Association* 279, blz. 959–960.
- Schaalma, H., C. Bolman, J. de Nooijer et al., 1997, *Jongeren en de preventie van hart- en vaatziekten. Een leefstijl- en determinantenanalyse*. Nederlandse Hartstichting, Den Haag.
- Serdula, M.K., D. Ivery, R.J. Coates, D.S. Freedman, D.F. Williamson en T. Byers, 1993, Do obese children become obese adults? A review of the literature. *Preventive Medicine* 22(2), blz. 167–177.
- Sinha, R., G. Fisch, B. Teague et al., 2002, Prevalence of impaired glucose tolerance among children and adolescents with marked obesity. *New England Journal of Medicine* 346(11), blz. 802–810.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000, *Rapportage Jeugd 2000*. SCP, Den Haag.

Sociaal en Cultureel Planbureau, 2003, Rapportage Jeugd 2002. SCP, Den Haag.

Stivoro, 2002, Rookgedrag van de jeugd (10–19 jaar) in 2001. Stivoro, Den Haag.

Stivoro, 2003, Jaarverslag 2002. Stivoro, Den Haag.

Twisk, J.W., F.J. van Lenthe, H.C. Kemper en W. van Mechelen, 1995, De longitudinale ontwikkeling van rookgedrag bij mannen en vrouwen tussen 13 en 27 jaar en de relatie met biologische risicofactoren voor hart- en vaatziekten. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 139(35), blz. 1790–1793.

Twisk, J.W., H.C. Kemper, W. van Mechelen en G.B. Post, 1997, Tracking of risk factors for coronary heart disease over a 14-year period: a comparison between lifestyle and biologic risk factors with data from the Amsterdam Growth and Health Study. *American Journal of Epidemiology* 145(10), blz. 888–898.

Twisk, J.W., H.C. Kemper en W. van Mechelen, 2000, Tracking of activity and fitness and the relationship with cardiovascular disease risk factors. *Medicine and Science in Sports and Exercise* 32(8), blz. 1455–1461.

Verheul-Koot, M.A., 2002, VoedingOnline. Achtergrondinformatie 'Terug naar de gezonde basis', Campagne ter preventie van overgewicht bij kinderen in Nederland. Nederlandse Vereniging van Diëtisten, Oss.

Versteeg F., 1997, Op VBO en MAVO wordt het meest gesnackt. *Voeding en Voorlichting* 1.

Voedingscentrum, 1998, Zo eet Nederland. Resultaten van de Voedselconsumptiepeiling 1997–1998. Voedingscentrum, Den Haag.

Wabitsch, M., 2000, Overweight and obesity in European children: definition and diagnostic procedures, risk factors and consequences for later health outcome. *European Journal of Pediatrics* 159(S1), blz. S8–S13.

Bijlage

Stivoro

Stivoro (een dochterorganisatie van onder meer de Nederlandse Hartstichting) is de nationale organisatie voor voorlichting over de gezondheidsrisico's van roken. De cijfers over roken komen uit NIPO-onderzoek, jaarlijks uitgevoerd in opdracht van Stivoro. Er is een speciaal onderzoek onder jongeren uitgevoerd om betrouwbare en representatieve informatie te verkrijgen over deze groep. In 2001 ondervroeg het NIPO 4 628 jongeren van 10 tot 19 jaar. Doordat zij via straatinterviews in en rond scholen buiten de aanwezigheid van volwassenen werden ondervraagd, geeft dit onderzoek een goed beeld van het werkelijke

rookgedrag van jongeren. De vraag over roken is afgestemd op de situatie van jongeren. Deze luidt: "Heb je de afgelopen vier weken gerookt?"

Monitoring Risicofactoren en Gezondheid in Nederland (MORGEN)

Het MORGEN-project had tot doel de gezondheidssituatie en het vóórkomen van risicofactoren voor chronische ziekten te bepalen in de Nederlandse bevolking van 20–59 jaar. Het onderzoek vond plaats bij de GGD in Amsterdam, Doetinchem en Maastricht van 1993 tot 1997. In deze periode zijn circa 23 duizend mannen en vrouwen onderzocht op het vóórkomen van risicofactoren voor verschillende chronische ziekten, waaronder hart- en vaatziekten. Het onderzoek bestond uit een lichamelijk onderzoek, een algemene vragenlijst en een voedingsvragenlijst. Er is informatie verkregen over diverse leefstijl- en risicofactoren (waaronder lichamelijke activiteit) voor chronische ziekten.

Monitor Bewegen en Gezondheid (MBG)

De Monitor Bewegen en Gezondheid van TNO maakt deel uit van het project 'Ongevallen en Bewegen in Nederland'. Doel van de monitor is inzicht te krijgen in de hoeveelheid lichaamsbeweging van de bevolking in Nederland en ontwikkelingen daarin te monitoren, alsmede de belangrijkste determinanten daarvan te volgen. Ruim 10 duizend personen hebben vragen voorgelegd gekregen over de Nederlandse Norm Gezond Bewegen en de fitnorm. Aan ruim 3 duizend personen zijn meer gedetailleerde vragen gesteld over bewegen en determinanten van bewegen.

Aanvullende Voorzieningen Onderzoek (AVO)

Het AVO van het SCP is een vierjaarlijks onderzoek dat vanaf 1979 wordt gehouden. Doel van het AVO is gegevens te verkrijgen over het gebruik van een groot aantal maatschappelijke en culturele voorzieningen door de Nederlandse bevolking. Het onderzoek richt zich zowel op meting van het gebruik van voorzieningen als op meting van een breed scala van kenmerken die een huishouden en de individuele personen binnen een huishouden karakteriseren. Gegevens worden via een mondelinge en schriftelijke vragenlijst verzameld. De respons omvat circa 10 tot 15 duizend personen per meting.

Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)

Het TBO van het Sociaal en Cultureel Planbureau is een landelijk representatief, vijfjaarlijks onderzoek onder de niet-geïstitutionaliseerde bevolking van 12 jaar en ouder. Doel van het TBO is een overzicht te verkrijgen van de ontwikkeling in de tijdsbesteding. In het onderzoek houden respondenten gedurende één week in oktober een dagboekje bij. Per kwartier noteert men wat men doet, waar men zich bevindt, en of men daarnaast gelijktijdig gebruik maakt van media (tv, radio, krant). Daarnaast wordt een uitgebreide vragenlijst afgenomen (mondeling). Het veldwerk wordt uitgevoerd door onderzoeksbureau Intomart.

VoedselconsumptiePeiling (VCP)

De VCP is een uitgebreid onderzoek naar de voedselconsumptie van circa 6 duizend Nederlanders dat inmiddels drie keer (om de vijf jaar) is gehouden. TNO Voeding beheert het bestand van de VCP en was steeds betrokken bij de voorbereiding en de begeleiding van het onderzoek. De drie onderzoeken van de VCP maken het mogelijk om onze eetgewoonten over een periode van tien jaar in kaart te brengen. Tien jaar VCP-gegevens bij TNO betekent dat van 18 duizend Nederlanders bekend is wat ze op de dagen van het (tweedaagse) onderzoek aten en dronken. Hieruit is de inneming van voedingsstoffen berekend.

Risicofactoren En GezondheidsEvaluatie Nederlandse Bevolking, een Onderzoek Op GGD-en (REGENBOOG)

Het REGENBOOG-project is een samenwerkingsproject tussen CBS, RIVM en GGD-en. Het doel van het REGENBOOG-project is een beeld te krijgen van de gezondheidssituatie van de Nederlandse bevolking op het gebied van onder andere chronische ziekten. Het REGENBOOG-project is gestart in 1998 met vijf GGD-en; dit aantal steeg in de loop van het jaar tot 39 GGD-en (van in totaal 50 GGD-en). Voor deze brochure waren gegevens van circa 175 jongens en 200 meisjes van 12 tot 19 jaar beschikbaar. Het project is afgesloten in 2002. Bij deelnemers is mondeling een enquête afgenomen door het CBS, gevolgd door een lichamelijk onderzoek op de GGD. Het onderzoek bestond uit het meten van de bloeddruk, lengte, gewicht, middel-heupomtrek en het afnemen van een buisje bloed voor de bepaling van het serum totaal cholesterolgehalte, het HDL-gehalte en het glucosegehalte.

Landelijke Groeistudies

Bij een representatieve gestratificeerde steekproef van 0–21-jarigen werd de lengte en het gewicht volgens een protocol en na instructie gemeten. De kinderen werden

voornamelijk geselecteerd via consultatiebureaus en de schoolartsdiensten. De landelijke groeistudies zijn uitgevoerd in 1955, 1965, 1980 en 1997 door TNO.

Amsterdams Groei- en Gezondheidsonderzoek

Het Amsterdamse Groei- en Gezondheidsonderzoek is een longitudinaal observationeel onderzoek dat werd gestart in 1977 met een groep middelbare scholieren uit Amsterdam met een gemiddelde leeftijd van 13 jaar. Gedurende de eerste vier jaar van dit onderzoek werden er jaarlijks metingen uitgevoerd onder 102 jongens en 131 meisjes. In 1985 werden 93 mannen en 107 vrouwen voor de vijfde keer gemeten en in 1991 werd een zesde meting uitgevoerd. In het onderzoek zijn onder andere leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten gemeten.

Atherosclerosis Risk in Young Adults-onderzoek (ARYA)

Het ARYA-onderzoek is opgezet om vroege determinanten van cardiovasculair risico bij adolescenten en jongvolwassenen te onderzoeken. Het is een observationele studie die bestaat uit twee Nederlandse populatiecohorten, gebaseerd op jongvolwassenen in de leeftijd rond de 30 jaar. In het cohort van Utrecht namen 750 jongvolwassenen deel. Zij werden uitgenodigd als het geboortegewicht en de bloeddruk tijdens de adolescentie genoteerd stonden in de status van de Jeugdgezondheidszorg. Het tweede cohort, het cohort van Den Haag, bestond uit 262 jongvolwassenen. Zij hadden tijdens hun middelbare schoolperiode deelgenomen aan een longitudinale studie over cardiovasculaire risicofactoren.

Epidemiologisch Preventief Onderzoek Zoetermeer (EPOZ)

Het EPOZ-onderzoek is een longitudinale studie, gestart in 1975. Van een steekproef van 5–19-jarigen uit twee districten van Zoetermeer zijn jaarlijks cardiovasculaire risicofactoren gemeten gedurende een follow-up van 18 jaar.

Verhuizingen en huishoudensveranderingen in Nederland: verschillen tussen COROP-regio's

Peter Ekamper¹⁾ en Mila van Huis²⁾

In 2002 hing ruim de helft van het aantal verhuizingen samen met een huishoudensverandering. De belangrijkste motieven om te verhuizen zijn uit huis gaan en gaan samenwonen.

De verhuiskansen zijn het hoogst in Noord-Nederland, Flevoland en de grote steden in Zuid-Holland, het laagst in het zuiden van Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. Vooral jongeren in Zeeland en het noordoosten van Nederland verhuizen relatief vaak met als reden uit huis gaan..

1. Inleiding

Jaarlijks verhuizen binnen Nederland bijna 1,5 miljoen personen, ongeveer één op de tien inwoners. Eén miljoen mensen verhuizen binnen de eigen woongemeente. De verhuisstromen zijn zeer divers naar samenstelling en omvang van het huishouden en naar verhuismotief.

Vanuit beleidsoogpunt is goed inzicht in de verhuismotieven essentieel. Verhuizingen zijn immers gerelateerd aan ontwikkelingen op het gebied van woningmarkt, werkgelegenheid en diverse voorzieningen. Redenen om te verhuizen hebben vaak te maken met demografische veranderingen in het huishouden, zoals relatievorming door samenwonen en trouwen of relatieontbinding door (echt)scheiding. Andere redenen om te verhuizen hebben te maken met (verandering van) werk, opleiding en de woning en/of woonomgeving. Dit artikel beschrijft een analyse van de regionale verschillen in verhuiskansen, verhuisafstanden en huishoudensgerelateerde verhuismotieven.

2. Methode en gegevens

Een (demografische) verandering in het huishouden kan een belangrijke reden zijn om te verhuizen. Sommige veranderingen in het huishouden impliceren per definitie een verhuizing. Het gaat dan, bijvoorbeeld, om jongeren die het ouderlijk huis verlaten en zelfstandig gaan wonen. Andere veranderingen, zoals het krijgen van kinderen, zijn eerder een aanleiding om te verhuizen. Bijna alle veranderingen in de samenstelling van het huishouden zijn een potentieel verhuismotief.

Om verhuizingen vanwege huishoudensveranderingen te onderzoeken, is het eerst nodig om de huishoudensveran-

deringen in kaart te brengen. Dat gebeurt op basis van de CBS-Huishoudensstatistiek. Deze statistiek bevat van iedere persoon in Nederland gegevens over geslacht, leeftijd, positie in het huishouden, de omvang en samenstelling van het huishouden en het adres op 1 januari. Door voor twee opeenvolgende jaren de huishoudensbestanden op persoonsniveau te koppelen, kan voor iedere persoon de huishoudenssituatie in beide jaren worden vergeleken. Door de huishoudensposities, huishoudensomvang en adressen te vergelijken, kan worden nagegaan of de samenstelling van het huishouden is veranderd en of de betrokkene is verhuisd. Ook mensen die dezelfde positie in het huishouden hebben, kunnen een huishoudensverandering hebben meegemaakt. Een echtpaar met kinderen kan er bijvoorbeeld een kind bij gekregen hebben. In dit geval is de huishoudenspositie gelijk gebleven, en is de omvang van het huishouden veranderd.

Een beperking van deze methode is dat alleen gegevens van personen worden beschouwd die zowel op 1 januari van een jaar als op 1 januari van het volgende jaar in de Gemeentelijke Basisadministratie – de basis voor de Huishoudensstatistiek – waren opgenomen. Degenen die in de loop van het jaar zijn geboren, gestorven, geïmmigreerd of geëmigreerd, zijn niet in de analyse betrokken. Bovendien zijn personen die in een jaar diverse keren zijn verhuisd in de analyse slechts één keer als verhuisd waargenomen.

3. Resultaten voor Nederland

3.1 Verhuizingen

Uit de analyse van de Huishoudensstatistiek blijkt dat in 2002 2,6 miljoen personen een verandering in het huishouden hebben meegemaakt. Dit komt neer op ongeveer één op de zes inwoners. Het aantal unieke demografische gebeurtenissen dat deze veranderingen heeft veroorzaakt, is lager, omdat één huishoudensverandering vaak betrekking heeft op meer dan een persoon. Bij een echtscheiding of huwelijk zijn immers minstens twee personen betrokken. In 2002 zijn 1,4 miljoen personen binnen Nederland verhuisd, ofwel 8,7 procent van de bevolking. Van ruim de helft van de verhuisden, 735 duizend personen, is ook de samenstelling van het huishouden veranderd. De verhuiskans van personen die ook een verandering van huishoudenssamenstelling hebben meegemaakt, is 28,2 procent. Van personen van wie het huishouden niet is veranderd, is de verhuiskans een factor vijf lager (*staat 1*).

3.2 Huishoudensgerelateerde motieven

In *staat 2* worden de verhuizingen getoond van iedereen die een huishoudensverandering heeft meegemaakt, naar

Dit artikel is gebaseerd op een onderzoek door het CBS en het NIDI, in opdracht van het Ruimtelijk Planbureau en het Directoraat-generaal Wonen van het Ministerie van VROM.

¹⁾ Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Den Haag.

²⁾ Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg.

Staat 1
Verhuizingen en verhuiskansen, 2002

	Verhuizingen	Verhuiskans
	x 1 000	%
Totaal	1 407,9	8,7
waarvan met huishoudensverandering	735,1	28,2
zonder huishoudensverandering	672,8	5,1

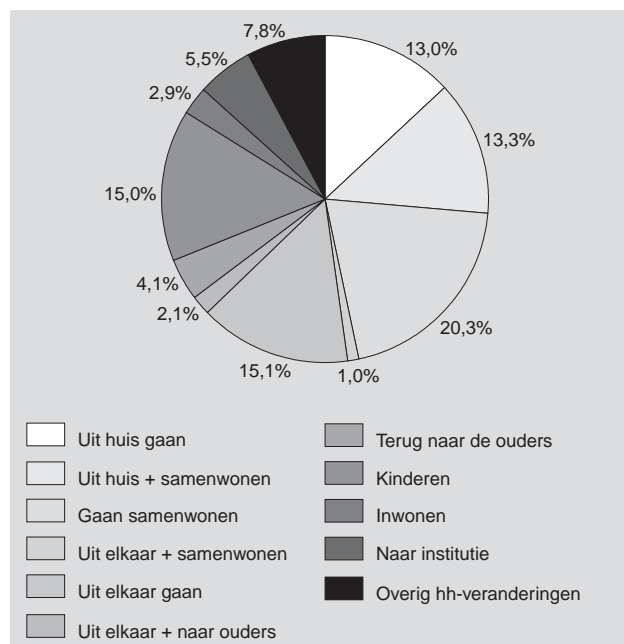
huishoudenspositie vóór de verhuizing (op 1 januari 2002) en na de verhuizing (op 1 januari 2003). Voor de overzichtelijkheid zijn sommige huishoudensposities samengevoegd.

Deze aan het huishouden gerelateerde verhuizingen kunnen worden ingedeeld naar een aantal motieven:

1. Uit huis gaan
2. Uit huis gaan en gaan samenwonen
3. Gaan samenwonen
4. Uit elkaar gaan en gaan samenwonen
5. Uit elkaar gaan
6. Uit elkaar gaan en terug naar de ouders
7. Terug naar de ouders
8. Wijziging van het kindertal (gezinsuitbreiding, verkleining van de huishoudensomvang)
9. Gaan inwonen bij een ander huishouden
10. Naar een institutioneel huishouden
11. Overige

De 735 duizend verhuisde personen uit 2002 zijn volgens het schema in *bijlage 1* naar type huishoudensmotief ingedeeld. De meest voorkomende motieven om te verhuizen zijn uit huis gaan en gaan samenwonen, al dan niet in combinatie (*grafiek 1*). Ruim een kwart van de personen verhuist om uit huis te gaan. Van hen ging ongeveer de helft ook direct samenwonen. Ruim 20 procent van alle verhuisde personen verhuist om te gaan samenwonen zonder een combinatie met een ander motief. Vijftien procent van de personen verhuist vanwege kinderen. Het gaat dan om verhuizingen vanwege gezinsuitbreiding (geboorte van een kind), of omdat kinderen uit huis zijn gegaan. Kinderen die in het jaar van verhuizen een broertje of zusje hebben gekregen, vallen ook onder dit verhuismotief. Eveneens 15 procent van de personen verhuist vanwege het verbreken van een relatie. Nog eens ruim 5 procent van de verhuisde personen ging naar een verpleeg- of ver-

1. Verhuizingen naar huishoudensmotief, 2002

zorgingshuis, en ruim 6 procent is weer bij de ouders gaan wonen.

3.3 Verhuissafstand naar motief

Aanvullend inzicht in de verhuisdynamiek kan verkregen worden door de verhuissafstand te analyseren. Voor het bepalen van de verhuissafstand is gebruik gemaakt van het Geografisch Basisregister. Dit register bevat alle adressen in Nederland. Per adres zijn onder andere de coördinaten van het rastervierkant van 500 x 500 meter volgens de Rijksdriehoekmeting opgenomen. Het register wordt door het CBS jaarlijks geactualiseerd. Deze zogenoemde RD-coördinaten of vierkantcodes zijn gekoppeld aan de adressen van de huishoudensbestanden. Op deze manier kan voor iedere verhuisde persoon de afstand worden berekend waarover de verhuizing heeft plaatsgevonden. De zo berekende afstand is de afstand in vogelvlucht tussen twee adressen en niet de afstand die men over de weg aflegt.

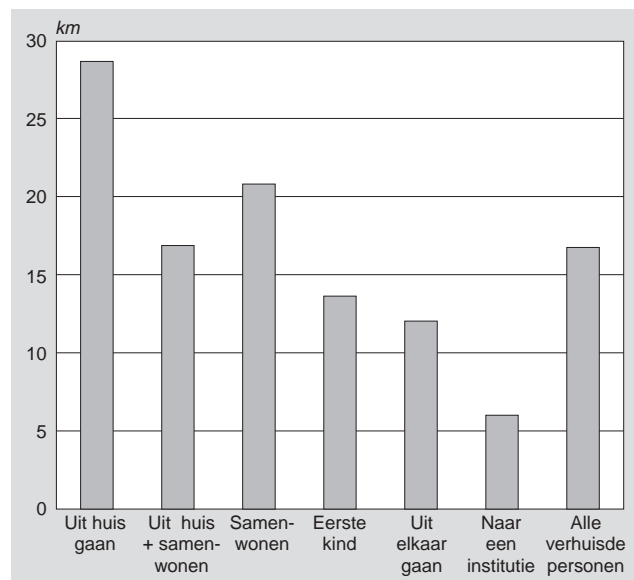
De gemiddelde verhuissafstand in 2002 was 16,7 kilometer. Er bestaan echter grote verschillen in verhuissafstand naar

Staat 2
Personen die in 2002 zijn verhuist en een huishoudensverandering hebben meegemaakt

Huishoudenspositie 1-1-2002	Huishoudenspositie 1-1-2003							Totaal
	kind	alleenstaande	partner zonder kind	partner met kind	eenouder	institutioneel	overig	
	x 1 000							
Kind	84,6	95,1	91,7	6,2	0,8	5,7	15,8	299,9
Alleenstaande	18,7		76,2	14,5	2,6	22,1	13,6	147,7
Partner zonder kind	12,9	46,5	17,6	20,1	1,1	8,5	6,8	113,6
Partner met kind	2,3	15,4	13,9	40,2	16,7	1,1	3,1	92,8
Eenouder	0,0	2,8	1,6	9,5	4,0	0,8	0,8	19,5
Institutioneel	3,1	8,2	2,2	0,5	0,5	0,3	2,6	17,4
Overig	8,1	15,0	10,7	2,8	1,8	1,8	4,1	44,3
Totaal	129,8	183,0	213,8	93,9	27,4	40,3	46,8	735,1

verhuismotief. Jongeren die uit huis gaan, verhuizen over de grootste afstanden (gemiddeld 28,6 km.; *grafiek 2*). In deze groep zitten ook de jongeren die verhuizen omdat ze gaan studeren. Vooral verhuizingen vanwege het volgen van opleidingen in het hoger onderwijs vinden vaak plaats over relatief grote afstanden. Verhuizen naar een verpleeg- of verzorgingshuis gaat gemiddeld over de kortste afstand (6 km.). Ouderen gaan vaak naar een verpleeg- of verzorgingshuis dat in de buurt van de laatste woning ligt.

2. Gemiddelde verhuissafstand naar type huishoudensmotief, 2002

4. Resultaten voor COROP-regio's

4.1 Verhuiskansen

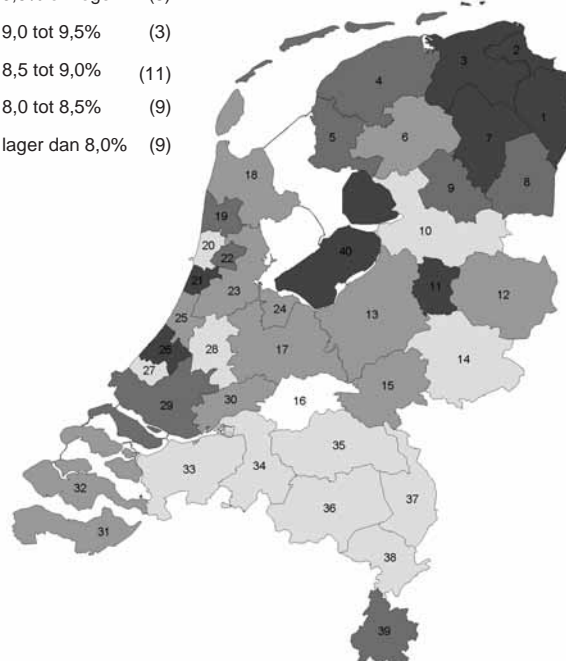
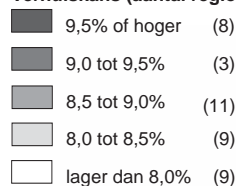
Voor het analyseren van verhuizingen op regionaal niveau is gekozen voor het COROP-niveau. De COROP-indeling is een indeling van Nederland in 40 gebieden en vormt een regionaal niveau tussen gemeenten en provincies. De COROP-indeling is gedetailleerd genoeg om mogelijke onderliggende regionale verschillen te kunnen duiden. *Bijlage 2* geeft het overzicht van alle COROP-regio's.

Tussen de COROP-regio's bestaan grote verschillen in verhuiskansen. Het geringst (6,9 procent) zijn de verhuiskansen in Zuidwest-Gelderland (COROP-nummer 16), het hoogst (11,7 procent) in Overig Groningen (COROP-nummer 3). De verhuiskansen zijn berekend per COROP-regio van herkomst. Verschillen tussen COROP-regio's kunnen echter (voor een deel) een gevolg zijn van verschillen in de samenstelling van de bevolking naar leeftijd of de samenstelling van het huishouden in de regio. Jongeren verhuizen bijvoorbeeld vaker dan ouderen, waardoor de verhuiskansen in een COROP-regio met een relatief jonge bevolking groter zijn dan die in COROP-regio's met een minder jonge bevolking. Een beter inzicht in de verhuisontwikkelingen wordt verkregen door de verhuiskansen te standaardiseren naar geslacht, leeftijd en huishoudenspositie. In *grafiek 3* zijn de verhuiskansen gestandaardiseerd weergegeven.

De verschillen tussen de COROP-regio's worden door de standaardisatie iets minder groot. De gestandaardiseerde verhuiskansen lopen uiteen van 7,6 procent in Zuidwest-Gelderland tot 11,1 procent in de Agglomeratie 's-Gravenhage. De standaardisatie heeft het grootste effect voor Overig Groningen en Groot Amsterdam. Door de standaardisatie van de verhuiskansen daalt bijvoorbeeld Groot Amsterdam uit de topvijf (met 9,9 procent) naar een gemiddelde positie (negentiende met 8,9 procent). De gestandaardiseerde verhuiskansen zijn het hoogst in Noord-Nederland, Flevoland en de grote steden in Zuid-Holland, en het laagst in het zuiden van Gelderland, Noord-Brabant en Limburg (met uitzondering van Zuid-Limburg).

3. Verhuiskansen, gestandaardiseerd naar geslacht, leeftijd en huishoudenspositie, per COROP-regio van herkomst, 2002

Verhuiskans (aantal regio's)

4.2 Verhuissafstand

Er bestaan grote verschillen in verhuissafstand tussen de COROP-regio's, variërend van 29,5 km. in Overig Groningen tot circa 11 km. in de Zaanstreek (*grafiek 4*). Hierbij gaat het om de gemiddelde afstand van verhuizingen per COROP-regio van herkomst. In het algemeen geldt dat hoe westelijker de COROP-regio is gelegen, met name in de Randstad, hoe korter de gemiddelde verhuissafstand is. Uit de relatief geringe verhuissafstand in de Randstad komt de centrale positie van deze regio tot uitdrukking. De Randstad vormt nog steeds de economische kern van Nederland en is het dichtstbevolkte gebied met de hoogste woningdichtheid.

Niet alleen in het westen van Nederland, maar ook in Noord-Brabant en Noord- en Midden-Limburg zijn de gemiddelde verhuissafstanden relatief kort.

4.3 Verhuismotieven

Iets meer dan de helft van het aantal verhuizers heeft in 2002 ook een huishoudensverandering meegemaakt. De belangrijkste motieven om te verhuizen zijn uit huis gaan en gaan samenwonen, waarbij uit huis gaan gepaard kan gaan met samenwonen. Andere belangrijke motieven om te verhuizen zijn het krijgen van kinderen en uit elkaar gaan. In de volgende paragrafen worden bij twee huishoudensmotieven, te weten uit huis gaan en de geboorte van het eerste kind, de regionale verschillen geanalyseerd.

4.3.1 Uit huis gaan

Bij uit huis gaan kan onderscheid worden gemaakt tussen kinderen die uit huis gaan en vervolgens alleen gaan wonen en kinderen die vanuit het ouderlijk huis gaan samenwonen (al dan niet gehuwd). In 2002 hebben 207 duizend kinderen de overgang gemaakt van thuiswonend kind naar alleenstaande, (al dan niet gehuwd) samenwonende partner of eenouder. Van hen zijn er 194 duizend (93 procent) verhuisd. Niet iedere verandering van positie in het huishouden ging gepaard met een verhuizing. Verandering van huishoudenspositie zonder verhuizing komt voor bij volwassen 'kinderen' van wie de ouders zijn verhuisd of overleden. Ongeveer de helft van degenen die uit huis gaan is alleen gaan wonen; de andere helft is gaan samenwonen. Deze paragraaf heeft betrekking op de kinderen die de overgang van thuiswonend kind naar zelfstandig wonend hebben gemaakt.

Om de kansen om uit huis te gaan en alleen te gaan wonen te berekenen, is per COROP-regio van herkomst het aantal verhuisde kinderen dat alleen is gaan wonen, gedeeld door het gemiddeld aantal kinderen van 15 jaar en ouder. De kansen zijn gestandaardiseerd naar geslacht, leeftijd en huishoudenspositie. Voor heel Nederland was in 2002 de kans om uit huis te gaan en alleen te gaan wonen 5,2 procent. De hoogste uit-huis-gaankansen komen voor in de COROP-regio's Zeeuws-Vlaanderen, Agglomeratie Haarlem en Overig Groningen (*grafiek 5*). Het laagst zijn de uit-huis-gaankansen in de Zuidwest-Gelderland, Midden-Noord-Brabant en IJmond. In het algemeen zijn de uit-huis-gaankansen hoog in de COROP-regio's in Zeeland en in het noorden van Nederland. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat kinderen uit deze COROP-regio's eerder uit huis gaan vanwege werk of opleiding omdat in deze regio's minder voorzieningen zijn dan in de andere COROP-regio's.

De gemiddelde verhuissafstand is het laagst in de Randstad en de rest van het westen van Nederland. De verhuissafstanden zijn in Zeeland en een aantal COROP-regio's in het noordoosten van het land het hoogst (*grafiek 6*). De regionale verschillen in het uit-huis-gaan vormen een van de verklaringen voor de regionale verschillen in de gemiddelde verhuissafstand in *grafiek 4*.

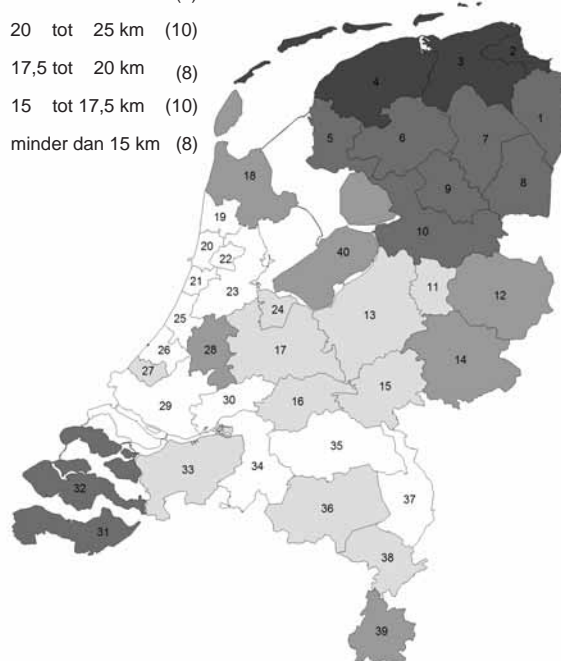
4.3.2 Geboorte eerste kind

De geboorte van een (eerste) kind kan een aanleiding zijn om te verhuizen, bijvoorbeeld omdat de huidige woonruimte te klein is of omdat de woonomgeving niet 'kind-

4. Gemiddelde verhuissafstand in kilometers per COROP-regio van herkomst, 2002

Verhuissafstand (aantal regio's)

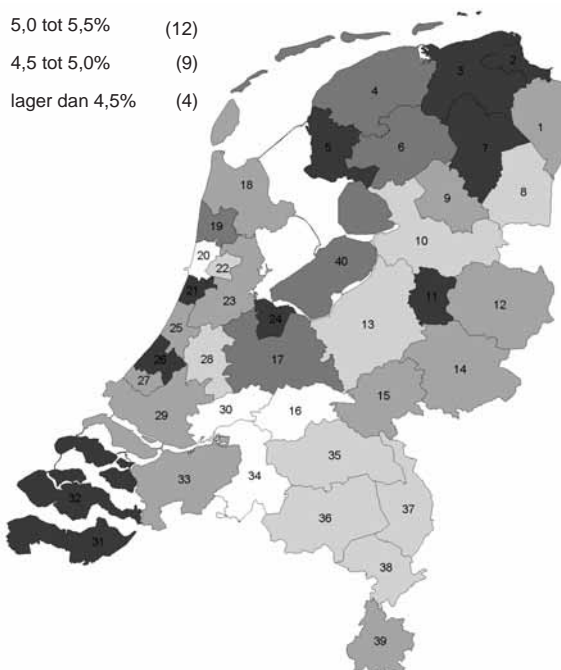
25 km of meer	(4)
20 tot 25 km	(10)
17,5 tot 20 km	(8)
15 tot 17,5 km	(10)
minder dan 15 km	(8)

5. Kans van jongeren om uit huis te gaan en op zichzelf te gaan wonen, gestandaardiseerd naar geslacht, leeftijd en huishoudenspositie, per COROP-regio van herkomst, 2002

Verhuiskans (aantal regio's)

6% of hoger	(10)
5,5 tot 6,0%	(5)
5,0 tot 5,5%	(12)
4,5 tot 5,0%	(9)
lager dan 4,5%	(4)

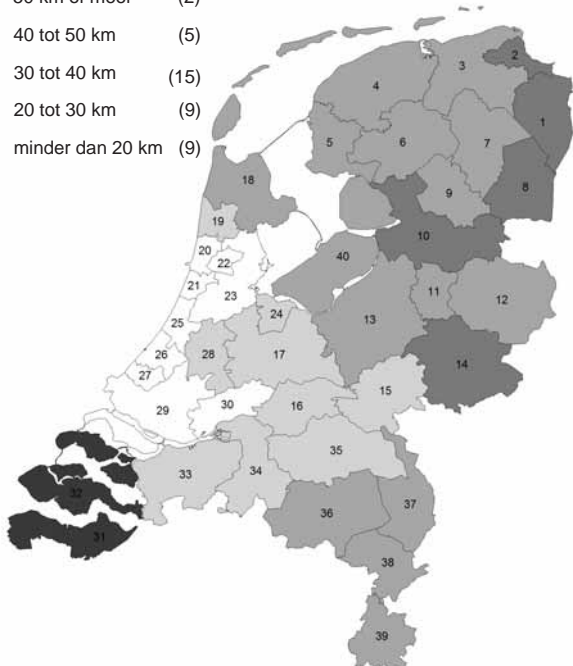

vriendelijk' genoeg is. Uit eerder onderzoek (Ekamper en Van Huis, 2002b) is gebleken dat de geboorte van het eerste kind niet leidt tot hogere verhuiskansen dan de totale verhuiskansen van echtparen van dezelfde leeftijdsgroep. Mogelijk anticiperen gezinnen op een gezinsuitbreiding

6. Gemiddelde verhuissafstand van jongeren die uit huis gaan en op zichzelf gaan wonen, per COROP-regio van herkomst, 2002

Verhuissafstand (aantal regio's)

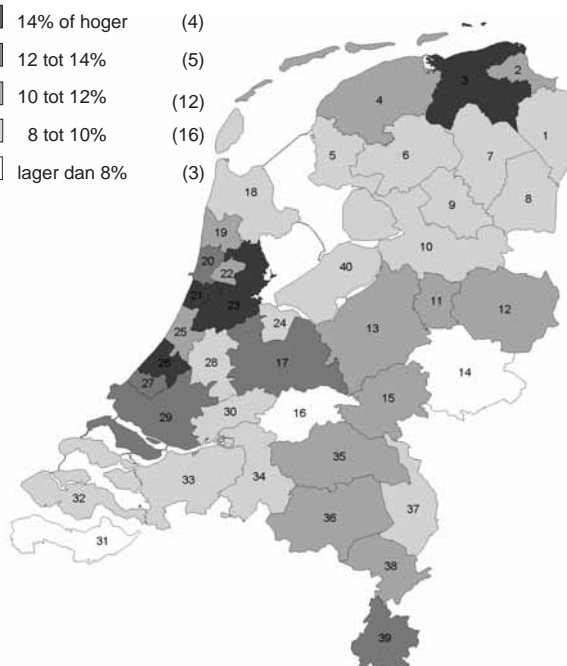
50 km of meer	(2)
40 tot 50 km	(5)
30 tot 40 km	(15)
20 tot 30 km	(9)
minder dan 20 km	(9)

7. Verhuiskansen van al dan niet gehuwd samenwonenden die een eerste kind krijgen, gestandaardiseerd naar geslacht, leeftijd en huishoudenspositie per COROP-regio van herkomst, 2002

Verhuiskans (aantal regio's)

14% of hoger	(4)
12 tot 14%	(5)
10 tot 12%	(12)
8 tot 10%	(16)
lager dan 8%	(3)

door ruim voor de geboorte van een kind te verhuizen. Een andere mogelijkheid is dat zij eerst een kind krijgen en pas later verhuizen.

In 2002 hebben bijna 155 duizend (al dan niet gehuwd) samenwonende personen tussen 15 en 50 jaar een overgang gemaakt van 'samenwoners zonder kinderen' naar 'samenwoners met kinderen'. De verhuiskans voor de samenwonenden die een eerste kind hebben gekregen is 11,6 procent. Per COROP-regio variëren de verhuiskansen van 6,6 procent voor Zuidwest-Gelderland tot 17,6 procent voor de Agglomeratie 's-Gravenhage (grafiek 7).

Vooraf in de COROP-regio's Agglomeratie 's-Gravenhage, Haarlem, Groot Amsterdam en Overig Groningen zijn de verhuiskansen groot. Waarschijnlijk wonen mensen in deze COROP-regio's vaker in een minder ruime woning of in een woonomgeving die niet als geschikt voor kinderen wordt ervaren, waardoor de noodzaak om te verhuizen bij de geboorte van het eerste kind groter is.

5. Conclusies en aanbevelingen

Uit de hier gepresenteerde analyses blijkt dat demografische veranderingen in het huishouden relevant zijn voor de verhuismobiliteit. Er bestaan bovendien grote verschillen in verhuiskansen en grote verschillen in gemiddelde verhuissafstanden tussen regio's. De analyses maken ook duidelijk dat niet alleen de veranderingen in de samenstelling van het huishouden belangrijke verhuismotieven zijn. Ook andere motieven om te verhuizen spelen een rol, zoals opleiding, werk en woonomgeving. Een goed inzicht in deze niet-huishoudensgerelateerde verhuismotieven ontbreekt echter. De gegevens uit de Gemeentelijke Basisadministratie bieden helaas onvoldoende mogelijkheden om de

verschillende typen verhuismotief duidelijker te scheiden. Combinatie met gegevens uit andere bronnen, zoals de *Enquête Beroepsbevolking* en onderwijsstatistieken, maken dit in de toekomst wellicht wel mogelijk.

Wat in dit onderzoek ook buiten beschouwing is gebleven, is de *timing* van huishoudensovergangen en verhuizingen. In dit onderzoek zijn alleen huishoudensovergangen en verhuizingen die in hetzelfde jaar plaatsvinden met elkaar in verband gebracht. Door een longitudinale benadering in combinatie met het gebruik van de exacte datum van de gebeurtenissen, wordt duidelijker of en hoe verhuizers anticiperen of reageren op gebeurtenissen, bijvoorbeeld wanneer er wordt verhuisd bij gezinsuitbreiding.

Ook is in de analyses geen onderscheid gemaakt naar herkomstgroepering. Mogelijke verschillen in verhuisgedrag tussen autochtonen en allochtonen zijn vanwege de ook in dat opzicht veranderende samenstelling van de Nederlandse bevolking relevant voor de regionale bevolkingsontwikkeling.

Literatuur

Ekamper, P. en L.T. van Huis, 2002a, Verhuizingen vanwege veranderingen van de huishoudenssamenstelling, *Maandstatistiek van de Bevolking* 50(8), blz. 16. CBS, Voorburg/Heerlen.

Ekamper, P. en L.T. van Huis, 2002b, De relatie tussen verhuizingen en de veranderingen van de huishoudenssamenstelling in Nederland; een verkennend onderzoek naar verhuismotieven. Rapport in opdracht van het Ruimtelijk Planbureau en het Directoraat-Generaal Wonen van het Ministerie van VROM. NIDI, Den Haag.

Bijlage 1**Verdeelschema huishoudensveranderingen naar type huishoudensmotief**

van positie 2002	naar positie 2003	kind van			alleenstaand	partnen				eenouder	overig lid	overig huishouden	institutioneel
		echt-paar	samenwoners	eenouder		echt-paar	echt-paar met kind	samenwoners	samenwoners met kind				
kind van	echt-paar	8	4	5	1	2	2	2	2	1	9	11	10
	samenwoners	3	8	5	1	2	2	2	2	1	9	11	10
	eenouder	3	3	8	1	2	2	2	2	1	9	11	10
alleenstaand partner in	echt-paar	7	7	7	11	3	3	3	3	8	9	11	10
	echt-paar met kind	6	6	6	5	11	8	4	4	5	9	11	10
	samenwoners	6	6	6	5	8	8	4	4	5	9	11	10
	samenwoners met kind	6	6	6	5	3	8	11	8	5	9	11	10
eenouder		6	6	6	5	8	3	8	8	5	9	11	10
		7	7	7	8	3	3	3	3	8	9	11	10
overig lid		7	7	7	11	3	3	3	3	11	11	11	10
overig huishouden		7	7	7	11	3	3	3	3	11	9	11	10
institutioneel		7	7	7	11	3	3	3	3	11	9	11	11

1. Uit huis gaan	7. Terug naar de ouders
2. Uit huis gaan en gaan samenwonen	8. Kinderen (= gezinsuitbreiding of gezinskrimping)
3. Gaan samenwonen	9. Gaan inwonen bij een ander huishouden
4. Uit elkaar gaan en gaan samenwonen	10. Naar institutie
5. Uit elkaar gaan	11. Overige
6. Uit elkaar gaan en terug naar de ouders	

Bijlage 2**Overzicht COROP-gebieden**

1	Oost-Groningen	21	Agglomeratie Haarlem
2	Delfzijl en omgeving	22	Zaanstreek
3	Overig Groningen	23	Groot Amsterdam
4	Noord-Friesland	24	Het Gooi en Vechtstreek
5	Zuidwest-Friesland	25	Agglomeratie Leiden en Bollenstreek
6	Zuidoost-Friesland	26	Agglomeratie 's-Gravenhage
7	Noord-Drenthe	27	Delft en Westland
8	Zuidoost-Drenthe	28	Oost-Zuid-Holland
9	Zuidwest-Drenthe	29	Groot Rijnmond
10	Noord-Overijssel	30	Zuidoost-Zuid-Holland
11	Zuidwest-Overijssel	31	Zeeuwsch-Vlaanderen
12	Twente	32	Overig Zeeland
13	Veluwe	33	West-Noord-Brabant
14	Achterhoek	34	Midden-Noord-Brabant
15	Arnhem / Nijmegen	35	Noordoost-Noord-Brabant
16	Zuidwest-Gelderland	36	Zuidoost-Noord-Brabant
17	Utrecht	37	Noord-Limburg
18	Kop van Noord-Holland	38	Midden-Limburg
19	Alkmaar en omgeving	39	Zuid-Limburg
20	IJmond	40	Flevoland

Arbeidsparticipatie van vrouwen rond de echtscheiding

Anne Marthe Bouman

Ooit gescheiden moeders werken even vaak als gehuwd gebleven moeders, ongeacht of ze na de geboorte van hun jongste kind werkten of niet. De cijfers laten zien dat gescheiden moeders vaker zijn gestopt met werken, maar ook vaker zijn begonnen met werken dan moeders die gehuwd zijn gebleven. Na correctie voor onder meer opleidingsniveau en aantal kinderen, blijkt echter dat gescheiden moeders na een echtscheiding niet vaker werken, maar per week gemiddeld wel ongeveer vijf uur meer werken dan moeders die gehuwd gebleven zijn. Het wel of niet samenwonen na scheiding is niet bepalend voor de vraag of een moeder werkt en hoeveel uren ze werkt. Laag opgeleide gescheiden moeders werken minder vaak dan middelbaar en hoog opgeleide moeders. Als ze werken, is er echter geen verschil tussen laag, middelbaar en hoog opgeleide moeders wat betreft het aantal gewerkte uren. Gescheiden, werkende moeders werken vergeleken met gehuwd gebleven moeders al meer uren, waardoor een hoger opleidingsniveau minder kan bijdragen aan de toename van het aantal gewerkte uren.

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het 'Strategisch Programma Sociale Dynamiek en Arbeidsmarkt' van het CBS. Dit programma heeft als hoofddoelstelling het ontwikkelen van nieuwe, samenhangende statistische informatie over arbeidsmarkt-, huishoudens-, inkomens- en vermogensdynamiek. Het programma is gericht op kwaliteitsverbetering en vernieuwing van het reguliere CBS-werkprogramma, in samenwerking met universiteiten en onderzoeksinstituten. Zie voor meer informatie: <http://www.cbs.nl/nl/service/onderzoek/strat-ondz/SDA/index-SDA.htm>.

1. Inleiding

Een echtscheiding brengt verscheidene gevolgen met zich mee, van zowel emotionele als financiële aard. Vooral vrouwen die financieel afhankelijk zijn van hun man, ondervinden op de korte termijn forse verliezen in koopkracht door de scheiding (onder meer Bouman, 2004a). Vooral voor vrouwen met kinderen heeft een echtscheiding vaak negatieve financiële gevolgen. Moeders werken over het algemeen minder dan kinderloze vrouwen en worden na de echtscheiding dan ook veelal afhankelijk van de bijstand. De zorg voor de kinderen komt na de echtscheiding alleen op hen neer, waardoor er minder tijd overblijft om te werken. Uit een onderzoek van Hooghiemstra en Knijn (1997) bleek dat alleenstaande moeders minder vaak buitenshuis werken dan samenwonende of gehuwde moeders, maar als ze buitenshuis werken, doen ze dat voor meer uren per week. Het combineren van een parttime baan met de zorg voor kinderen is waarschijnlijk financieel zo weinig lonend dat alleenstaande ouders met het daarmee verdiende inkomen nauwelijks boven het bijstandsniveau uitstijgen.

Eerder onderzoek heeft laten zien dat vrouwen over het algemeen iets meer gaan werken na een scheiding (Finnie, 1993). Fokkema (2001) heeft in haar onderzoek laten zien dat (meer) gaan werken een goede manier is om de negatieve gevolgen van een echtscheiding teniet te doen. Dit blijkt echter alleen effectief voor hoger opgeleide vrouwen en/of vrouwen die gedurende het (vorige) huwelijk binding met de arbeidsmarkt hadden. Ook het onderzoek van Bouman (2004b) naar de langetermijngevolgen van echtscheiding laat zien dat het weer beginnen met werken een positief effect heeft op de koopkracht. Gescheiden vrouwen die weer beginnen met werken, maken echter maar een klein deel uit van de totale groep gescheiden vrouwen. Slechts 5 procent van de gescheiden vrouwen begint na de echtscheiding weer met werken.

Of iemand meer of minder uren is gaan werken, kon op grond van dit onderzoek, gebaseerd op het Inkomens Panel Onderzoek van het CBS, niet worden onderzocht. Alleen de overgangen van inkomen uit loon van belangrijkste naar niet-belangrijkste inkomensbron (en andersom) konden worden bekeken. Vrouwen die weer begonnen met werken, hadden in het jaar vóór de echtscheiding inkomen uit loon daarom niet als belangrijkste inkomensbron, en in het jaar na de echtscheiding wel.

Ook is uit onderzoek gebleken dat een eerdere scheiding de kans vergroot op een nieuwe scheiding (Ghysels, 2004). Hierdoor valt te verwachten dat vrouwen anticiperen op een mogelijk nieuwe scheiding en de gevolgen daarvan. De gedachte aan een mogelijke scheiding en de eerdere ervaring met de gevolgen, kunnen ertoe bijdragen dat vrouwen juist blijven werken om zo financieel minder afhankelijk te zijn van de nieuwe partner. Dit blijkt ook uit Poortman en Fokkema (2001). Gescheiden vrouwen die na een scheiding opnieuw zijn gaan samenwonen, werken vaker dan vrouwen die niet zijn gescheiden. Ook werken hertrouwde gescheiden vrouwen op hun beurt weer meer dan alleenstaande gescheiden vrouwen. Blijkbaar geven vrouwen hun na de scheiding verworven economische zelfstandigheid niet op wanneer ze met een nieuwe partner gaan samenleven.

Dit artikel beschrijft de effecten van echtscheiding op de arbeidsmarktloopbaan van vrouwen. Daarbij is het van belang dat enerzijds wordt gekeken naar het al dan niet werkzaam zijn, en anderzijds naar het aantal gewerkte uren. De hoogte van het inkomen, en hiermee ook het opleidingsniveau, speelt een rol bij de vraag of het werk voldoende lonend is. Omdat vrouwen met kinderen het grootste deel uitmaken van alle gescheiden vrouwen en omdat de aanwezigheid van kinderen van grote invloed is op de arbeidsparticipatie van vrouwen, zullen de analyses in dit onderzoek voornamelijk gericht zijn op moeders. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen gescheiden moeders met en zonder nieuwe partner. Omdat een nieuwe partner een inkomen in het huishouden inbrengt, hoeft de vrouw niet

langer alleen zorg te dragen voor de inkomsten. Bovendien kan de nieuwe partner bijdragen aan de zorg voor de kinderen.

In dit onderzoek zal worden onderzocht of een scheiding op de lange termijn nadelige gevolgen heeft voor de arbeidsparticipatie. Hierbij wordt de vraag gesteld of ooit gescheiden vrouwen, die nu wel of niet samenwonen, meer of minder vaak werken dan vrouwen die niet zijn gescheiden, maar nog steeds gehuwd zijn. Naar verwachting zullen gescheiden vrouwen vaker werken, omdat ze zo de negatieve financiële gevolgen van een echtscheiding te boven kunnen komen en omdat ze door de ervaring van een scheiding in financieel opzicht onafhankelijker willen zijn. Verder zal worden nagegaan of de bevinding van Hooghiemstra en Knijn (1997) wordt bevestigd. Dit zou betekenen dat gescheiden, alleenstaande moeders, die dus niet samenwonen met een nieuwe partner, minder vaak werken. Als ze werken, zullen ze dan wel langer werken om zo, bijvoorbeeld, de extra kosten van kinderopvang te kunnen betalen.

2. Methode

Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van gegevens over drie jaren uit het Onderzoek Gezinsvorming (OG) van het CBS, te weten 1993, 1998 en 2003. De analyses hebben betrekking op de vrouwen die een eerste huwelijk hebben meegemaakt en die binnen dat eerste huwelijk één, twee of drie kinderen hebben gekregen. Om tot toereikende aantallen te komen, zijn de gegevens uit de drie verschillende OG's samengevoegd.

Uit het OG is de werksituatie rond de echtscheiding niet bekend. Om toch een idee te krijgen van het effect van een echtscheiding op de arbeidsparticipatie, wordt de werksituatie op het moment vlak na de geboorte van het jongste kind vergeleken met de huidige werksituatie.

Vrouwen die vóór de geboorte van het jongste kind werkten, kregen de vraag voorgelegd of ze evenveel, minder of meer zijn gaan werken, of dat ze gestopt zijn met werken na de geboorte van het kind.

Vrouwen die vóór de geboorte van het jongste kind niet werkten, werden niet ondervraagd over de situatie na de geboorte van het kind. In dit onderzoek zullen zij worden meegenomen als niet werkend vlak na de geboorte van het jongste kind. De huidige werksituatie is de situatie op het moment van interview. Aan alle vrouwen is de vraag gesteld of ze op dit moment een betaalde werkkring hebben van twaalf uur of meer. In het vervolg worden met werkende vrouwen steeds vrouwen bedoeld die een baan

hebben van twaalf uur of meer, en met niet-werkende vrouwen degenen die geen baan hebben of een baan van minder dan twaalf uur. De verandering in werksituatie van gescheiden moeders zal worden vergeleken met die van een referentiegroep, namelijk de moeders die gehuwd gebleven zijn. Binnen de groep gescheiden moeders zal een vergelijking worden gemaakt tussen vrouwen die wel en geen nieuwe partner hebben met wie ze een huishouden vormen.

De verandering in arbeidsparticipatie kan door een aantal factoren worden beïnvloed. Allereerst is het van belang een onderscheid te maken naar vrouwen van verschillende leeftijden. Oudere vrouwen hebben de hele levensloop wat betreft trouwen, kinderen krijgen en eventueel scheiden al achter de rug, maar de jongere vrouwen niet. Het kan bij de jongere gehuwd gebleven vrouwen natuurlijk nog zo zijn dat ze op een later tijdstip alsnog gaan scheiden. Daarnaast is een onderscheid in aantal kinderen en de leeftijd van het jongste kind belangrijk. Vrouwen met meer kinderen en ook nog jonge kinderen zullen meer tijd nodig hebben voor de zorg van deze kinderen en dus wellicht minder werken dan vrouwen met oudere kinderen.

Verder worden in deze analyses ook opleidingsniveau en de duur sinds de echtscheiding meegenomen. Omdat de langetermijngevolgen van het ooit gescheiden zijn zullen worden nagegaan, is het van belang onderscheid te maken naar het aantal jaren dat is verstreken sinds de echtscheiding. De werksituatie van vrouwen die al langer gescheiden zijn, wordt wellicht minder sterk door de echtscheiding beïnvloed dan die van vrouwen die nog maar kort geleden scheidden. Vrouwen die al langer gescheiden zijn, hebben daarnaast ook oudere kinderen dan vrouwen die nog maar kort gescheiden zijn.

Als verklarende variabelen bij de veranderingen in werksituatie worden een aantal factoren meegenomen: hoogst behaalde opleiding op moment van interview, geboortecohort, aantal eigen kinderen, leeftijd jongste kind ten tijde van het interview, leeftijd jongste kind ten tijde van de echtscheiding en duur sinds de echtscheiding.

3. Resultaten

Een eerste vergelijking tussen al dan niet samenwonende gescheiden vrouwen en gehuwd gebleven vrouwen is weergegeven in *staat 1*. Hierin is tevens onderscheid gemaakt naar vrouwen met en vrouwen zonder kinderen. Weergegeven is de grootte van de verschillende groepen en het percentage vrouwen per groep dat werkt op het moment van interview.

Staat 1
Percentage werkende vrouwen en aantal uur dat ze werken, met en zonder kinderen

	Met kinderen			Zonder kinderen		
	werkt	gemiddeld aantal uren	totaal	werkt	gemiddeld aantal uren	totaal
	%		absoluut	%		absoluut
Gehuwd gebleven	48	20	5 089	82	32	1 126
Gescheiden, samenwonend	50	25	437	72	32	89
Gescheiden, niet-samenwonend	52	28	479	74	33	115

Uit deze staat blijkt duidelijk dat kinderloze vrouwen vaker werken dan vrouwen met kinderen. Dit geldt voor zowel gescheiden als gehuwd gebleven vrouwen. Tussen de gehuwd gebleven en al dan niet samenwonende gescheiden moeders bestaan geen grote verschillen wat betreft het percentage dat werkt. Gescheiden moeders die op het moment van interview niet samenwonen, werken iets vaker (52 procent) en werken ook meer uren (gemiddeld 28). Gehuwd gebleven moeders zijn het minst vaak werkzaam (48 procent), en werken ook het laagste aantal uren (20). Dit komt overeen met de eerder uitgesproken verwachting dat gescheiden moeders, alleenstaand of weer samenwonend, meer werken dan gehuwd gebleven moeders. Het komt echter niet overeen met de resultaten van Hooghiemstra en Knijn (1997), die vonden dat alleenstaande moeders minder vaak werken, maar wel langer werken.

Gescheiden moeders werken iets meer omdat ze hierdoor de negatieve financiële gevolgen van een echtscheiding beter kunnen opvangen. Daarnaast kan het zijn dat moeders die een echtscheiding ervaren hebben, weten hoe belangrijk het is om financieel onafhankelijk te zijn. Bij kinderloze vrouwen is dit verband niet aanwezig. Van de kinderloze vrouwen werken juist de gehuwd gebleven vrouwen het meest (82 procent); dit in tegenstelling tot de gescheiden vrouwen van wie 72 procent van de momenteel samenwonenden werkt en 74 procent van de momenteel niet-samenwonenden. De drie groepen kinderloze vrouwen werken wel eenzelfde aantal uren (32). Dit is meer dan dat van vrouwen met kinderen. Kinderloze vrouwen zijn, omdat ze zelf meer werken, vaak minder afhankelijk van hun echtgenoot dan vrouwen met kinderen. De gevolgen van een echtscheiding zijn voor kinderloze vrouwen dan ook minder groot (Bouman, 2004a).

Het doel van dit onderzoek is na te gaan wat de gevolgen zijn van een echtscheiding op de arbeidsparticipatie. Daarnaast zal worden gekeken naar de huidige arbeidsparticipatie, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen vrouwen die na de geboorte van hun jongste kind wel en niet werkten. De onderzoekspopulatie bestaat voor deze analyses dan ook uitsluitend uit vrouwen met kinderen. Vrouwen met kinderen geboren na de echtscheiding worden niet meegenomen. Met jongste kind wordt dus bedoeld het laatstgeboren kind binnen het beëindigde huwelijk.

Om de verandering in arbeidsparticipatie in een goed perspectief te kunnen plaatsen, is het zinvol te weten hoeveel moeders na de geboorte van het jongste kind werken. De meerderheid van de moeders blijkt na de geboorte van het jongste kind niet te werken. Ruim driekwart, van zowel moeders die gehuwd zijn gebleven als gescheiden moeders, is na de geboorte van het jongste kind niet werkzaam (staat 2).

Uit staat 3 blijkt dat van het kleine aandeel vrouwen dat kort na de geboorte van het jongste kind werkt (ongeveer een vijfde), van de gescheiden vrouwen een groter deel (ruim een derde) is gestopt dan van de gehuwd gebleven vrouwen (bijna een kwart). Binnen de groep gescheiden moeders zijn de momenteel niet samenwonende moeders iets vaker gestopt dan de moeders die momenteel wel samenwonen. Dit kan worden verklaard door het feit dat ze niemand hebben om de zorg voor de kinderen mee te delen. Wellicht is het voor deze alleenstaande gescheiden

Staat 2
Percentage moeders dat wel of niet werkt na de geboorte van het jongste kind

	Werkt	Werkt niet
	%	
Gehuwd gebleven	23	77
Gescheiden, samenwonend	24	76
Gescheiden, niet-samenwonend	19	81

Staat 3
Verandering arbeidsparticipatie van werkende moeders

	Werkte vlak na de geboorte van het jongste kind	
	werkt nog moment interview	werkt niet moment interview
	%	
Gehuwd gebleven	77	23
Gescheiden, samenwonend	66	34
Gescheiden, niet-samenwonend	63	37

moeders te weinig lonend om te werken, omdat een zeer groot deel van wat ze zouden verdienen opgaat aan kinderopvang. Waarschijnlijk is het voor deze groep vrouwen voordeliger om zelf voor de kinderen te zorgen.

Tussen gescheiden en gehuwd gebleven moeders die vlak na de geboorte van het jongste kind niet werkten, bestaan kleine verschillen in het percentage dat is gaan werken (staat 4). Gehuwd gebleven moeders die niet werkten na de geboorte van hun jongste kind, beginnen minder vaak (36 procent) weer met werken dan gescheiden moeders.

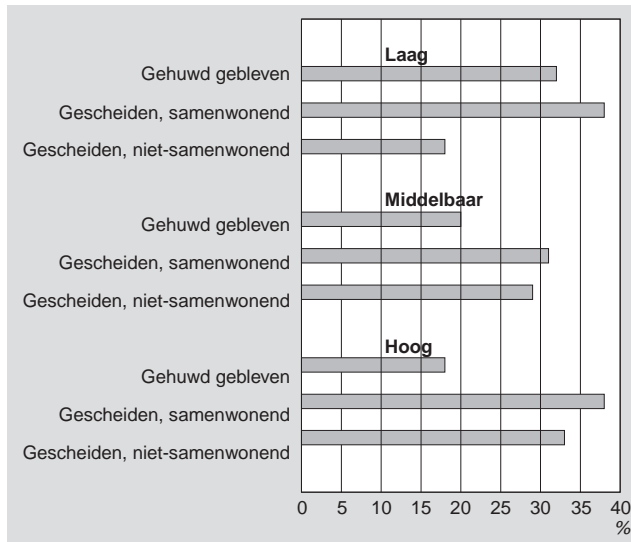
Staat 4
Verandering arbeidsparticipatie van niet-werkende moeders

	Werkte niet vlak na de geboorte van het jongste kind	
	werkt ook niet moment interview	werkt wel moment interview
	%	
Gehuwd gebleven	64	36
Gescheiden, samenwonend	59	41
Gescheiden, niet-samenwonend	56	44

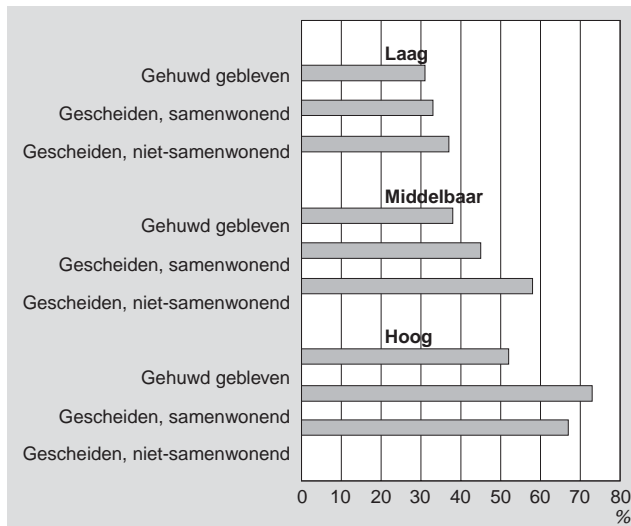
Wie zijn de vrouwen die na de geboorte van het jongste kind werkten en nu niet meer werken? En wie zijn de vrouwen die toen niet werkten en nu wel weer werken? Om deze vragen beter te kunnen beantwoorden zijn beide groepen onderscheiden naar opleidingsniveau: laag, middelbaar en hoog. Grafiek 1 laat het percentage zien van de moeders die na de geboorte van het jongste kind werkten en inmiddels zijn gestopt met werken. Grafiek 2 laat het percentage zien van moeders die toen niet werkten en nu wel werken.

Vermeld is al dat gescheiden vrouwen enerzijds vaker zijn gestopt met werken, maar ook vaker zijn begonnen met werken dan gehuwd gebleven vrouwen (staat 3 en 4). Uit

1. Percentage moeders dat toen werkte en nu niet werkt, naar opleidingsniveau

2. Percentage moeders dat toen¹⁾ niet werkte en nu wel werkt, naar opleidingsniveau

¹⁾Toen: vlak na de geboorte van het jongste kind, nu: op moment van interview.

grafiek 1 blijkt dat middelbaar, en in nog sterkere mate hoog opgeleide, gescheiden moeders vaker stoppen met werken dan gehuwd gebleven moeders van hetzelfde opleidingsniveau. Bij de laag opgeleide moeders zijn de gescheiden, momenteel samenwonende moeders vaker gestopt en de gescheiden, momenteel niet-samenwonende moeders juist minder vaak gestopt dan gehuwde moeders. Verder toont grafiek 2 dat van de niet-werkenden, voornamelijk de hoog opgeleide, gescheiden moeders nu wel weer werken. Van de gescheiden moeders zijn het dus de hoog opgeleiden die zowel het vaakst stoppen met werken als het vaakst beginnen met werken. Een verklaring hiervoor kan zijn dat gescheiden moeders door de scheiding in een andere situatie terecht komen, en hun arbeidsparticipatie daaraan aanpassen. Gehuwd gebleven moeders hebben wellicht minder redenen om hun arbeidsparticipatie te veranderen. Moeders die werkten na de geboorte

van hun jongste kind en vervolgens zijn gescheiden, stoppen met werken omdat ze, nu ze alleenstaand zijn, meer tijd nodig hebben voor de zorg van de kinderen en het huishouden. Moeders die niet werkten na de geboorte van hun jongste kind en vervolgens zijn gescheiden, missen het inkomen van hun ex-echtgenoot en moeten nu zelf voor inkomen zorgen, waardoor ze er juist voor kiezen weer te gaan werken. Dit geldt vooral voor de hoger opgeleiden, omdat het voor hen meer loont om te werken dan voor laag opgeleiden. Laag opgeleiden verdienen gemiddeld minder, waardoor het verschil tussen bijstand en een eigen inkomen voor hen minder groot is.

4. Multivariate toetsing

Empirische toetsing zal moeten uitwijzen of de in de vorige paragraaf besproken verschillen tussen gehuwde en gescheiden moeders significant zijn, en of ze blijven bestaan als wordt gecorrigeerd voor andere, op de arbeidsparticipatie van invloed zijnde, factoren als opleiding, aantal kinderen, leeftijd jongste kind en de werksituatie vlak na de geboorte van het jongste kind. Getoetst zal worden of de gevonden verschillen in staat 1 blijven bestaan na correctie voor bovengenoemde verklarende factoren. Werken gescheiden moeders inderdaad vaker en langer dan gehuwd gebleven moeders? En werken de alleenstaande, gescheiden moeders inderdaad vaker dan samenwonende, gescheiden moeders? De verwachting dat alleenstaande gescheiden moeders minder vaak werken, maar dat ze, als ze werken, meer uren werken, werd door de resultaten in staat 1 tegengesproken.

Staat 5
Verdeling gescheiden en gehuwd gebleven vrouwen naar verschillende controlefactoren

	Gehuwd gebleven	Gescheiden, samenwonend	Gescheiden, niet-samenwonend
%			
Leeftijd moeder			
29 jaar of jonger	10	5	4
30-39 jaar	40	33	31
40-49 jaar	33	36	41
50 jaar of ouder	17	26	24
Opleidingsniveau			
laag	42	53	51
middelbaar	41	32	32
hoog	17	15	17
Aantal kinderen			
1	23	32	33
2	61	51	52
3	16	17	15
Leeftijd jongste kind op moment interview			
0-4 jaar	31	19	8
5 jaar of ouder	69	81	92
Duur sinds scheiding			
0-5 jaar		15	41
6 jaar of langer		85	59

Staat 5 laat een duidelijk verschil zien tussen gescheiden en nog gehuwde moeders. Zo zijn de gescheiden moeders relatief iets ouder, zijn ze lager opgeleid en hebben ze vaker één kind en minder vaak twee kinderen dan nog gehuwde vrouwen. Bovendien is het jongste kind van gescheiden moeders over het algemeen ouder dan het jongste kind van gehuwd gebleven moeders. Daarnaast zijn er ook verschillen tussen gescheiden moeders die nu wel en niet samenwonen. De alleenstaande moeders hebben een ouder jongste kind dan de opnieuw samenwonende moeders, en zijn over het algemeen pas kortere tijd gescheiden dan de samenwonende moeders.

Deze verschillen zijn van invloed op de wijze waarop de verschillende groepen vrouwen zich gedragen op de arbeidsmarkt. Om een goed beeld te krijgen van de verschillen wat betreft arbeidsparticipatie tussen enerzijds gescheiden en gehuwde moeders, en anderzijds de wel of niet samenwonende, gescheiden moeders, zullen bovengenoemde factoren worden meegenomen in de empirische toetsing.

4.1 Gescheiden versus gehuwd gebleven moeders

Voor het toetsen van het verschil tussen gescheiden vrouwen en gehuwd gebleven vrouwen wat betreft de vraag of ze werken, en zo ja, hoeveel uren, is een lineaire regressieanalyse uitgevoerd. In deze regressieanalyse is het wel of niet werkzaam zijn opgenomen als afhankelijke variabele. De verklarende variabelen die in deze test zijn opgenomen, zijn de werksituatie na de geboorte van het jongste kind, de leeftijd van de vrouw en de leeftijd van haar jongste kind op het moment van interview, het opleidingsniveau en aantal kinderen dat ze heeft. Ditzelfde is gedaan voor het aantal uren dat een moeder werkt, mits ze werkzaam is, als afhankelijke variabele. De resultaten van de regressieanalyse zijn, wat betreft het wel of niet werkzaam zijn, weergegeven in staat 6. Staat 7 geeft de resultaten die betrekking hebben op het aantal uren dat gescheiden moeders en gehuwd gebleven moeders werken.

De constante geeft de resultaten voor de referentiegroep. Deze bestaat uit moeders die niet gescheiden zijn (gehuwd gebleven), geen werk hadden na de geboorte van het jongste kind, laag opgeleid zijn, één kind hebben, jonger dan 30 jaar zijn en een jongste kind hebben dat jonger dan vijf jaar is. In onderstaande staten is te zien wat de bijdrage is van de verschillende variabelen aan het wel of niet werkend zijn en het aantal uren dat wordt gewerkt.

Van de referentiegroep, de gehuwd gebleven moeders die na de geboorte van het jongste kind niet-werkend waren, werkt momenteel 28 procent. Van de moeders die gescheiden zijn, werkt ruim 30 procent (27,5 + 2,8). Dit percentage wijkt echter niet significant af van het percentage werkende moeders die gehuwd gebleven zijn ($p = 0,175$). Dit spreekt de veronderstelling tegen dat gescheiden moeders vaker zouden werken.

Van de moeders die na de geboorte van hun jongste kind wel werkten, werkt 61 procent (28 + 33) ook nu nog. Dit betekent dat de overige 39 procent is gestopt met werken. Opleidingsniveau, het aantal kinderen en de leeftijd van de moeder en het jongste kind, zijn significant van invloed op

Staat 6
Lineaire regressie, gescheiden versus gehuwd gebleven moeders (afhankelijke variabele percentage nu werkend)

Model	B	t	Sig.
Referentiegroep (Constant)	0,275	9,378	0,000
Gescheiden	0,028	1,358	0,175
Werk toen	0,330	17,806	0,000
Middelbaar opgeleid	0,082	4,980	0,000
Hoog opgeleid	0,197	8,972	0,000
2 Kinderen	-0,039	-2,108	0,035
3 Kinderen	-0,154	-6,388	0,000
Leeftijd moeder 30-39 jaar	0,077	2,492	0,013
Leeftijd moeder 40-49 jaar	0,081	2,270	0,023
Leeftijd moeder 50 jaar of ouder	-0,063	-1,717	0,086
Jongste kind 5 jaar of ouder ten tijde interview	0,074	3,197	0,001
R ²	0,145		

het nu wel of niet werkzaam zijn. Hoe hoger het opleidingsniveau en hoe ouder het jongste kind, hoe vaker een moeder op het moment van interview werkzaam is. Moeders die tussen de dertig en vijftig jaar zijn, werken ongeveer 8 procentpunten meer dan de moeders jonger dan dertig jaar. De oudere moeders van boven de vijftig jaar werken juist weer iets minder dan de moeders jonger dan dertig jaar, maar dit verschil is niet significant. Moeders met twee kinderen, en vooral moeders met drie kinderen, werken minder vaak dan moeders met één kind. Van de middelbaar opgeleide moeders werkt 8 procentpunten meer en van de hoog opgeleide moeders 20 procentpunten meer dan van de laag opgeleide moeders. Van de hoog opgeleide moeders met één kind die werkten na de geboorte van dit kind, werkt momenteel 80 procent (27,5 + 33,0 + 19,7).

Gescheiden moeders verschillen niet significant van gehuwd gebleven moeders met betrekking tot de vraag of ze werkend zijn op het moment van interview, maar als ze werkend zijn is er wel een significant verschil in aantal uren dat ze werken ($p < 0,001$). Hierbij is gecorrigeerd voor de hierboven genoemde factoren. Gescheiden moeders werken vijf uren meer dan de referentiegroep (de gehuwd gebleven moeders), die gemiddeld 21 uren werkt.

Dit resultaat was reeds zichtbaar in staat 1 en komt overeen met de verwachting dat gescheiden moeders meer werken dan gehuwd gebleven moeders.

Staat 7
Lineaire regressie, gescheiden versus gehuwd gebleven moeders (afhankelijke variabele nu werkend in aantal uren)

Model	B	t	Sig.
Referentiegroep (Constant)	21,117	22,196	0,000
Gescheiden	5,008	8,218	0,000
Werk toen	1,786	3,531	0,000
Middelbaar opgeleid	0,001	0,001	0,999
Hoog opgeleid	3,096	5,082	0,000
2 Kinderen	-2,158	-4,047	0,000
3 Kinderen	-2,209	-2,852	0,004
Leeftijd moeder 30-39 jaar	-0,267	-0,287	0,774
Leeftijd moeder 40-49 jaar	0,780	0,733	0,464
Leeftijd moeder 50 jaar of ouder	2,953	2,554	0,011
Jongste kind 5 jaar of ouder ten tijde interview	2,270	3,332	0,001
R ²	0,095		

Het aantal uren dat een momenteel werkende moeder werkt, wordt verder ook beïnvloed door het na de geboorte van het jongste kind werkzaam zijn, het opleidingsniveau,

het aantal kinderen en de leeftijd van het jongste kind. Evenals bij het wel of niet werkzaam zijn, wordt het aantal uren dat een nu werkende moeder werkt beïnvloed door de werksituatie na de geboorte van het jongste kind. Moeders die werkten na de geboorte van het jongste kind werken nu bijna twee uren meer dan moeders die niet werkten. Middelbaar opgeleide moeders werken hetzelfde aantal uren als laag opgeleiden, maar hoog opgeleide moeders werken significant langer (3 uren). Wat betreft het aantal kinderen kan worden opgemerkt dat moeders met één kind langer werken dan moeders met twee of drie kinderen. Moeders met twee of drie kinderen werken gemiddeld twee uren minder dan moeders met één kind. Daarnaast geldt nog dat als haar jongste kind ouder is dan vijf jaar, ze iets meer uren werkt dan als haar kind nog jonger dan vijf jaar is. Uit staat 6 bleek dat moeders die tussen de dertig en vijftig jaar zijn, vaker werken dan de moeders jonger dan dertig jaar. Ze werken echter niet meer uren dan de moeders jonger dan dertig jaar. Moeders boven de vijftig jaar werken iets minder vaak dan moeders jonger dan dertig jaar, maar werken wel langer.

Geconcludeerd kan worden dat gescheiden moeders niet significant vaker werken dan gehuwd gebleven moeders, maar dat ze wel langer werken. Moeders die werkten na de geboorte van het jongste kind, werken op het moment van interview vaker en ook meer uren dan moeders die niet werkten. Moeders met twee of drie kinderen werken minder vaak en korter dan moeders met één kind. Ook werken laag opgeleide moeders minder vaak en korter dan middelbaar en hoog opgeleide moeders.

4.2 Samenwonende versus niet-samenwonende gescheiden moeders

Eenzelfde analyse als hierboven is uitgevoerd om de verschillen tussen gescheiden, samenwonende en niet-samenwonende moeders te toetsen. Gescheiden moeders die op het moment van interview niet samenwonen, bleken immers iets vaker en ook meer uren te werken dan gescheiden moeders die wel weer samenwonen (staat 1). Dit kwam niet volledig overeen met de verwachting dat niet-samenwonende moeders minder vaak werken, maar dat als ze werken, ze wel langer werken dan samenwonende moeders. Door middel van lineaire regressie is het effect van samenwonen op het momenteel werkzaam zijn getoetst, waarbij ook is gekeken naar het effect van andere verklarende variabelen. Omdat alle moeders in deze analyse gescheiden zijn, kon in plaats van de leeftijd van het jongste kind ten tijde van het interview nu de leeftijd van het jongste kind ten tijde van de echtscheiding worden meegenomen. Daarnaast was het nu ook mogelijk de duur sinds de echtscheiding als verklarende factor mee te nemen. De werksituatie van vrouwen die al langer gescheiden zijn, wordt wellicht minder sterk beïnvloed door de echtscheiding dan de werksituatie van vrouwen die nog maar kort gescheiden zijn. Staat 8 vermeldt de resultaten van de regressieanalyse wat betreft het wel of niet werkzaam zijn. De resultaten die betrekking hebben op het aantal uren dat gescheiden, samenwonende moeders en niet-samenwonende moeders werken, worden gegeven in staat 9.

Staat 8
Lineaire regressie, samenwonende versus niet-samenwonende gescheiden moeders (afhankelijke variabele percentage nu werkend)

Model	B	t	Sig.
Referentiegroep (Constant)	0,379	2,597	0,010
Samenwonend	-0,004	-0,081	0,935
Werk toen	0,027	0,459	0,647
Middelbaar opgeleid	0,169	3,252	0,001
Hoog opgeleid	0,269	3,980	0,000
2 Kinderen	-0,008	-0,163	0,870
3 Kinderen	-0,236	-3,130	0,002
6 Of meer jaar gescheiden	0,025	0,441	0,660
Leeftijd moeder 30-39 jaar	0,151	0,986	0,325
Leeftijd moeder 40-49 jaar	0,101	0,638	0,524
Leeftijd moeder 50 jaar of ouder	-0,074	-0,452	0,652
Jongste kind 5 jaar of ouder ten tijde interview	-0,003	-0,062	0,950
R ²	0,118		

De referentiegroep bestaat in dit model uit gescheiden moeders die niet samenwonen en die na de geboorte van het jongste kind niet werkzaam waren, laag opgeleid zijn, één kind hebben, minder dan vijf jaar gescheiden zijn, jonger dan 30 jaar zijn en van wie het jongste kind jonger dan vijf jaar is op het moment van de echtscheiding. Van deze referentiegroep werkt momenteel 38 procent. Samenwonende, gescheiden moeders werken even vaak als de niet-samenwonende gescheiden moeders ($p = 0,935$). Dit strookt niet met de verwachting dat alleenstaande, dus niet-samenwonende, moeders minder vaak werken. Of een ooit gescheiden moeder momenteel samenwoont of niet, is dus niet bepalend voor de vraag of ze werkt.

Van de laag opgeleide gescheiden moeders die na de geboorte van hun jongste kind wel werkten, werkt 41 procent ($37,9 + 2,7$) ook momenteel nog. Dit betekent dat 59 procent is gestopt met werken. Van de middelbaar en hoog opgeleide werkende, gescheiden moeders werkt respectievelijk 58 en 68 procent nog steeds en is dus 42 en 32 procent gestopt. Ook het aantal kinderen is significant van invloed op het nu wel of niet werken. Gescheiden moeders met twee kinderen werken even vaak als gescheiden moeders met één kind. Gescheiden moeders met drie kinderen werken echter minder vaak. Het aantal werkenden onder hen ligt 24 procentpunten lager dan onder de moeders met één kind.

De leeftijd is bij gescheiden moeders niet van belang voor de vraag of ze wel of niet werkt. Ook de leeftijd van het jongste kind op het moment van echtscheiding doet er niet toe. Gescheiden moeders met een kind dat bij scheiding jonger was dan vijf jaar, werken niet meer of minder dan gescheiden moeders met een kind van vijf jaar of ouder. De werksituatie van vrouwen die al langer gescheiden zijn, is niet anders dan die van vrouwen die slechts een aantal jaren gescheiden zijn.

Gescheiden, samenwonende moeders verschillen niet significant van de niet-samenwonende moeders wat betreft de vraag of ze op het moment van interview werken. Ook wat betreft het aantal uren dat ze werken, komt de verwachting niet uit. De verwachting dat werkende, niet-samenwonende moeders meer uren werken dan samenwonende moeders, wordt tegengesproken door staat 9 die laat zien dat er geen significant verschil is tussen niet en wel samenwonende moeders ($p = 0,126$). Gescheiden moeders

werken gemiddeld 30 uur. De momenteel samenwonende moeders werken wel iets minder (ongeveer twee uren), maar dit verschil is niet significant.

Het aantal uren dat een nu werkende moeder werkt, wordt verder wel beïnvloed door het aantal kinderen en het aantal jaren dat sinds de scheiding is verlopen. Wat betreft het aantal kinderen valt te zeggen dat gescheiden moeders met één kind langer werken dan moeders met twee of drie kinderen. Alleen het verschil tussen gescheiden moeders met één en met drie kinderen is significant ($p = 0,032$). Gescheiden moeders met drie kinderen werken gemiddeld bijna zes uren minder dan moeders met één kind. In tegenstelling tot het wel of niet werkend zijn, wordt het aantal uren dat een gescheiden moeder werkt wel beïnvloed door de duur van de echtscheiding ($p = 0,002$). Moeders die zes jaar of langer gescheiden zijn, werken vijf uur meer dan moeders die vijf jaar of korter gescheiden zijn.

Het opleidingsniveau heeft in dit model geen invloed op het aantal uren dat een moeder werkt. Dit komt doordat in deze analyse alleen de werkende moeders zijn opgenomen. Werken gescheiden vrouwen, dan doet het er kennelijk niet toe hoe hoog ze zijn opgeleid voor het aantal uren dat ze werken. Bij de totale groep moeders zagen we nog wel een effect van opleidingsniveau op het aantal uren dat een moeder werkt. Ook de leeftijd van de moeder en de leeftijd van het jongste kind zijn niet van invloed op het aantal uren dat een gescheiden moeder werkt.

Staat 9
Lineaire regressie, samenwonend versus niet-samenwonend gescheiden moeders (afhankelijke variabele nu werkend in aantal uren)

Model	B	t	Sig.
Referentiegroep (Constant)	30,020	6,945	0,000
Samenwonend	-2,067	-1,535	0,126
Werk toen	-0,202	-0,132	0,895
Middelbaar opgeleid	0,956	0,659	0,511
Hoog opgeleid	1,230	0,715	0,475
2 Kinderen	-2,262	-1,644	0,102
3 Kinderen	-5,671	-2,164	0,032
6 Jaar of langer gescheiden	4,959	3,211	0,002
Leeftijd moeder 30–39 jaar	-3,231	-0,728	0,467
Leeftijd moeder 40–49 jaar	-4,049	-0,888	0,375
Leeftijd moeder 50 jaar of ouder	-3,870	-0,809	0,419
Jongste kind 5 jaar of ouder ten tijde interview	1,844	1,312	0,191
R ²	0,084		

De verwachting dat gescheiden, niet-samenwonende moeders minder vaak werken, maar dat ze, als ze werken, langer werken om toch voldoende geld binnen te brengen om bijvoorbeeld de extra kosten van kinderopvang te kunnen betalen, is niet uitgekomen. Geconcludeerd kan worden dat gescheiden, niet-samenwonende moeders niet minder vaak werken dan samenwonende moeders, en dat er ook geen verschil bestaat tussen beide groepen wat betreft het aantal uren dat ze werken. Of een ooit gescheiden moeder nu dus samenwoont of niet, is niet bepalend voor de vraag of ze werkt en hoe lang ze werkt.

5. Conclusie

De gevolgen van een echtscheiding voor de arbeidsparticipatie van moeders zijn beperkt. Gescheiden moeders werken even vaak als gehuwd gebleven moeders. Wel werken

gescheiden moeders, gemiddeld genomen, per week ongeveer vijf uren meer. Gescheiden moeders zijn vaker gestopt met werken, maar ook vaker opnieuw begonnen met werken dan gehuwd gebleven moeders. Moeders die na de geboorte van hun jongste kind werkten en vervolgens zijn gescheiden, stoppen doorgaans met werken. Dit kan komen door het feit dat ze, nu ze alleenstaand zijn, meer tijd nodig hebben voor de zorg voor de kinderen en het huishouden. Moeders die na de geboorte van hun jongste kind niet werkten en vervolgens zijn gescheiden, missen het inkomen van hun ex-echtgenoot en moeten nu zelf voor inkomen zorgen, waardoor ze er juist voor kiezen (weer) te gaan werken. Dit geldt vooral voor de hoger opgeleiden, omdat het voor hen lonender is om te werken dan voor laag opgeleiden.

Tussen momenteel samenwonende en niet-samenwonende gescheiden moeders is in het geheel geen significant verschil zichtbaar in werksituatie. Het wel of niet samenwonen na scheiding is niet bepalend voor de vraag of een moeder werkt en hoeveel uren ze werkt. De verwachting dat gescheiden, niet-samenwonende moeders die alleen zorg dragen voor de kinderen en het huishouden, minder vaak werken, is niet uitgekomen. Blijkbaar zijn gescheiden moeders er na de scheiding aan gewend zelf voor hun inkomen te zorgen en verandert een nieuwe partner met wie ze gaan samenleven hier niets aan.

Laag opgeleide moeders werken minder vaak dan middelbaar en hoog opgeleide moeders. Dit geldt voor zowel de gescheiden als de gehuwd gebleven moeders. Met betrekking tot het aantal uren dat een werkende moeder werkt, bleek dat bij de totale groep werkende moeders hoog opgeleiden meer uren werken dan laag en middelbaar opgeleiden. Wordt echter alleen gekeken naar de groep gescheiden moeders, dan is het opleidingsniveau niet van invloed op de arbeidsduur. Dit kan komen doordat gescheiden, werkende moeders hoe dan ook langer werken dan gehuwd gebleven moeders. Een hoger opleidingsniveau kan dan ook minder bijdragen aan de verhoging van het aantal uren dan in het geval van gehuwd gebleven moeders. Moeders met twee of drie kinderen werken minder vaak en gedurende minder uren dan moeders met één kind, ongeacht of ze gescheiden zijn of niet.

Literatuur

Bouman, A. M., 2004a, Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw. Bevolkingstrends 52(2), blz. 19–23. CBS, Voorburg/Heerlen.

Bouman, A.M., 2004b, Financiële gevolgen van echtscheiding op de lange termijn. Bevolkingstrends 52(4), blz. 85–89. CBS, Voorburg/Heerlen.

Finnie, R., 1993, Women, men, and the economic consequences of divorce: evidence from Canadian longitudinal data. Canadian Review of Sociology and Anthropology 30, blz. 205–241.

Fokkema, T., 2001, Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verweeduwing: bieden hertrouwen en werk uitkomst? Bevolking en Gezin 30(1), blz. 5–29.

Ghysels, J., 2004, The impact of cohabitation and divorce on partners' labour force participation: comparing Britain with Flanders. Antwerpen: UFSIA/Universiteit van Antwerpen.

Hooghiemstra, E. en T. Knijn, 1997, Onder moeders paraplu: alleenstaande ouders op de armoedegrens. In: Engber-

sen, G., J.C. Vrooman en E. Snel (red.), De Kwetsbaren; een tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting, blz. 103–122. Amsterdam University Press, Amsterdam.

Poortman, A.R. en T. Fokkema, 2001, Economische gevolgen van echtscheiding voor mannen en vrouwen in Nederland, 1949–1998. Sociale wetenschappen 44, blz. 69–92.

Voormalig Joegoslaven in Nederland

Thomas Hessels¹⁾

Op 1 januari 2004 woonden in Nederland ruim 76 duizend personen uit het voormalige Joegoslavië (eerste en tweede generatie). Zij vormen één van de grotere nieuwe herkomstgroeperingen. Bestond de gemeenschap aanvankelijk uit voormalige gastarbeiders en hun kinderen, sinds het uitbreken van de oorlog op de Balkan is hun aantal verdubbeld als gevolg van asielmigratie, daarmee samenhangende volgmigratie en natuurlijke aanwas. In dit artikel worden de belangrijkste demografische gegevens van de verschillende groepen afkomstig uit voormalig Joegoslavië samengevat. Tevens wordt een beeld gegeven van de integratie van voormalig Joegoslaven in Nederland.

1. Demografische gegevens

Op 1 januari 2004 telde het Nederlandse bevolkingsregister 76346 personen uit de landen van het voormalig Joegoslavië. Zij zelf, of een van hun ouders, zijn in het voormalig Joegoslavië geboren. In veruit de meeste gevallen zijn deze personen geregistreerd als afkomstig uit Joegoslavië. Met de registratie op basis van de huidige nationaliteit is pas in de jaren negentig begonnen, na de zelfstandigheid van de republieken die eertijds de Federatieve Republiek Joegoslavië vormden.

Het CBS heeft in 2002 een schatting gemaakt van de verdeling van het aantal voormalige Joegoslaven naar de huidige republieken, op basis van de verdeling van de hier woonachtige voormalige Joegoslaven op 1 januari 1991, vermeerderd met de groei van de eerste en tweede generatie sindsdien. Dit leverde de volgende schattingen op: uit Kroatië komen 7,3 duizend personen, uit de Federale Republiek Joegoslavië (Servië en Montenegro, inclusief Kosovo) 34,2 duizend, uit Bosnië en Herzegovina 27,3 duizend, uit Slovenië 2,4 duizend en uit Macedonië 3,3 duizend (Alders en Nicolaas, 2002).

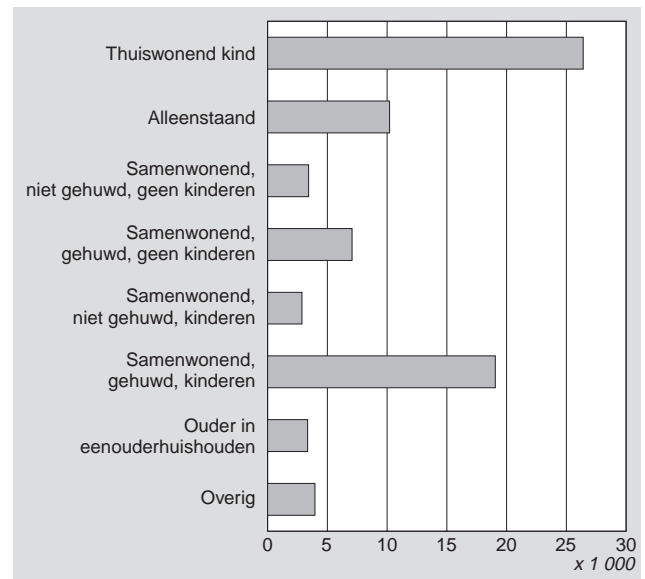
De verdeling van de bevolking naar de huidige republieken loopt niet parallel met de verdeling naar etniciteit. Zo zijn enkele duizenden personen afkomstig uit de republiek Bosnië en Herzegovina naar etnische herkomst Kroaat, en zijn onder de personen uit de Federale Republiek Joegoslavië ongeveer 4 duizend etnische Albanezen die afkomstig zijn uit de autonome provincie Kosovo.

De voormalig Joegoslaven vormen een relatief jonge bevolking: twee derde is jonger dan 40 jaar. Een derde bestaat uit (thuiswonende) kinderen (grafiek 1).

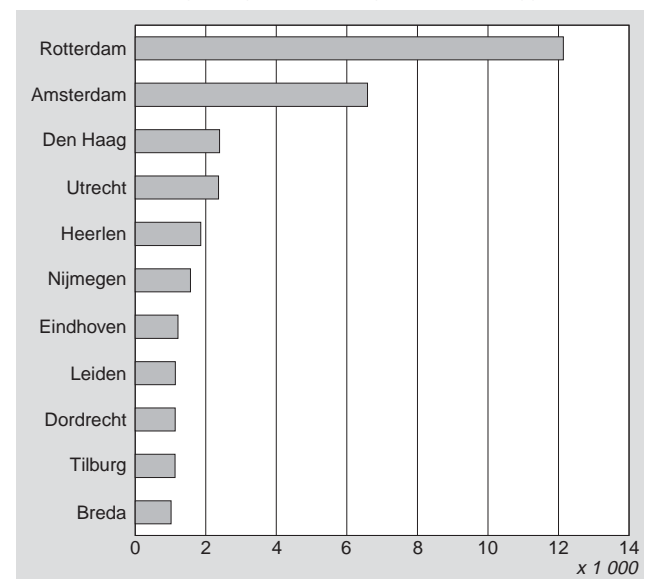
¹⁾ Mr. T. Hessels is senior beleidsmedewerker bij de Directie Coördinatie Integratiebeleid Minderheden van het ministerie van Justitie. Meningingen in dit artikel hoeven niet overeen te komen met het standpunt van het CBS.

Bijna een kwart (23 procent) van de voormalig Joegoslaven woont in één van de vier grote steden. Dat is aanmerkelijk minder dan het aandeel grootstedelijke Turken (35 procent), Marokkanen (47 procent) en Surinamers (55 procent). Inclusief de randgemeenten van de grootstedelijke agglomeraties woont circa een derde van alle voormalig Joegoslaven in de vier grote steden (grafiek 2).

1. Aantal voormalige Joegoslaven naar huishoudenspositie, 1-1-2004

2. Aantal voormalige Joegoslaven naar grootstedelijke agglomeraties¹⁾

¹⁾ Alleen grootstedelijke agglomeraties met meer dan 1 000 Joegoslaven zijn in de grafiek opgenomen.

2. Migratiegeschiedenis

De groep voormalig Joegoslaven is divers naar sociaal-economische achtergrond, periode van aankomst in Nederland, reden van overkomst en herkomst.

Vanaf 1920 kwamen Slovenen naar Zuid-Limburg om te werken in de mijnen. De meesten keerden na verloop van tijd weer terug. Het sterkst groeide de Joegoslavische populatie in de jaren zestig en zeventig. Vele Joegoslavische mannen kwamen als gastarbeiders in de scheepsbouw, de reiniging, de metaal- en textielnijverheid en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Joegoslavische vrouwen werden geworven voor de visverwerkings-, leerbewerkings- en sigarettenindustrie. De helft van deze gastarbeiders is na enkele jaren weer teruggegaan naar het geboorteland. In totaal zijn op basis van arbeids- en volgmigratie ongeveer 28 duizend immigranten uit het voormalige Joegoslavië naar Nederland gekomen.

Toen het etnisch geweld in Bosnië en Herzegovina in 1992 losbarstte, zochten ongeveer 25 duizend migranten politiek asiel in ons land. Het waren merendeels Bosniakken (moslims) uit Bosnië en Herzegovina, Bosnische Kroaten en Bosnische Serviërs. In 1992 kwamen ongeveer 3 duizend Bosniakken op uitnodiging van de Nederlandse regering naar ons land. Vrijwel allen hebben zich hier gevestigd. Asielzoekers kregen aanvankelijk een tijdelijke verblijfstitel in het kader van de Tijdelijke Regeling Opvang Ontheemden. Deze regeling werd later vervangen door een Voorwaardelijke Vergunning Tot Verblijf. Deze voorwaardelijke vergunning is na drie jaar omgezet in een vaste verblijfstitel. In 1995 kwamen 5 en in 1996 53 personen op voordracht van het Hoge Commissariaat voor vluchtelingen van de Verenigde Naties als uitgenodigd vluchteling naar ons land. Tussen 1993 en 1997 kwamen eveneens ongeveer 25 duizend asielzoekers uit Servië en Montenegro. In de volgende jaren steeg dit aantal, mede onder invloed van de vlucht van Kosovaarse Albanezen uit de autonome provincie Kosovo naar de buurlanden.

Nederland heeft in 1999 ongeveer 4 duizend etnische Albanezen uit Kosovo opgenomen. De Nederlandse regering verstrekke een tijdelijke verblijfsstatus aan ongeveer 10 duizend Kosovaarse asielzoekers, van wie er 3 duizend al in ons land verbleven. Familiehereniging werd voor deze groep alleen in bijzondere situaties toegestaan. Eind juli 1999 stopte de regering met de uitgifte van deze tijdelijke statussen. In december 2000 kondigde de Nederlandse regering aan dat de tijdelijke verblijfsstatussen van de resterende Kosovo-Albanezen zouden worden ingetrokken. Ongeveer 2,3 duizend etnische Albanezen waren toen al teruggekeerd naar hun land.

Verondersteld mag worden dat het aantal van 76 duizend voormalig Joegoslaven de komende jaren zal stijgen door huwelijksmigratie en natuurlijke aanwas. Grootschalige instroom door asiel valt niet meer te verwachten. Sinds 2000 is het aantal inwillingen van asielverzoeken sterk gedaald. Ondanks de geleidelijke politieke stabilisatie in de regio, is de terugkeer naar de landen van herkomst zeer beperkt. Veel ouderen zouden wel terug willen, maar de werkelijke retourmigratie is beperkt. In de afweging om wel of niet terug te gaan, spelen naast de politieke veiligheid en stabiliteit ook sociale en economische factoren mee, zoals de mogelijkheden tot werk en de kwaliteit van de gezondheidszorg en het onderwijs.

Desondanks zijn de contacten met het moederland zeer intensief. Men gaat veelvuldig op bezoek, en vooral ouderen wonen afwisselend in Nederland en het geboorteland. Hoeveel mensen pendelen of vrijwillig naar het land van herkomst zijn teruggekeerd is niet bekend. Wel is bekend dat tussen 2000 en 2005 op basis van de Remigratiewet 727 voormalig Joegoslaven met een uitkering definitief naar hun geboorteland terugkeerden (informatie Sociale Verzekeringsbank).

3. Integratiepositie

Het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) heeft in 2003 een vragenlijst verspreid onder 3,5 duizend huishoudens uit een aantal etnische groepen, waaronder hier wonende voormalig Joegoslaven. Uit het *Jaarrapport Integratie 2004* (Van den Maagdenberg, 2004) dat op basis van de resultaten uit deze vragenlijst is samengesteld, blijkt dat 83 procent van de geïnterviewden korter dan 15 jaar in Nederland verbleef. Zij zijn dus naar Nederland gekomen tijdens en na de oorlog op de Balkan.

Inburgering

Gemiddeld heeft 38 procent van de voormalig Joegoslaven deelgenomen aan een inburgeringcursus. Vóór 1998 was dit aandeel lager (36 procent), maar na invoering van de Wet inburgering nieuwkomers (1998) steeg het naar 51 procent. Het aantal deelnemers is dan nog steeds lager dan het cijfer voor Afghanen (64 procent), Irakezen (58 procent), Iraniërs (61 procent) en Somaliërs (59 procent). Wel is het percentage Joegoslaven dat de cursus succesvol afrondt vergelijkbaar met dat van Afghanen en Iraniërs (74 procent), en hoger dan van Irakezen (67 procent) en Somaliërs (60 procent). Ongeveer vier op de vijf voormalig Joegoslaven gaven aan redelijk tot prima Nederlands te kunnen lezen (*staat 1*).

Staat 1
Deelnemers en geslaagden aan inburgeringprogramma's en beheersing Nederlands, naar herkomstgroepering, 2003

	Afghanen	Irakezen	Iraniërs	(voormalig) Joegoslaven	Somaliërs
	%				
Deelnemers inburgeringprogramma voor 1998	62	49	35	36	43
Deelnemers inburgeringprogramma na 1998	64	58	61	51	59
Inburgeringprogramma met succes afgerond	74	67	74	74	60
Kan redelijk Nederlandse kranten, brieven, folders lezen	76	72	82	81	74

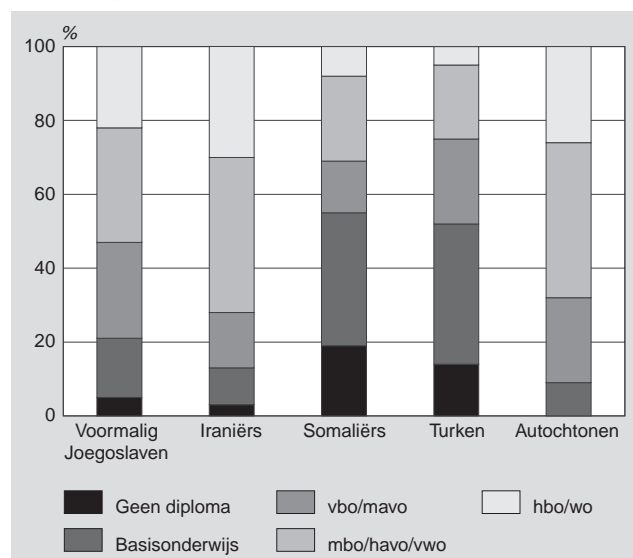
Bron: Van den Maagdenberg, 2004.

Hierbij moet wel worden bedacht dat de respondenten overwegend na 1990 naar Nederland kwamen, in de periode dat er inmiddels taal- en inburgeringfaciliteiten bestonden. De toenmalige gastarbeiders hebben die faciliteiten nooit gehad, reden waarom een deel van hen nog steeds gebrekkig Nederlands spreekt.

Onderwijs

Een van de belangrijkste indicatoren voor de onderwijspositie is het gerealiseerde opleidingsniveau. Voormalig Joegoslaven hebben een iets lager opleidingsniveau dan Iraniërs, maar een (veel) hoger niveau dan Somaliërs, Turken en Marokkanen (*grafiek 3*).

3. Niet-schoolgaanden (15-64 jaar) naar herkomstgroepering en opleidingsniveau, 2002¹⁾

Bron: Van den Maagdenberg, 2004.

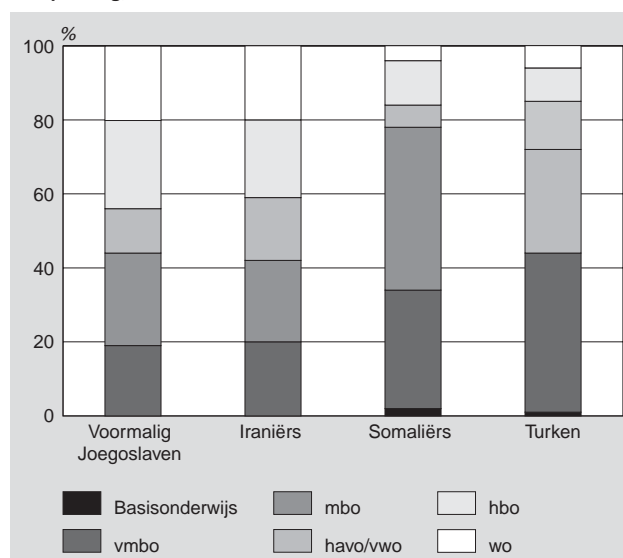
¹⁾ Turken en autochtonen: 2003.

Kinderen bereiken een hoger opleidingsniveau dan hun ouders. In vergelijking met de andere nieuwe groepen scoren (voormalig) Joegoslaven het hoogst, samen met Iraniërs. De meeste voormalig Joegoslavische jongeren volgen een mbo-opleiding, maar ook vaak een hogere opleiding (hbo, universiteit; *grafiek 4*).

Arbeid en inkomen

Van de voormalig Joegoslaven is 17 procent werkloos. Dit aandeel is aanmerkelijk groter dan dat van autochtonen (3

4. Studerenden (16-34 jaar) naar herkomstgroepering en huidige opleiding, 2003

Bron: Van den Maagdenberg, 2004.

procent) of Turken (14 procent), maar lager dan dat van Iraniërs (25 procent) en Somaliërs (36 procent). Het relatief lage percentage werkloze voormalig Joegoslaven houdt verband met de relatief hoge arbeidsparticipatie van voormalig Joegoslavische vrouwen (*staat 2*).

Bijzonder aan de arbeidsmarktpositie van voormalig Joegoslaven is dat velen een baan combineren met scholing. Dit komt onder vluchtelingengroepen vaker voor en is een middel om hun *human capital* te vergroten. Het percentage voormalig Joegoslaven dat werken en studeren combineert, is evenwel veel hoger dan onder andere vluchtelingengroepen, en ook hoger dan onder de 'klassieke' migrantengroepen als Turken en Surinamers (*staat 3*).

Het gemiddeld percentage voormalig Joegoslaven met een uitkering is 30, even hoog als het percentage uitkeringontvangers onder de klassieke groepen migranten. Het aandeel uitkeringsgerechtigden (vanaf 15 jaar) ligt bij de klassieke immigrantengroepen rond de 30 procent: Turken 29 procent, Marokkanen 28 procent, Surinamers 27 procent en Antillianen 31 procent (Martinez et al., 2002). Van deze uitkeringontvangers is het aandeel personen met een bijstandsuitkering met 51 procent veruit het hoogst. Overigens ligt het voor Afghanen, Irakezen en Somaliërs nóg hoger (71 procent). Het hoge percentage bijstandontvangers onder deze migrantengroepen is te verklaren uit het feit dat zij vaak nieuwkomers zijn, (nog) geen arbeids-

Staat 2 Aandeel personen (15-64 jaar) naar herkomstgroepering en arbeidsparticipatie naar geslacht

	Voormalig Joegoslaven	Iraniërs	Somaliërs	Turken	Autochtonen
	%				
Werklozen	17	25	36	14	3
Arbeidsparticipatie					
mannen	75	58	41	67	81
vrouwen	56	42	17	32	59

Bron: Van den Maagdenberg, 2004.

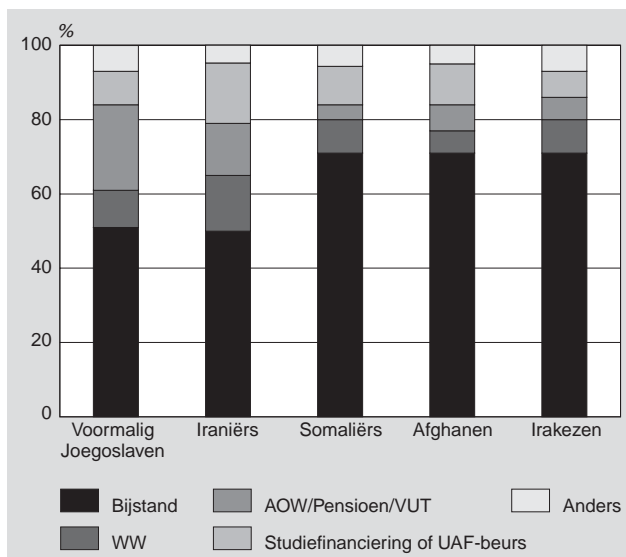
Staat 3
Bevolking (15–64 jaar) naar herkomstgroepering en arbeidsmarktpositie

	Voormalig Joegoslaven	Iraniërs	Somaliërs	Turken	Surinamers
	%				
Werk minder dan 12 uur + school	12	17	16	22	20
Werk 12 uur of meer + school	70	46	53	61	64
School + werkloos	14	26	22	13	14
Overig	4	10	9	5	2
Totaal	100	100	100	100	100

Bron: Van den Maagdenberg, 2004.

verleden hebben in Nederland en om die reden geen aanspraak kunnen maken op een werkloosheidsuitkering (grafiek 5).

5. Uitkeringsgerechtigden (15 jaar of ouder) naar herkomstgroepering en type uitkering, 2003

Bron: Van den Maagdenberg, 2004.

Sociale en culturele integratie

Van alle nieuwe groepen staan voormalig Joegoslaven in sociaal en cultureel opzicht het dichtst bij de autochtonen en zijn ze in dat opzicht het best geïntegreerd. Dit blijkt onder meer uit het hoge aantal contacten dat Joegoslaven in hun vrije tijd met Nederlanders hebben, hun moderne op-

vattingen en het zich niet rekenen tot een bepaalde religie. Vergeleken met de andere etnische groepen vinden maar weinig Joegoslaven het vervelend als hun zoon of dochter een Nederlandse partner heeft. (Voormalig) Joegoslaven zijn ook het meest positief over de acceptatie van allochtonen in Nederland (staat 4).

Criminaliteit

(Voormalig) Joegoslaven genieten in Nederland een twijfelachtige reputatie als gewelddadige criminelen. In 1996 rapporteerde het Interregionale rechteam Zuid-Nederland tientallen gijzelingen, ontvoeringen, afpersingen, grof geweld en liquidaties waarbij voormalig Joegoslaven betrokken waren. Het rapport maakte niet duidelijk om welke nationale/etnische Joeslavische groep(en) het ging en wat de achtergronden van dit criminele gedrag waren. In 2000 rapporteerde het Rotterdams Instituut voor Sociaal-wetenschappelijk Beleidsonderzoek (Risbo) vergelijkbare cijfers van het percentage voormalig Joegoslaven dat met de politie in aanraking is gekomen.

Recente onderzoeken van het Risbo en het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (WODC) onder voormalig Joegoslavische jongeren, geven aan dat jongeren afkomstig uit de landen van het voormalige Joegoslavië meer dan evenredig betrokken zijn bij criminaliteit. (Risbo 2002; WODC 2003). Ook in deze onderzoeken wordt niet ingegaan op de nationale of etnische herkomst van de criminele ex-Joegoslavische jongeren of naar de achterliggende factoren. Uit het WODC-onderzoek blijkt wel dat het in twee op de drie gevallen gaat om vermogensdelicten zonder geweld, zoals inbraak. Dit is een type delict waaraan ook veel andere personen uit het voormalige Oostblok, zoals personen uit de voormalige Sovjet-Unie en Polen, zich schuldig maken (staat 5).

Staat 4
Aandeel personen naar herkomstgroepering dat het eens is met stellingen over sociale en culturele integratie, 2003

	Voormalig Joegoslaven	Afghanen	Irakezen	Iraniërs	Somaliërs
	%				
Heeft Nederlandse vrienden	89	71	72	84	68
Vindt het vervelend wanneer zoon of dochter een Nederlandse partner heeft	3	14	17	3	16
Rekent zich tot een bepaalde religie	46	86	81	46	93
Vindt dat je als kind je ouders altijd moet respecteren, ook wanneer ze dit niet verdienen	72	80	79	67	89
Vindt dat je als buitenlander alle kansen krijgt in Nederland	61	56	53	39	54

Bron: Van den Maagdenberg, 2004.

Staat 5
Aantal delicten van personen (12–25 jaar) naar herkomstgroepering en soort delict, 2000

	Voormalig Joegoslavië	Voormalige Sowjet-Unie	Somalië	Irak	Polen	Duitsland
%						
Zedendelicten met en zonder geweld	0,8	0,2	1,6	3,7	0,0	0,6
Geweldpleging	9,9	4,5	15,4	25,1	6,1	10,0
Vermogensdelicten met geweld	2,6	2,9	6,0	6,0	1,3	2,1
Vermogensdelicten zonder geweld	63,7	74,4	51,9	37,6	66,0	34,8
Vernieling openbare orde	11,4	4,5	14,2	18,0	8,6	19,1
Verkeer	4,9	3,4	2,9	2,2	10,3	7,8
Overig	6,8	10,1	7,8	7,2	7,8	25,7
<i>abs. = 100%</i>						
Totaal	1 469	1 126	1 258	672	476	974

Bron: Kromhout en Van San, 2003.

Bij gebrek aan gegevens over de etnische herkomst van de betreffende ex-Joegoslaven, hun gedragsmotieven en hun verblijfsspositie is het niet mogelijk de criminaliteitscijfers te koppelen aan een segment van de voormalig Joegoslavische gemeenschap in Nederland. Overigens moet de zware criminaliteit van Joegoslavische bendes vermoedelijk eerder worden gerelateerd aan internationaal opererende criminele netwerken, dan aan voormalig Joegoslavische arbeidsmigranten of vluchtelingen.

Organisaties

Vóór het uitbreken van de oorlog op de Balkan hadden de bevolkingsgroepen uit de onderscheiden staten een bloeiend verenigingsleven als Joegoslavische gemeenschap in Nederland, overkoepeld door een bond. Na 1992 is het verenigingsleven verbrokkeld geraakt langs etnische en nationale lijnen. De Bond van Joegoslavische Verenigingen in Nederland heeft zijn naam gewijzigd in Bond van Servische Verenigingen in Nederland, en richt zich enkel nog op deze groep. Kosovaarse Albanezen hebben hun eigen organisaties opgericht, overkoepeld in de Coördinatieraad van Albanezen in Nederland. Er is geen landelijk Kroatisch platform, maar lokaal zijn wel tien tot vijftien Kroatische organisaties actief, met name in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam, waar veel Kroaten wonen. Macedoniërs hebben evenmin een landelijke organisatie, maar er zijn naar schatting acht lokale verenigingen. Bosniërs uit Bosnië en Herzegovina hebben zich verenigd in een groot aantal lokale verenigingen. Er zijn twee overkoepelende organisaties: Sehara en het Landelijke platform van organisaties van burgers uit Bosnië en Herzegovina. Slovenen ontmoeten elkaar in de Vereniging Vrienden van Slovenië, met ongeveer 150 leden.

Met uitzondering van de vluchtelingengroepen die nog op enige overheidssubsidie konden rekenen, is de organisatiegraad van de meeste huidige voormalig Joegoslavische organisaties wegens gebrek aan financiële middelen gering. Het Landelijk inspraakorgaan Zuid-Europeanen probeert in deze leemte te voorzien door gemeenschappelijke activiteiten voor de ex-Joegoslavische gemeenschappen te ontwikkelen.

4. Tot slot

De afgelopen decennia heeft zich met de voormalige Joegoslaven een relatief grote etnische groep in Nederland gevestigd. Deze zal in de loop der jaren verder toenemen door natuurlijke aanwas en volgmigratie. Grootschalige terugkeer valt niet te verwachten. Wanneer voormalig Joegoslavische republieken zullen toetreden tot de Europese Unie (Slovenië deed dat al per 1 mei 2004), valt te verwachten dat de contacten met het moederland en het verkeer met Nederland zullen toenemen.

Wat de integratie betreft, is het beeld wisselend. De Joegoslaven die in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw als gastarbeider naar Nederland kwamen, zijn matig geïntegreerd. Zij spreken doorgaans slecht Nederlands en velen hebben geen behoorlijke oudedagsvoorziening kunnen opbouwen. Zij zullen zich moeten verzoenen met een verblijf in Nederland op een financieel bescheiden niveau, al dan niet afgewisseld met perioden van tijdelijk verblijf in het land van herkomst.

De jongere generaties, maar ook degenen die tijdens of na de Balkanoorlog naar Nederland zijn gekomen, hebben betere kansen. Zij zijn gemiddeld beter opgeleid en spreken beter Nederlands. Deze groep is sociaal en cultureel beter geïntegreerd. Of hun verblijf in Nederland werkelijk een succes wordt, hangt af van de vraag of zij hier een bevredigend economisch perspectief weten te bereiken.

Opmerkelijk is de verhoudingsgewijs hoge criminaliteit onder voormalig Joegoslaven. Het gaat hierbij enerzijds om min of meer afzonderlijk opererende internationale criminele netwerken. Anderzijds zijn voormalig Joegoslavische jongeren sterk oververtegenwoordigd in de statistieken van vermogensdelicten.

Literatuur

Alders, M. en H. Nicolaas, 2002, Allochtonen uit voormalig Joegoslavië. Maandstatistiek van de Bevolking 50(11), blz. 12–14. CBS, Voorburg/Heerlen.

Hessels, T., 2005, Etnische groepen uit Bosnië & Herzegovina, Kroatië, Macedonië, Servië & Montenegro en Slovenië in Nederland, een profiel. Ministerie van Justitie, Den Haag.

Kromhout, M. en M. van San, 2003, Schimmige werelden, nieuwe etnische groepen en jeugdcriminaliteit. WODC, Den Haag.

Maagdenberg, V. van den (red.), 2004, Jaarrapport Integratie. ISEO, Rotterdam.

Martinez, S.D., S. Groeneveld en E. Kruisbergen, 2002, Integratiemonitor 2002. ISEO/SCP, Rotterdam/Den Haag.

Politieke geschiedenis van het voormalig Joegoslavië

De oorlog die aan het einde van de 20^e eeuw de Joegoslavische federatie uiteenscheurde, betekende het einde van een ontwikkeling waarbij verschillende Zuid-Slavische volkeren, elk met eigen historie, tradities en gewoonten, bijeenkwamen onder een Joegoslavische identiteit.

De Turken veroverden in de 14e eeuw Macedonië. Daarna kwamen ook Bosnië en Herzegovina, Montenegro en Servië onder Turkse invloed. Slovenië werd geheel overheerst door Oostenrijk, en Kroatië deels.

Nadat de Turken in 1878 waren verslagen, werden Bosnië en Herzegovina geannexeerd door de Habsburgse monarchie.

De aanslag op de troonopvolger Franz Ferdinand in 1914 was de lont in het kruitvat om de Eerste Wereldoorlog te ontketenen, waarbij voor- en tegenstanders van de Duitse overheersing tegenover elkaar kwamen te staan. In 1918 werd het Koninkrijk der Serviërs, Kroaten en Slovenen uitgeroepen, waaronder ook Macedonië, Montenegro en Bosnië en Herzegovina ressorteerden. Om de voortgaande onderlinge strijd te stoppen, stelde de uit Servië afkomstige Koning Alexander in 1929 een militaire dictatuur in onder de naam Joegoslavië. Desondanks kwam het tijdens de Tweede Wereldoorlog tot nieuwe spanningen, waarbij een groep partizanen onder maarschalk Tito vocht voor een nieuw (socialistisch/communistisch) Joegoslavië, een groep Serviërs voor het behoud van de Kroon en een groep Kroaten voor een onafhankelijk Kroatië.

In 1945 slaagde Tito erin om enige stabiliteit in het land te krijgen binnen de structuur van de Socialistische Federatieve Republiek Joegoslavië. Tito's streven was een federale staat met behoud van eigen identiteit binnen het kader van het communisme (*bratstvo i jedinstvo*, 'broederschap en eenheid').

In de jaren vijftig werd voor dit doel het gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen ingevoerd als het leidend economisch beginsel, en kwamen er vormen van arbeiderszelfbestuur bij bedrijven, binnen scholen en in publieke diensten. Snel na Tito's dood in 1980 herleefde het voortsluimerende nationalisme van de afzonderlijke nationale/etnische entiteiten. In 1989 kwamen in Kosovo Albanezen in opstand toen Slobodan Milosevic de president van Servië, een einde maakte aan de sinds 1963 geldende autonome status. Slovenië en Kroatië verklaarden zich in 1991 onafhankelijkheid en in 1992 sprak 62 procent van inwoners van Bosnië en Herzegovina zich in een referendum eveneens uit voor onafhankelijkheid. In de periode 1992–1995 werd er zware strijd geleverd tussen enerzijds de Bosnische Serviërs tegenover de Bosniakken en de Bosnische Kroaten, anderzijds voor een korte periode tussen de Bosniakken en de Kroaten onderling.

Met de ondertekening van het akkoord van Dayton (november 1995) keerde de rust in de regio min of meer terug. Bosnië en Herzegovina werd opgedeeld in twee entiteiten: de Bosniak-Kroatische Federatie en de Republika Srpska. In 1998 laaide het geweld op in Kosovo. In maart 1999 ging de NAVO over tot luchtaanvallen op strategische doelen in de gehele Federale Republiek Joegoslavië (FRJ), inclusief Kosovo. In juni 1999 aanvaardde de Veiligheidsraad resolutie 1244, die voorzag in een interim civiel bestuur over Kosovo. Op 28 februari 2002 werd Ibrahim Rugova tot president gekozen van Kosovo, en op 4 maart 2002 werd een regering geïnstalleerd. In de FRJ werden de landelijke verkiezingen in 2000 gewonnen door de democratische oppositie en ruimde president Milosevic het veld. Drie jaar later werd door Servië en Montenegro een Constitutioneel Handvest aangenomen, waarmee de Uniestaat Servië en Montenegro (inclusief Kosovo) in de plaats trad van de FRJ.

Op 1 mei 2004 is Slovenië als eerste ex-Joegoslavische lidstaat toegetreden tot de Europese Unie.

De toetredingsonderhandelingen met Kroatië zullen spoedig beginnen. Naar verwachting zullen ook de overige republieken op termijn aansluiting vinden bij de Europese Unie.

Nederland en Polen demografisch vergeleken

Radek Panczak¹⁾ en Andries de Jong²⁾

Van de tien landen waarmee de Europese Unie in 2004 is uitgebreid, is Polen in economisch en demografisch opzicht het belangrijkste. De bevolking van Polen is in de tweede helft van de 20^e eeuw in relatieve zin even snel gegroeid als die van Nederland. Wat betreft de bijdrage van de groeicomponenten was er wel een verschil: in Nederland leverde zowel de natuurlijke aanwas als het migratiesaldo een positieve bijdrage, terwijl in Polen de bijdrage van het migratiesaldo negatief was. In de toekomst zal de bevolkingsgroei tussen beide landen verschillen. Nederland blijft tot 2035 doorgroeien als gevolg van de natuurlijke aanwas en een positief migratiesaldo na 2010. In Polen gaat de bevolking vanaf nu krimpen. Dit komt zowel door een negatieve natuurlijke aanwas als door een negatief migratiesaldo.

1. Inleiding

Sinds de uitbreiding met tien nieuwe lidstaten per 1 mei 2004 telt de Europese Unie 455 miljoen inwoners. De nieuwe lidstaten verschillen in demografisch opzicht sterk van de EU-15, vooral vanwege de geringere omvang van de immigratie. Niet alleen wat betreft het inwonertal, maar ook wat betreft het economisch belang is Polen de belangrijkste van de nieuwe lidstaten.

In de nieuwe bevolkingsprognose van Nederland wordt een aanzienlijke immigratiestroom uit Oost-Europa voorspeld. Dit vloeit voort uit de veronderstelling dat de vergrijzing op de lange termijn krapte op de arbeidsmarkt zal veroorzaken. Door de uitbreiding van de Europese Unie is het voor werknemers uit de nieuw aangesloten landen gemakkelijker geworden om in de oude landen van de Europese Unie te gaan werken. Na de uitbreiding van de Europese Unie is het aantal Polen dat naar Nederland komt dan ook sterk toegenomen. In het halfjaar na de uitbreiding bedroeg de immigratie van Polen circa 3,5 duizend, ruim vier keer zo veel als in het voorgaande halfjaar. Niet alleen gezien het belang van Polen voor de (toekomstige) demografische ontwikkeling van Nederland, maar ook om te onderzoeken in hoeverre de landen van de Europese Unie – zowel sociaal-economisch als demografisch – naar elkaar toe zullen groeien, is het nuttig de demografie van Nederland en Polen te vergelijken.

In dit artikel worden eerst de componenten van de bevolkingsgroei (geboorte, sterfte en buitenlandse migratie) voor de twee landen vergeleken. Vervolgens worden verschillen in de ontwikkeling van de bevolking onderzocht. Dit wordt

voor zowel het verleden als de toekomst belicht. Voor Nederland is de toekomstige ontwikkeling ontleend aan de CBS-bevolkingsprognose, terwijl voor Polen de prognose is ontleend aan GUS (2003), een orgaan samengesteld uit experts van het Centraal Statistisch Bureau, de Bevolkingsraad van de regering en het comité van demografische studies van de Poolse academie van wetenschap.

2. Verschillen in de ontwikkeling van de componenten van bevolkingsgroei

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog maakte zowel Nederland als Polen een periode van hoge vruchtbaarheid mee. De verklaring hiervoor ligt in een combinatie van inhaal van uitgestelde huwelijksluiting en vruchtbaarheid tijdens de oorlogjaren en een 'enthousiasme' over de herwonnen onafhankelijkheid (Okólski, 1990; 2004). Deze periode van hoge vruchtbaarheid duurde in Polen korter dan in Nederland. In Nederland zette pas na 1965 een daling in, terwijl dit in Polen al tien jaar eerder plaatsvond. Deze eerdere daling kwam deels door het antinatalistische beleid in Polen (de mogelijkheden voor legale abortus werden onder meer verruimd). De vruchtbaarheidsdaling voltrok zich in Nederland niet alleen later, maar was ook veel sterker.

Tussen 1965 en 1975 is het totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR, een indicator voor het gemiddeld kindertal per vrouw) gedaald van ongeveer 3 naar 1,65; het dieptepunt werd bereikt in 1985, met 1,5 (*grafiek 1*). In Nederland hield de daling verband met de 'tweede demografische transitie' (Van der Kaa en Lesthaeghe, 1986; 1987). Deze theorie koppelt demografische veranderingen aan de modernisering van de maatschappij. Vrouwen gingen langer onderwijs volgen en vervolgens participeren op de arbeidsmarkt, hetgeen gepaard ging met een vruchtbaarheidsdaling. In Polen bleef de TFR tussen 1970 en 1985 met circa 2,3 duidelijk boven het 'vervangingsniveau' (bij een niveau van 2,05 blijft de omvang van de bevolking, bij afwezigheid van migratie, op de lange duur op peil). Het antinatalistische beleid van de jaren zestig was in deze periode omgeslagen in een pronatalistisch beleid. De relatief hoge vruchtbaarheid was overigens ten dele ook een gevolg van een geringe beschikbaarheid en onvoldoende effectiviteit van voorbehoedsmiddelen.

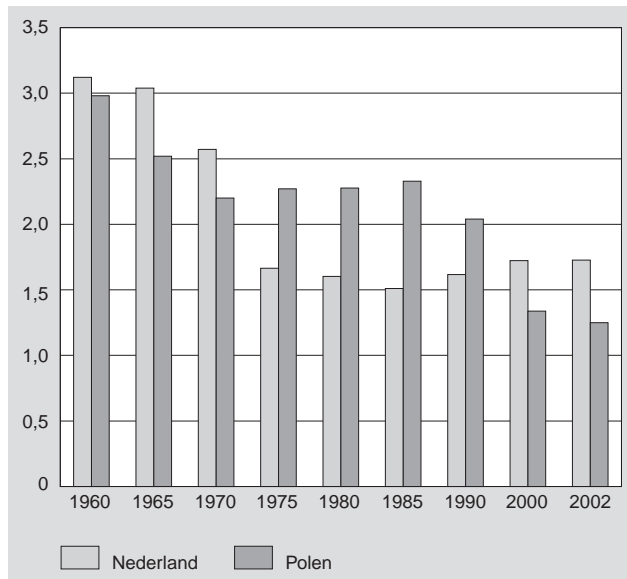
In Polen brak na 1985 een nieuwe periode van sterke vruchtbaarheidsdaling aan, die aanhield tot 1995. Deze daling was het enerzijds het gevolg van de verspreiding van (effectieve) voorbehoedsmiddelen en anderzijds van een scherpe afname van het aantal huwelijken na 1990. De val van het communistisch regime in 1989 ging gepaard met een economische transformatie, een modernisering van de maatschappij en een diffusie van westerse waarden en normen (Okólski, 1990; 2004). De TFR zakte naar waarden rond 1,3 in het begin van de 21^e eeuw. Voor dit zeer lage niveau is waarschijnlijk een combinatie van economi-

¹⁾ Population Research Centre, Rijksuniversiteit Groningen.

²⁾ Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg

sche problematiek (in tijden van recessie stellen paren de geboorte van kinderen uit of af) en westerse opvattingen over vruchtbaarheid (voor velen telt het ideale gezin twee kinderen) verantwoordelijk. In Nederland klom de TFR weer langzaam op, naar 1,7 in 2004.

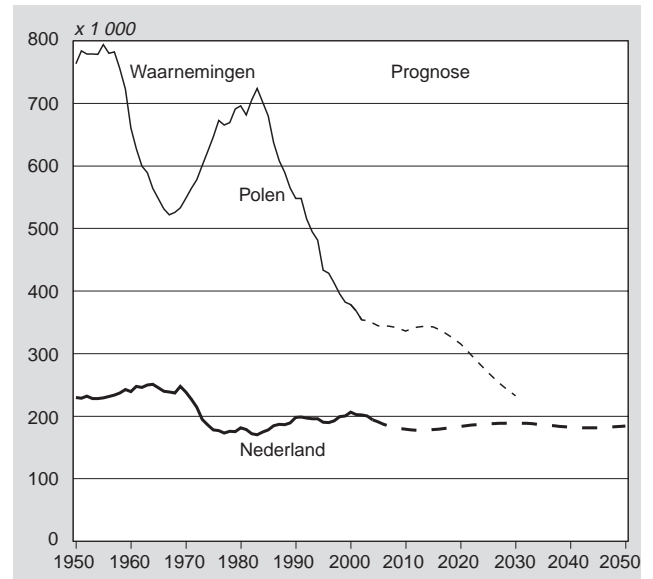
1. TFR in Nederland en Polen

Met betrekking tot het aantal levendgeborenen laat Polen zeer sterke fluctuaties zien (*grafiek 2*). In het tijdvak 1955–1965 daalde het aantal geboren van circa 800 duizend naar 550 duizend, om in het tijdvak 1965–1985 weer te stijgen naar circa 700 duizend. Hoewel de TFR na 1970 vrijwel constant was, nam het aantal geboorten nog sterk toe als gevolg van een groter aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijden. In Nederland lag het aantal geboren in de twee tijdvakken met ongeveer 200 duizend veel lager. Als gevolg van de sterke daling van de TFR in Polen na 1985, daalde ook het aantal geboorten zeer snel. In 2002 lag het aantal geboren op 350 duizend, tegen 200 duizend in Nederland. Het verschil tussen de twee landen in het aantal geboren is hiermee afgenomen van circa 550 duizend in 1950 naar 150 duizend in 2002. Volgens de prognose zal de vruchtbaarheid in Nederland in de toekomst op ongeveer hetzelfde niveau blijven. In de prognose is uitgegaan van een stabiele TFR van 1,75 in de toekomst. Voor Polen wordt verwacht dat het proces van vruchtbaarheidsdaling dat in het begin jaren negentig aanving, nog niet is voltooid. De slechte sociaal-economische situatie van generaties die momenteel in de fase van gezinsuitbreiding zitten, speelt hierbij een belangrijke rol. De TFR zal van de huidige 1,25 verder dalen naar 1,1 in 2010, en daarna weer langzaam stijgen tot 1,2 in 2020. Het aantal geboorten in Polen zal tot ongeveer 2020 op hetzelfde niveau blijven, om daarna weer verder te dalen. Rond 2030 zullen de aantallen geboorten in Nederland en Polen vrijwel even groot zijn.

Ook wat betreft het aantal overledenen lag het aantal in 1950 in Polen veel hoger dan in Nederland: circa 300 duizend tegen 75 duizend (*grafiek 3*). Tussen 1950 en 1965 liet het aantal overledenen in Polen een aanzienlijke daling

2. Levendgeborenen in Nederland en Polen

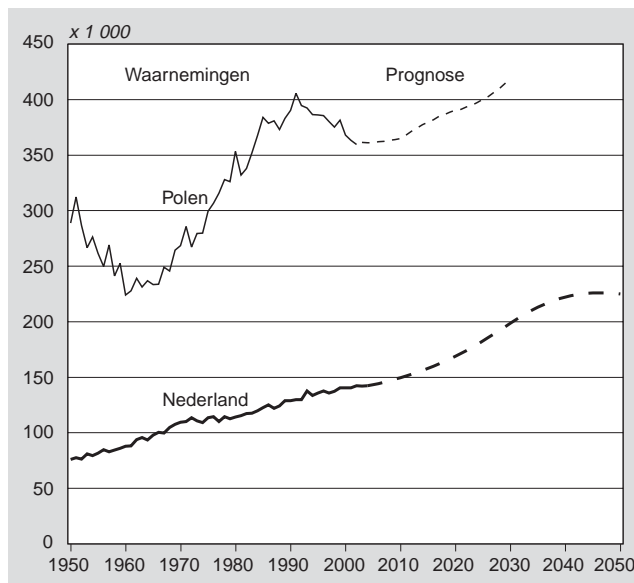

zien. Volgens Okólski (1990; 2004) houdt dit verband met een beleid gericht op de verbetering van de volksgezondheid, met onder andere projecten gericht op preventie van infectieuze en parasitaire ziekten. In de periode 1970–1990 was sprake van een stagnatie in de levensverwachting, die werd aangeduid met de 'gezondheids crisis van de socialistische maatschappij'. Deze werd veroorzaakt door de combinatie van zwaar werk, slechte gezondheidszorg en ondervoeding. Het aantal overledenen liep in deze periode sterk op, van ongeveer 250 duizend naar 400 duizend. Na 1990 ging de levensverwachting voor beide geslachten weer omhoog. Dit is opmerkelijk, omdat het economisch tijt tegenzat, met een hoge werkloosheid en een beperkte toegang tot de basisgezondheidszorg. Dat de levensverwachting desondanks steeg, hangt samen met leefstijlfactoren als de promotie van hygiëne, gezonder leven, minder roken en het aanbieden van gezondheidszorg door particuliere organisaties. Deze stijging van de levensverwachting ging gepaard met een daling van het aantal overledenen na 1990. Ook in de toekomst zal de levensverwachting verder stijgen, als gevolg van verbeteringen in de gezondheidszorg en leefomstandigheden en een gezondere leefstijl. Hierdoor zal de levensverwachting van mannen van de huidige 70,5 jaar stijgen naar 77,6 jaar in 2030, en voor vrouwen van 78,8 jaar naar 83,3 jaar. Ondanks de stijging van de levensverwachting zal het aantal overledenen in de toekomst langzaam toenemen. Dit hangt samen met een combinatie van een grotere bevolking en de vergrijzing.

Tegenover de sterke fluctuaties van de aantallen overledenen in Polen staat een gestage opwaartse trend in de aantallen overledenen in Nederland. Deze stijgende lijn hangt samen met de groei van de bevolking van Nederland, aangezien de levensverwachting van mannen en vrouwen tussen 1950 en 2003 met respectievelijk 6 en 8 jaar is toegenomen. In de toekomst zal, ondanks een verdere stijging van de levensverwachting van zowel mannen als vrouwen, het jaarlijks aantal overledenen in de komende decennia blijven toenemen. Dit is het gevolg van de vergrijzing van de bevolking. De naoorlogse geboortegolf zorgt in de komende decennia voor een sterke toename van het aantal

ouderen. In het tweede en derde decennium van deze eeuw zal dit een versnelling in de toename van het aantal overledenen teweegbrengen.

3. Overledenen in Nederland en Polen

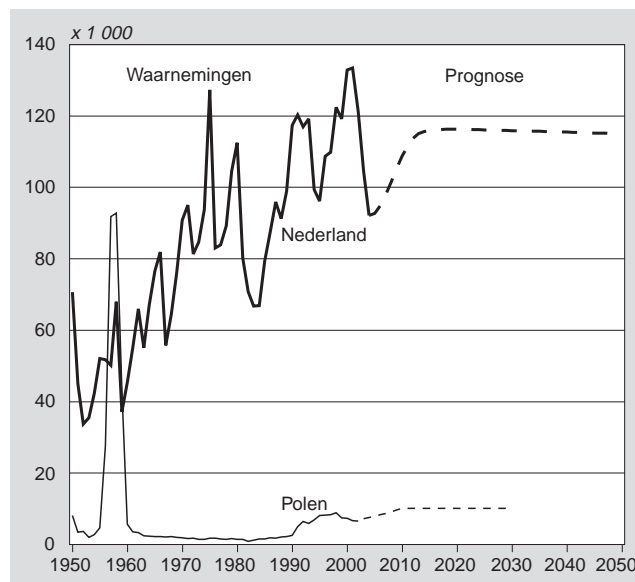
Bij de geboorte en sterfte liet Polen sterke fluctuaties in de tijdreeksen zien, terwijl voor Nederland sprake was van gestage ontwikkelingen. Ook lagen de niveau's in Polen beduidend hoger. Bij de buitenlandse migratie geldt voor beide aspecten eerder een omgekeerde situatie. Voor Polen was tot 1990 sprake van een uitzonderlijk laag niveau van immigratie (enkele duizenden). Een belangrijke uitzondering vormen echter de jaren 1956–1959. In die jaren kwamen grote stromen immigranten als gevolg van de repatriëring van Poolse burgers uit de Sovjet-Unie (Sakson, 1997). Ook in de jaren negentig liepen de aantallen immigranten iets omhoog door de komst van migranten uit de voormalige Sovjet-Unie (Igllicka, 2002). Toch zullen, naar verwachting, de aantallen immigranten in de toekomst bescheiden blijven.

In Nederland is vanaf het midden van de jaren vijftig sprake van sterke fluctuaties in de immigratie, rondom een opwaartse trend (grafiek 4). Tussen 1955 en 2000 steeg het aantal immigranten van ongeveer 50 duizend naar 130 duizend. In de jaren zestig ging het hoofdzakelijk om 'gastarbeiders', werknemers uit de landen rond de Middellandse Zee, die enkele jaren zouden werken om daarna weer terug te gaan. In de praktijk is het merendeel van de Portugezen, Italianen en Spanjaarden weer vertrokken, terwijl de Turken en Marokkanen grotendeels zijn gebleven. Vanaf de jaren zeventig leidde dit tot een stroom 'gezinsherenigers', vrouwen die zich met eventuele kinderen bij hun man voegden. Ook kwam in de tweede helft van de jaren zeventig, toen Suriname onafhankelijk werd, een grote stroom migranten uit dat land. In de jaren tachtig, en vooral de jaren negentig, kwamen veel asielzoekers naar Nederland. Ook kwam een proces van gezinsvorming op gang: jonge allochtonen die een partner zoeken in het land van herkomst (van de ouders). In de jaren negentig kwamen daarnaast nieuwe stromen arbeidsmigrant. Het

herstructureren van de economieën van Centraal- en Oost-Europa, na de val van de communistische regimes, leidde tot armoede en werkloosheid. In combinatie met ruimere mogelijkheden om te migreren, leidde dit tot meer migratie. Andere groepen van arbeidsmigrant waren managers uit Amerika en informatici uit India (Nicolaas en Sprangers, 2000).

Volgens de prognose gaat de immigratie in Nederland over enkele jaren weer stijgen, doordat de arbeidsmigratie weer toeneemt als de economische groei aantrekt.

4. Immigratie naar Nederland en Polen

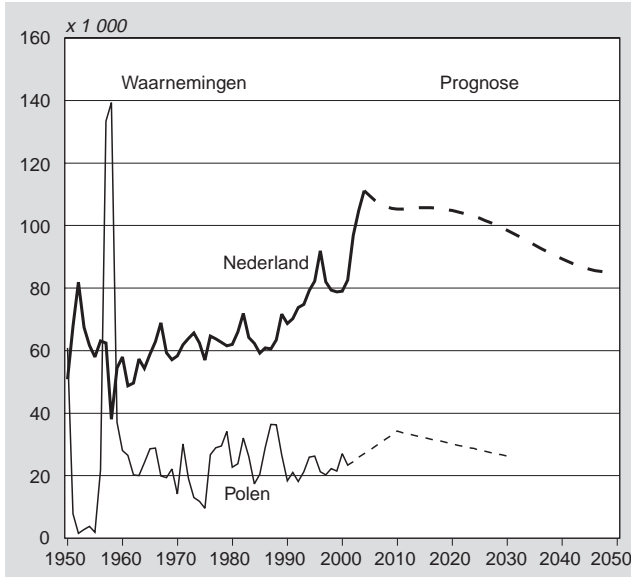
Ook voor de emigratie geldt dat de aantallen in Nederland aanzienlijk hoger liggen dan in Polen (grafiek 5). Een belangrijke uitzondering vormen echter de jaren 1957 en 1958, met respectievelijk 135 duizend en 140 duizend personen die Polen verlieten. Het betrof hier de emigratie van joden naar Israël en 'gezinshereniging' van personen van Duitse afstamming (Sakson, 1997). Vanaf de jaren zestig was er een min of meer continue stroom emigrant naar landen als Duitsland, de Verenigde Staten, Australië en Italië. Deze mensen verlieten Polen om economische en politieke redenen. Na de val van het communistisch regime in 1989 ontstond de arbeidsmigratie als nieuw fenomeen, in het bijzonder vanuit het oosten van Polen (Igllicka, 2001; 2002).

In de toekomst zal het aantal emigrant eerst toenemen. Dit houdt verband met de toetreding van Polen tot de Europese Unie, waardoor het gemakkelijker is om naar de lidstaten te emigreren. Toch wordt verwacht dat het aantal emigrant na 2010 weer zal dalen.

Met uitzondering van de jaren 1957 en 1958 was het aantal emigrant uit Nederland voortdurend veel groter dan het aantal emigrant uit Polen. Dit had deels te maken met retourmigratie van (de veel grotere aantallen) immigranten. Ook was er een grote stroom autochtonen die Nederland verlieten vanwege een scala van motieven, zoals arbeid, studie en huwelijk. Een groot deel kwam na een verblijf van enkele jaren weer terug naar Nederland. Uit Nicolaas (2004) blijkt dat de helft van de emigrant uit 1995 in 2003 al weer was teruggekeerd.

In de jaren vijftig lag de emigratie op een relatief hoog niveau. De indruk bestond dat Nederland 'vol' was en te weinig toekomstperspectieven bood. De Nederlandse economie zat nog volop in de fase van wederopbouw, en de overheid stimuleerde het vertrek naar landen als de Verenigde Staten, Canada, Australië en Zuid-Afrika. Toen de economie in de jaren zestig aantrok, zakte de emigratie iets in, om tot 1990 op min of meer hetzelfde niveau te blijven. Hierna was er sprake van een stijgende lijn in de emigratie, en vooral in de laatste paar jaar is de emigratie sterk gestegen. Deze sterke stijging kan duiden op een dalende populariteit van Nederland onder migranten. Ook bij de autochtonen is sprake van een sterke stijging van de emigratie. Waarschijnlijk is de ongunstige economische situatie een drijfveer om Nederland te verlaten. In de toekomst zal de emigratie de eerstkomende jaren nog op een hoog niveau blijven, en vervolgens geleidelijk gaan dalen.

5. Emigratie uit Nederland en Polen (inclusief administratieve correcties)

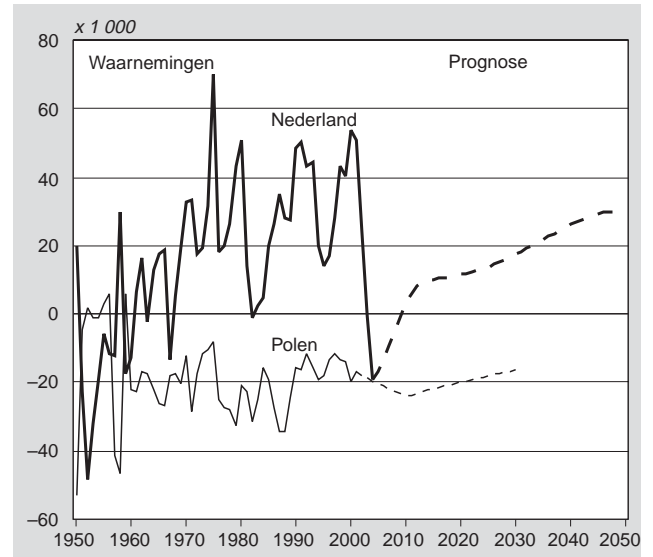
In de jaren vijftig was Nederland nog een emigratieland: meer mensen verlieten ons land dan er kwamen (*grafiek 6*). In de decennia daarna was Nederland een immigratieland, met vrijwel voortdurend een positief migratiesaldo. Zeer recent is hierin een verandering gekomen: in 2004 bedraagt het migratiesaldo min 19 duizend. In de prognose wordt verwacht dat het negatieve migratiesaldo rond 2010 weer is verdwenen, en dat Nederland daarna weer een immigratieland zal zijn.

Voor Polen is de situatie grotendeels tegenovergesteld. Vanaf de jaren zestig was het een emigratieland, met negatieve migratiesaldi van circa 20 duizend. Ook in de toekomst zal het negatieve saldo rond dit niveau blijven liggen.

3. Verschillen in de bevolkingsontwikkeling

In de tweede helft van de vorige eeuw is Nederland snel gegroeid, van 10 miljoen in 1950 naar 16 miljoen in 2000 (*grafiek 7*). Ook voor Polen geldt dat de bevolking in deze periode snel is toegenomen, van 25 naar 39 miljoen. De

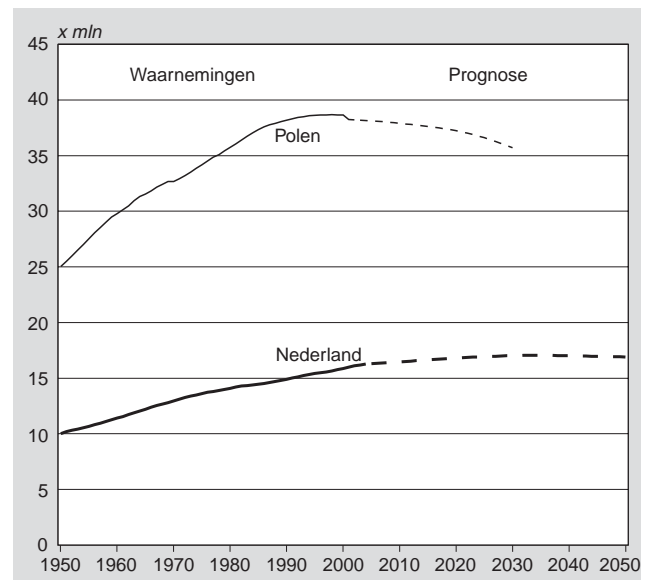
6. Migratiesaldo van Nederland en Polen (inclusief administratieve correcties)

relatieve bevolkingsgroei was in beide landen ongeveer gelijk, met een toename van ongeveer 55 procent. In de 21^e eeuw tekenen zich echter uiteenlopende ontwikkelingen in de twee landen af. Hoewel in Nederland sprake is van een duidelijke afremming van de groei, zal de bevolking tot 2035 blijven groeien en met 17 miljoen een maximum bereiken. Daarna zal de bevolkingsgroei omslaan in een bevolkingskrimp.

In Polen is de maximale bevolkingsomvang al rond het begin van deze eeuw bereikt, en zal de bevolking in de loop van de komende decennia in omvang afnemen. Naar verwachting zal Polen rond 2030 met 3 miljoen inwoners zijn gekrompen.

7. Bevolkingsomvang van Nederland en Polen

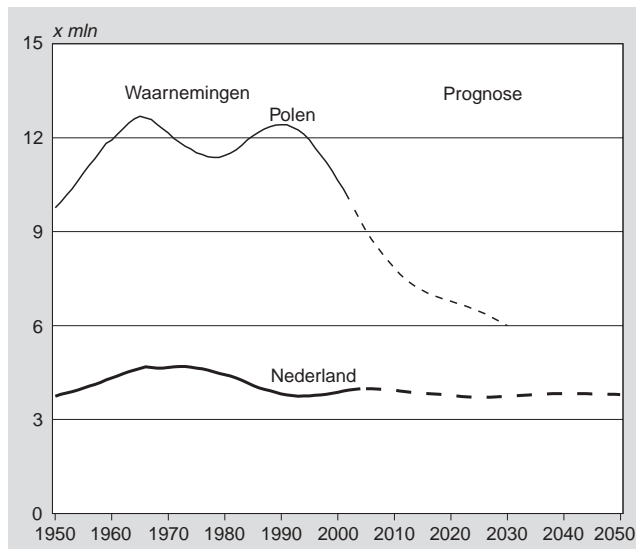

In Nederland is de bevolkingsgroei in de afgelopen halve eeuw vooral het gevolg geweest van een positieve natuurlijke aanwas, in combinatie met doorgaans positieve migratiesaldi. Tot ongeveer 2025 zal de natuurlijke aanwas nog

een positieve bijdrage blijven leveren aan de bevolkingsgroei, maar daarna zal deze omslaan in een negatieve bijdrage. Het migratiesaldo levert in het eerste decennium van deze eeuw tijdelijk een negatieve bijdrage, maar daarna weer voortdurend een positieve bijdrage. In Polen is de bijdrage van de natuurlijke aanwas aan de bevolkingsgroei in de loop van de vorige eeuw gestaag gedaald (in 1950 bedroeg hij ongeveer 500 duizend), waardoor rond de millenniumwisseling het nulpunt werd bereikt. In de loop van de 21^e eeuw zal hij verder dalen en rond 2030 uitkomen op ongeveer min 200 duizend. De bijdrage van de migratie aan de bevolkingsgroei is de afgelopen decennia vrijwel voortdurend negatief geweest. Deze situatie zal de komende decennia blijven bestaan.

Wijzigingen in de omvang van de bevolking gaan over het algemeen gepaard met wijzigingen in de leeftijdsstructuur. In Nederland geldt dat het aantal jongeren (van 19 jaar en jonger) in het verleden vrijwel gelijk is gebleven. Dit zal ook in de toekomst het geval zijn. In Polen is het aantal jongeren op en neer gegaan (*grafiek 8*). Na 1990 is het aantal jongeren opnieuw gaan dalen, en ditmaal lijkt er sprake te zijn van een structurele neerwaartse trend, die ook in de toekomst zal aanhouden.

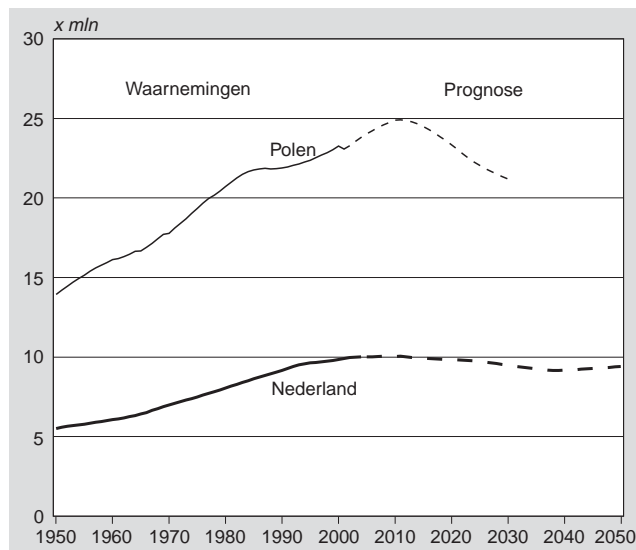
8. Bevolking van 19 jaar en jonger, Nederland en Polen

De bevolking van 20 tot en met 64 jaar geldt als de potentiële beroepsbevolking. Zowel in Nederland als in Polen is het potentiële aanbod van werknemers op de arbeidsmarkt voortdurend gestegen (*grafiek 9*). In Polen is deze stijging sneller gegaan dan in Nederland. In Nederland zal de potentiële beroepsbevolking tot 2010 nog licht stijgen, om daarna licht te gaan dalen. Ook voor Polen geldt een verdere stijging tot 2010, maar daarna zal de potentiële beroepsbevolking vrij snel gaan dalen.

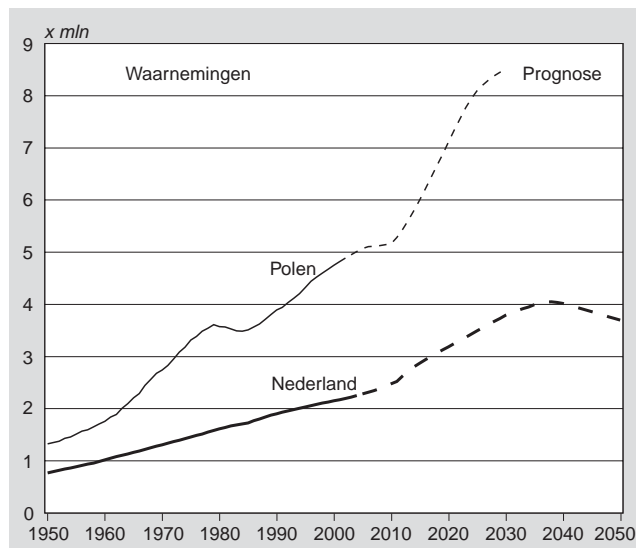
Een van de meest in het oog springende wijzigingen in de leeftijdsstructuur is de vergrijzing van de bevolking. Het aantal 65-plussers is sinds 1950 in beide landen voortdurend gestegen, hoewel deze stijging in Polen veel sneller verliep dan in Nederland (*grafiek 10*). In beide landen zet deze stijging de komende jaren geleidelijk door, om na

9. Bevolking van 20–64 jaar, Nederland en Polen

2010, als de naoorlogse geboortegolf de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt, over te gaan in een sterke stijging. Opnieuw geldt dat de vergrijzing in Polen veel sterker zal zijn dan in Nederland.

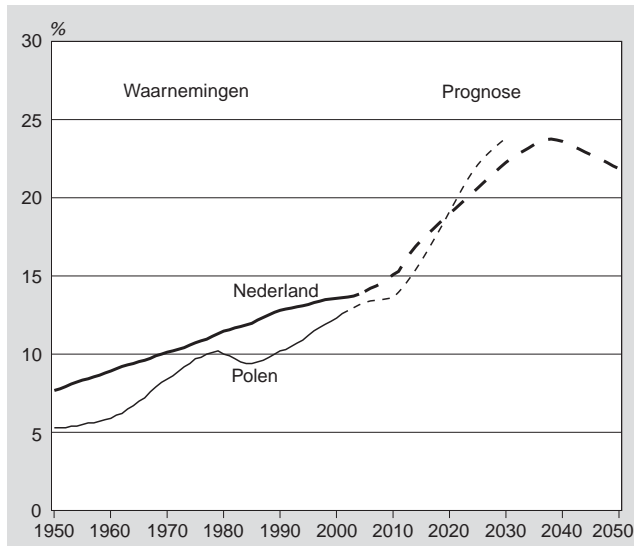
10. Bevolking van 65 jaar en ouder, Nederland en Polen

Uit het aandeel 65-plussers in de totale bevolking blijkt dat de ontwikkeling van de vergrijzing, zowel in het verleden als in de toekomst, niet wezenlijk tussen beide landen verschilt. In zowel Nederland als Polen ligt in percentage momenteel rond de 13, en rond 2030 zal het ongeveer 10 procentpunten hoger liggen (*grafiek 11*).

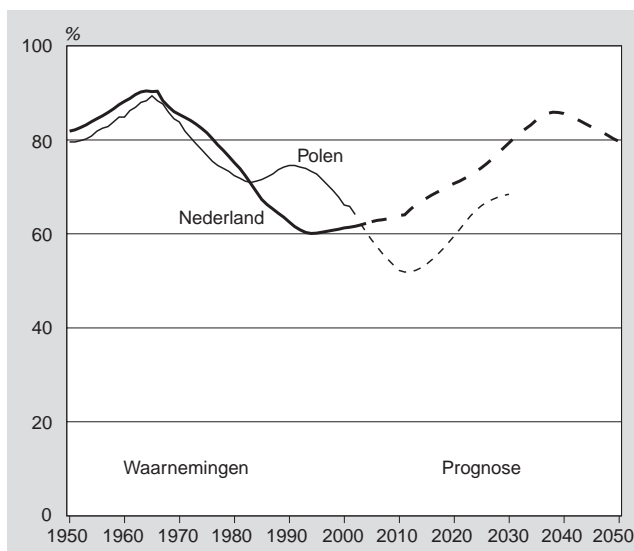
Om een indruk te krijgen van de druk van het niet-werkende deel van de bevolking op het werkende deel van de bevolking, wordt vaak gekeken naar de verhouding tussen het aantal 65-plussers plus 0–19-jarigen en het aantal 20–64-jarigen. Tot midden jaren tachtig hebben beide landen vrijwel dezelfde ontwikkeling meegemaakt: na een stijging tot medio jaren zestig vond een vrijwel continue daling plaats (*grafiek 12*). In de tweede helft van de jaren tachtig

11. Aandeel van de bevolking van 65 jaar en ouder, Nederland en Polen

gingen de ontwikkelingen uiteenlopen. In Nederland daalde de demografische druk verder, terwijl de druk in Polen weer toenam. In de tweede helft van de jaren negentig keerde de trend in beide landen weer om: de druk steeg in Nederland en daalde in Polen. Deze ontwikkeling gaat naar verwachting nog door tot ongeveer 2015. Daarna gaat de druk in Polen weer stijgen, terwijl de druk in Nederland verder blijft stijgen. Dit houdt in dat de druk in Nederland de komende decennia hoger ligt dan in Polen. De reden voor dit verschil is dat, door de veel lagere vruchtbaarheid in Polen, de druk van jongeren in Nederland hoger is dan in Polen.

12. Demografische druk, Nederland en Polen

4. Conclusie

Ook in de toekomst zal de demografische ontwikkeling van Polen enige invloed uitoefenen op de demografische ontwikkeling van Nederland. In de Nederlandse bevolkingsprognose wordt verondersteld dat in het bijzonder Polen als arbeidsmigrant naar Nederland zullen komen. Dit lijkt in lijn met het feit dat in de bevolkingsprognose van Polen wordt verondersteld dat het aantal emigranten in de ko-

mende jaren zal stijgen. Na 2010 wordt evenwel een daling van het aantal emigranten voorzien. Dit kan samenhangen met de krimpende potentiële beroepsbevolking in Polen na 2010, waardoor Polen gemakkelijker een baan zullen kunnen vinden op de binnenlandse arbeidsmarkt dan momenteel, bij een relatief hoge werkloosheid, het geval is. Voor Nederland kunnen op termijn dus problemen ontstaan bij de rekrutering van arbeidsmigranten uit Polen.

In demografische zin zal er geen sprake zijn van convergentie tussen de twee landen. Nederland blijft nog enkele decennia groeien, terwijl Polen nu al krimpt. Ook blijft de natuurlijke groei in Nederland nog geruime tijd positief, terwijl deze in Polen reeds negatief is. Voorts levert het saldo buitenlandse migratie in Nederland (na 2010) een positieve bijdrage aan de bevolkingsgroei, terwijl in Polen continu sprake is van een negatieve bijdrage.

Literatuur

Dawson, A. H., 2000, The changing geography of morbidity and mortality in post-communist Poland. *GeoJournal* 50, blz. 97–100.

Iglicka, K., 2001, Migration movements from and into Poland in the light of East-West European migration. *International Migration* 39(1), blz. 3–18.

Iglicka, K., 2002, Poland: between geopolitical shifts and emerging migratory patterns. *International Journal of Population Geography* 8, blz. 153–164.

Okołski, M., 1990, Deformacje przejścia demograficznego w Polsce Ludowej. *Studia Demograficzne* 1(99), blz. 3–19.

Okołski, M., 2004, Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

Sakson, B., 1997, Powojenne migracje zagraniczne ludności polskiej w literaturze przedmiotu. *Studia Demograficzne* 3(129), blz. 53–70.

Kaa, D.J. van de, 1987, Europe's second demographic transition. *Population Bulletin* 42(1). Population Reference Bureau, Washington D.C.

Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa, 1986, Twee demografische transitie's? In: Kaa, D.J. van de, en R. Lesthaeghe (red.), *Bevolking: groei en krimp*, blz. 9–24. Van Loghum Slaterus, Deventer.

Nicolaas, H. en A.H. Sprangers, 2000, De nieuwe gastarbeider: manager uit de VS of informaticus uit India. *Maandstatistiek van de Bevolking* 48(9), blz. 9–12. CBS, Voorburg/Heerlen.

Nicolaas, H., 2004, Helft Nederlandse emigranten keert weer terug. *Bevolkingstrends* 52(4), blz. 43–45. CBS, Voorburg/Heerlen.

GUS (Central Statistical Office), 2003, Demographic forecast for years 2003–2030. GUS, Warsaw.

Tabellen

Maand-, kwartaal- en jaarcijfers

Bevolking, stand en dynamiek

	Levend- geborenen	Overledenen	Buitenlandse migratie		Totale bevolkings- groei ²⁾	Aantal inwoners aan einde van de periode	Verhuisde personen		Huwelijks- sluitingen	Echtschei- dingen
			Immigratie	Emigratie ¹⁾			Tussen gemeenten	Binnen gemeenten		
Jaar										
2000	206 619	140 527	132 850	78 977	123 125	15 987 075	614 097	972 256	88 074	34 650
2001	202 603	140 377	133 404	82 566	118 210	16 105 285	610 163	942 457	82 091	37 104
2002	202 083	142 355	121 250	96 918	87 287	16 192 572	628 947	966 979	85 808	33 179
2003	200 297	141 936	104 514	104 831	65 460	16 258 032	616 190	950 321	80 427	31 479
2004	193 789	136 761	89 660	112 366	34 322	16 292 354	620 009	974 215	76 056	31 603
Kwartaal										
2002										
1e kwartaal	49 259	38 485	29 824	21 758	18 840	16 124 125	151 520	242 271	12 580	8 996
2e kwartaal	48 911	34 675	26 995	22 847	18 384	16 144 252	143 209	237 677	28 680	8 153
3e kwartaal	53 556	33 081	37 869	28 616	29 728	16 172 237	181 100	245 793	29 117	8 305
4e kwartaal	50 357	36 114	26 562	23 697	20 335	16 192 572	153 118	241 238	15 431	7 725
2003										
1e kwartaal	49 487	37 524	25 591	24 030	13 524	16 206 096	148 706	237 878	12 351	8 363
2e kwartaal	49 482	34 600	22 118	22 630	14 370	16 220 466	137 953	224 650	26 785	7 936
3e kwartaal	52 823	33 795	33 113	31 667	20 474	16 240 940	175 109	237 965	27 680	7 681
4e kwartaal	48 505	36 017	23 692	26 504	17 092	16 258 032	154 422	249 828	13 611	7 499
2004										
1e kwartaal	47 490	36 990	21 712	27 274	4 938	16 262 970	147 683	241 361	10 991	8 084
2e kwartaal	47 910	32 904	17 684	25 435	7 255	16 270 225	137 670	235 900	25 805	7 673
3e kwartaal	50 719	32 528	28 782	32 585	14 388	16 284 613	180 765	246 894	26 374	7 606
4e kwartaal	47 670	34 339	21 482	27 072	7 741	16 292 354	153 891	250 060	12 886	8 240
Maand										
2003										
januari	17 153	13 106	9 483	8 390	5 140	16 197 712	56 028	86 784	3 111	2 994
februari	15 579	11 305	8 169	7 694	4 749	16 202 461	45 865	74 105	3 995	2 645
maart	16 755	13 113	7 939	7 946	3 635	16 206 096	46 813	76 989	5 245	2 724
april	16 585	12 203	7 363	7 440	4 305	16 210 401	45 402	72 230	5 588	2 550
mei	16 572	11 309	7 160	6 618	5 805	16 216 206	44 926	75 490	10 681	2 707
juni	16 325	11 088	7 595	8 572	4 260	16 220 466	47 625	76 930	10 516	2 679
juli	17 913	11 234	9 396	12 206	3 869	16 224 335	57 864	83 508	7 496	2 878
augustus	17 572	11 619	11 276	9 904	7 325	16 231 660	58 743	74 633	9 935	2 307
september	17 338	10 942	12 441	9 557	9 280	16 240 940	58 502	79 824	10 249	2 496
oktober	17 087	11 445	10 097	9 517	6 222	16 247 162	54 799	85 295	6 271	2 637
november	15 864	11 291	7 197	8 498	3 272	16 250 434	47 695	77 547	3 616	2 436
december	15 554	13 281	6 398	8 489	7 598	16 258 032	51 928	86 986	3 724	2 426
2004										
januari	16 162	13 669	7 794	8 862	1 425	16 259 457	50 620	79 853	3 091	2 617
februari	15 121	11 295	6 744	8 592	1 978	16 261 435	45 767	74 999	3 509	2 513
maart	16 207	12 026	7 174	9 820	1 535	16 262 970	51 296	86 509	4 391	2 954
april	15 765	11 080	5 101	9 092	694	16 263 664	44 573	78 015	6 452	2 523
mei	15 706	11 103	5 432	7 414	2 621	16 266 285	42 424	73 042	9 316	2 257
juni	16 439	10 721	7 151	8 929	3 940	16 270 225	50 673	84 843	10 037	2 893
juli	17 309	10 788	7 970	11 627	2 864	16 273 089	58 835	87 268	8 071	2 421
augustus	16 902	11 165	9 697	11 097	4 337	16 277 426	62 098	79 130	8 534	2 611
september	16 508	10 575	11 115	9 861	7 187	16 284 613	59 832	80 496	9 769	2 574
oktober	16 230	11 130	8 358	9 835	3 623	16 288 236	51 178	80 340	5 621	2 588
november	15 589	11 050	7 029	8 554	3 014	16 291 250	50 885	82 718	3 560	2 783
december	15 851	12 159	6 095	8 683	1 104	16 292 354	51 828	87 002	3 705	2 869

¹⁾ Inclusief saldo administratieve correcties.

²⁾ Inclusief het verschil tussen het officieel vastgestelde en het berekende inwonertal (overige correcties).

N.B. De cijfers voor 2004 zijn voorlopig.

Technische toelichting en verklaring van termen

Toelichting

De cijfers in de tabellen hebben betrekking op personen die in de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA; vóór 1 oktober 1994: het persoonsregister) van de Nederlandse gemeenten als ingezetene zijn opgenomen (de 'de jure' bevolking). In principe wordt iedereen die voor onbepaalde tijd in Nederland woonachtig is, opgenomen in de basisadministratie van de gemeente waar hoofdzakelijk nachtrust wordt genoten (de gemeente van inschrijving of woongemeente). Een beperkt aantal personen zonder vaste gemeente van inschrijving maar wel behorende tot de 'de jure' bevolking van Nederland staan ingeschreven in de basisadministratie van de gemeente 's-Gravenhage.

De gegevens over de (bevolking in) *huishoudens* zijn afkomstig uit de Huishoudensstatistiek en hebben betrekking op particuliere en institutionele huishoudens. De cijfers zijn gebaseerd op integrale gegevens afkomstig uit de GBA aangevuld met informatie afkomstig uit de Enquête Bezoekenbevolking (EBB), welke gegevens bevat over personen en huishoudens op adressen.

De opgenomen *prognoses* zijn afkomstig uit de meest recente lange-termijnprognoses: Bevolkingsprognose 2002–2050 en Allochtonenprognose 2002–2050.

De *leeftijd* die in de tabellen is vermeld (tenzij anders vermeld), is het verschil tussen het kalenderjaar van de desbetreffende demografische gebeurtenis en het kalenderjaar van geboorte.

Verklaring van termen

administratieve correcties Deze correcties worden gevormd door opnemingen in respectievelijk afvoeringen uit de Gemeentelijke Basisadministratie anders dan door geboorte, sterfte, vestiging, vertrek of gemeentegrenswijziging. Het grootste deel van de administratieve correcties betreffen personen waarvan de gemeentelijke overheid na onderzoek heeft vastgesteld dat ze niet meer in de gemeente op een adres woonachtig zijn en veelal naar het buitenland zijn vertrokken. Opnemingen betreffen veelal personen die toch weer opduiken (in dezelfde of een andere gemeente) en in de gemeentelijke bevolkingsadministratie worden opgenomen. Het saldo van de administratieve correcties betreft dus personen die worden uitgeschreven bij een Nederlandse gemeente zonder dat daar een inschrijving in een andere Nederlandse gemeente tegenover staat. Om deze reden wordt het saldo opgeteld bij de buitenlandse emigratie (en het migratiesaldo).

adoptie (verkrijging van het Nederlandschap door) Niet-Nederlandse kinderen van wie de adoptie door een Nederlandse, de Nederlands-Antilliaanse of Arubaanse rechter wordt uitgesproken verkrijgen het Nederlandschap wanneer minstens één van de adoptiefouders Nederlander is.

allochtonen Alle personen van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Allochtonen die zelf in het buitenland zijn geboren vormen de *eerste generatie* en allochtonen die in Nederland zijn geboren de *tweede*

generatie. Allochtonen van de eerste generatie worden onderverdeeld in de herkomstgroeperingen *westers* en *niet-westers* op grond van hun geboorteland. Ze worden tot de niet-westerse allochtonen gerekend als ze zijn geboren in Turkije, Afrika, Latijns-Amerika of Azië met uitzondering van Japan en Indonesië. Op grond van hun sociaal-economische positie worden allochtonen uit Japan en Indonesië tot de westerse allochtonen gerekend. Wat Indonesië betreft gaat het vooral om mensen die in voormalig Nederlands Indië zijn geboren. De tweede generatie wordt onderverdeeld in de herkomstgroeperingen *westers* en *niet-westers* op grond van het geboorteland van hun moeder. Als dat Nederland is, dan is het geboorteland van de vader bepalend. Voor de tweede generatie is het onderscheid tussen *westers* en *niet-westers* gebaseerd op dezelfde landenindeling als voor de eerste generatie.

asielzoekers Betreffen personen die om uiteenlopende redenen hun land hebben verlaten om in een ander land, in dit geval in Nederland, bescherming of asiel te zoeken. De cijfers zijn afkomstig van het Ministerie van Justitie. De asielzoekers in een bepaald jaar worden niet allen ook als immigrant in dat jaar geteld. Voor dat laatste is inschrijving in een gemeentelijke basisadministratie vereist. Asielzoekers worden niet direct na aankomst als immigrant ingeschreven in de gemeentelijke basisadministratie. Voor degenen die in de centrale opvang zitten, gebeurt dit pas als zij 'statushouder' zijn geworden, of langer dan een halfjaar in een opvangcentrum verblijven. Degenen die buiten de centrale opvang onderdak hebben, worden ingeschreven mits zij rechtmatig in Nederland verblijven. Nadat het CBS bericht van inschrijving in de GBA heeft ontvangen, wordt de (voormalige) asielzoeker als immigrant geteld.

A-status Een A-status werd verleend aan asielzoekers die gegronde redenen hadden om te vrezen voor vervolging in de zin van het Verdrag van Genève en de Vreemdelingenwet. Zij werden toegelaten als politiek vluchteling en kregen de vluchtelingenstatus. Dit is een definitieve verblijfsvergunning. Vanaf 1 april 2001 wordt zij niet meer verstrekt.

autochtonen Personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren.

buitenlandse migratie De statistiek van de buitenlandse migratie heeft betrekking op alle personen die aangifte doen van het feit dat zij zich voor een bepaalde tijd in Nederland vestigen of voor een bepaalde tijd Nederland verlaten. Voor de immigratie wordt aan het inschrijvingscriterium voldaan indien de verwachte verblijfsduur in Nederland in het halfjaar volgend op de vestiging ten minste vier maanden bedraagt. Voor de emigratie geldt dat de verwachte verblijfsduur in het buitenland in het jaar volgend op het vertrek ten minste acht maanden bedraagt.

controle adres na aanzegging Vertrek op eigen gelegenheid, waarbij – na controle door de politie van het laatstbekende huisadres – zal worden geregistreerd of iemand daadwerkelijk is vertrokken.

doodgeborenen De gegevens over doodgeborenen hebben sinds 1991 betrekking op de kinderen die na een zwangerschapsduur van ten minste 24 weken ter wereld zijn gekomen en die na de geboorte geen enkel teken van

levensverrichting hebben vertoond (ademhaling, hartactie, spieractie). Daarnaast worden overeenkomstig de aanbeveling van de Wereld Gezondheidsorganisatie de doodgeboren kinderen met een zwangerschapsduur van 28 weken of meer apart onderscheiden.

doodsoorzaken Betreffen steeds primaire doodsoorzaken. Slechts één ziekte of gebeurtenis kan worden aangemerkt als primaire doodsoorzaak, namelijk de ziekte of de gebeurtenis waarmee de keten van gebeurtenissen die tot de dood leidde, een aanvang nam.

echtelijk Een geboorte wordt als wettig of echtelijk aangeduid als de moeder op het moment van de geboorte wettig gehuwd is dan wel als zij wettig gehuwd is geweest én het kind is geboren binnen een periode van 307 dagen na de huwelijksontbinding. Alle andere geboorten worden niet-echtelijk genoemd. Het gaat bij niet-echtelijke geboorten dus om geboorten bij vrouwen die ongehuwd, verweduwd of gescheiden zijn.

echtscheidingen Over de periode tot en met september 1994 hebben de aantallen uitsluitend betrekking op de door een Nederlandse rechter uitgesproken vonnissen die zijn ingeschreven in de registers van de burgerlijke stand. Het maakte daarbij niet uit of de van echt scheidenden al dan niet tot de geregistreerde bevolking van Nederland behoorden. Vanaf oktober 1994 zijn alleen de echtscheidingen geteld waarvan ten minste één van de betrokken partners als ingezetene in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente is opgenomen. Het maakt daarbij niet uit of de echtscheiding al dan niet door een Nederlandse rechter is uitgesproken.

eerste generatie allochtonen Zie onder allochtonen.

emigratie Zie onder buitenlandse migratie.

erkenning (verkrijging van het Nederlanderschap door) Niet-Nederlandse kinderen die voor het bereiken van de meerderjarigheid door een Nederlandse vader worden erkend of door diens huwelijk worden gewettigd.

geboorten Betreft bevallingen, ongeacht de levensvatbaarheid van de kinderen.

Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens De GBA (Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens) is een geautomatiseerd persoonsregistratiesysteem van de gemeenten, in werking sinds 1 oktober 1994.

gestandaardiseerde sterfte Bij het (indirect) gestandaardiseerd sterftecijfer zijn de effecten van de verschillen in de samenstelling van de bevolking naar leeftijd en geslacht tussen de diverse jaren uitgeschakeld. De gemiddelde bevolking naar leeftijd en geslacht van Nederland over 1990 heeft als standaardbevolking gediend.

herkomstgroepering Zie onder allochtonen.

huishoudens Onderscheiden worden particuliere en institutionele huishoudens. Een *particulier huishouden* bestaat uit één of meer personen die alleen of samen in een woonruimte gehuisvest zijn en zelf in hun dagelijkse levensbehoeften voorzien. *Institutionele huishoudens* bestaan uit twee of meer personen voor wie in huisvesting en in dagelijkse levensbehoeften door derden bedrijfsmatig wordt voorzien. Het betreft de bewoners van instellingen zoals verpleeg-, bejaarden- en kindertehuizen, revalidatiecentra en gevangenissen die daar in principe langer dan een jaar (zullen) verblijven. Personen worden in zes verschillende *huishoudensposities* onderverdeeld. Allereerst worden de personen onderscheiden die niet deel uitmaken van een particulier huishouden, de zogenaamde institutionele be-

volking. Het gaat hierbij om personen die (in principe ten minste een jaar) zullen verblijven in verpleeg-, bejaarden- en kindertehuizen, opvoedingsinternaten, revalidatiecentra en gevangenissen. Vervolgens worden de personen onderscheiden die een eenpersoonshuishouden vormen. Deze personen worden als alleenstaand aangeduid. Alle overige personen behoren tot meerpersoonshuishoudens. Binnen deze huishoudens worden allereerst thuiswonende kinderen onderscheiden: alle in het huishouden van hun ouder(s) aanwezige ongehuwde eigen, pleeg-, adoptie- of stiefkinderen die zelf geen kinderen hebben. De personen die – al dan niet gehuwd – een gemeenschappelijke huishouding voeren met een vaste partner, worden als samenwonend aangeduid. Eenouders wonen niet samen met een vaste partner. De hiermee nog niet ingedeelde personen vallen in de categorie overig: 'samenwonende' personen zonder vaste partner en de bij een huishouden inwonende personen.

huwelijksluiting Over de periode tot en met september 1994 hebben de huwelijksluitingen betrekking op alle in Nederland gesloten huwelijken, ongeacht of de huwendes al dan niet tot de geregistreerde bevolking van Nederland behoorden. Vanaf oktober 1994 worden alle huwelijken geteld waarvan ten minste één van de huwelijkspartners als ingezetene in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente is opgenomen, ongeacht het land waar het huwelijk is gesloten.

Sinds 1 april 2001 is het in Nederland ook voor paren van gelijk geslacht mogelijk in het huwelijk te treden.

huwende personen Alle personen die op het moment van huwelijksluiting in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente als ingezetene staan ingeschreven.

immigratie Zie buitenlandse migratie.

ingewilligde asiolverzoeken Een ingewilligd asiolverzoek kan betrekking hebben op een asielaanvraag uit hetzelfde of een vorig jaar. Personen van wie het asiolverzoek wordt ingewilligd, krijgen een verblijfsrechtelijke status. Het gaat om personen aan wie een A-status wordt verleend, een VTV (Vergunning tot Verblijf) of een VVTV (Voorwaardelijke Vergunning tot Verblijf).

institutionele huishoudens Zie onder huishoudens.

legitimiteit Binnen (echtelijk) of buiten (niet-echtelijk) het huwelijk geboren.

levendgeborenen Betreffen alle, in Nederland geregistreerde, geboren en die enig teken van leven hebben vertoond, ongeacht de zwangerschapsduur.

levensverwachting Zie onder overlevingstafels.

naturalisatie (verkrijging van het Nederlanderschap door) Verlening van het Nederlanderschap vindt plaats door middel van zelfstandige- of medenaturalisatie. Het Nederlanderschap kan, onder bepaalde voorwaarden, worden verleend aan niet-Nederlanders die daarom verzoeken en meerderjarig zijn (zelfstandige naturalisatie). Medenaturalisatie betreft minderjarige kinderen die delen in de naturalisatie van de ouder(s).

niet-echtelijk Zie onder echtelijk.

niet-westers Zie onder allochtonen.

optie (verkrijging van het Nederlanderschap door) Onder bepaalde voorwaarden kan voor de Nederlandse nationaliteit geopteerd worden.

overledenen Betreft het aantal overledenen onder de geregistreerde bevolking van Nederland.

overlevingstafels Deze geven aan, hoeveel van 100 000 pasgeboren jongens, resp. meisjes de leeftijd van ½, 1½, 2½ jaar, enz. zullen bereiken op basis van de sterfteverhoudingen, die bij de bevolking gedurende een bepaalde periode zijn waargenomen. Tevens kan worden afgelezen hoe oud deze kinderen gemiddeld zullen worden. Bij iedere leeftijd staat in de overlevingstafel de levensverwachting vermeld. Dit geeft het aantal jaren aan dat de desbetreffende groep gemiddeld nog zal leven.

partnerschapsregistratie De registratie (ingevoerd per 1 januari 1998) is mogelijk voor paren van gelijk en van verschillend geslacht. In de meeste opzichten is het geregistreerd partnerschap vergelijkbaar met het huwelijk. Een duidelijk onderscheid tussen het geregistreerd partnerschap en het huwelijk betreft evenwel de relatie tussen de partners en de eventuele kinderen. Als een vrouw die geregistreerd partner is, een kind krijgt, is zij weliswaar automatisch de moeder van haar kind, maar haar mannelijke geregistreerd partner is alleen dan de juridische vader als hij, met toestemming van de moeder, het kind erkent.

perinatale sterfte Dit cijfer omvat de doodgeborenen na een zwangerschap van ten minste 28 weken (overeenkomstig de aanbeveling van de Wereld Gezondheidsorganisatie) en de overledenen binnen 1 week na de geboorte.

positie in het huishouden Zie onder huishoudens.

referentiepersoon De referentiepersoon is een statistische entiteit bedoeld om kenmerken van huishoudens aan te ontleen. Als sprake is van een paar dan wordt de man als referentiepersoon aangeduid. In geval van een paar van gelijk geslacht wordt de oudste van het paar als referentiepersoon aangeduid.

totaal echtscheidingspercentage Geeft het percentage huwelijken aan dat tot echtscheiding zal komen als in de toekomst dezelfde kansen op sterfte en echtscheiding blijven gelden als in het waargenomen kalenderjaar.

totaal vruchtbaarheidscijfer Dit cijfer kan worden opgevat als het gemiddelde aantal kinderen dat een vrouw krijgt of nog zal krijgen als de in het verslagjaar waargenomen leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers gedurende haar hele vruchtbare levensfase zouden gelden.

tweede generatie allochtonen Zie onder allochtonen.

uitzettingen Er vindt een fysieke verwijdering uit Nederland plaats ('verwijdering met de sterke arm').

van echt scheidende personen De betrokken personen die ten tijde van de inschrijving van het bedoelde vonnis in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente als ingezetene zijn ingeschreven.

vergunning voor asiel bepaalde tijd De VVA (Vergunning Voor Asiel) bepaalde tijd is ingevoerd per 1 april 2001. De vergunning wordt voor maximaal drie jaar afgegeven. Deze personen mogen werken op voorwaarde dat hun werkgever beschikt over een daartoe vereiste tewerkstellingsvergunning.

vergunning voor asiel onbepaalde tijd De VVA (Vergunning Voor Asiel) onbepaalde tijd is ingevoerd per 1 april 2001. Deze personen zijn vrij op de arbeidsmarkt (tewerkstellingsvergunning is niet vereist).

vergunning tot verblijf Asielzoekers aan wie een VTV (Vergunning tot Verblijf) werd verleend, werden niet erkend als politiek vluchteling maar werden toegelaten op grond van humanitaire overwegingen. Deze tijdelijke verblijfsvergunning gold voor een periode van maximaal vijf jaar. Vanaf 1 april 2001 wordt zij niet meer verstrekt.

verhuisde personen Hieronder worden verstaan alle verhuisde personen binnen Nederland die leiden tot verandering van gemeente van inschrijving (ook wel binnenlandse migratie genoemd) en verhuisde personen binnen een zelfde gemeente. De veranderingen van gemeente van inschrijving die in verband met grenswijzigingen tussen resp. samenvoeging van gemeenten in de basisadministratie worden geregistreerd, worden niet als verhuizing beschouwd.

vertrek onder toezicht Vertrek van afgewezen asielzoeker op eigen gelegenheid, waarbij – ter controle op het vertrek van de desbetreffende persoon – de reisdocumenten worden gezonden aan de doorlaatpost waarlangs de persoon Nederland zal verlaten.

verweduwende personen Personen die ten tijde van het overlijden van hun partner in de basisadministratie van een Nederlandse gemeente als ingezetene staan ingeschreven.

verwijderde asielzoekers Verwijderingen vinden plaats als blijkt dat een asielzoeker niet (of niet langer) in Nederland mag verblijven, aangezien het verzoek om toelating definitief is afgewezen.

voorwaardelijke vergunning tot verblijf De VVTV (Voorwaardelijke Vergunning tot Verblijf) werd toegekend aan asielzoekers die vooralsnog niet naar hun land konden terugkeren omdat de situatie daar te gevaarlijk werd geacht. Deze verblijfsvergunning gold voor een periode van maximaal drie jaar. Vanaf 1 april 2001 wordt zij niet meer verstrekt.

westers Zie onder allochtonen.

wonend in instelling Zie onder huishoudens.

zuigelingensterfte Dit is de sterfte van kinderen jonger dan 1 jaar (dus voor dat zij hun eerste verjaardag hebben bereikt).

Demografie op het web

StatLine

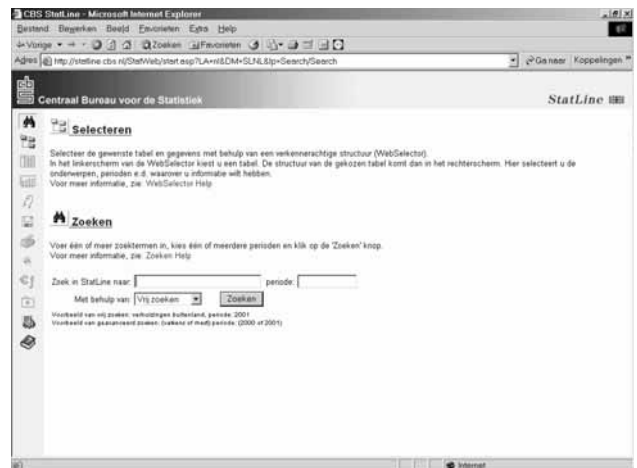
De cijfers van het CBS zijn beschikbaar via internet. Via internet kunt u toegang verkrijgen tot StatLine, de elektronische databank van het CBS. In StatLine vindt u statistische informatie over vele maatschappelijke en economische onderwerpen in de vorm van tabellen en grafieken. Deze resultaten kunt u bekijken, printen of opslaan. Naast de mogelijkheid om te zoeken met trefwoorden, kan met behulp van een Webselector een keuze worden gemaakt uit alle publicaties die zijn opgenomen in StatLine.

Hoe vindt u bevolkingscijfers in StatLine?

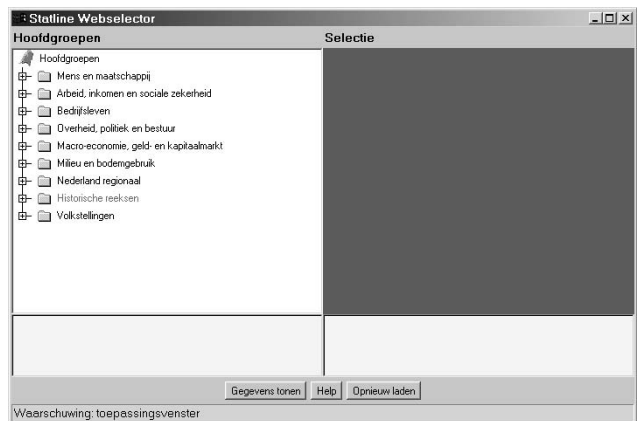
In StatLine zijn veel cijfers over bevolking te vinden. De snelste manier om deze cijfers te vinden, is als volgt. Ga naar de openingspagina van de CBS homepage (www.cbs.nl) en druk op de knop 'StatLine' aan de rechterzijde. U krijgt dan een scherm waarin u een zoekopdracht kunt geven (figuur 1). Als u op 'Selecteren' klikt, krijgt u een scherm met de themastructuur binnen StatLine te zien, de 'StatLine Webselector' (figuur 2).

Binnen de Webselector kunt u via de themastructuur snel gegevens over bevolking opvragen. Door op het plusje voor 'Mens en maatschappij' te klikken, komt u bij 'Bevolking' terecht. Als u vervolgens op het plusje voor 'Bevolking' klikt, krijgt u een lijst met publicaties en submappen (figuur 3). In de submappen vindt u informatie over bijvoorbeeld huishoudens, geboorte en immigratie en emigratie. Ter illustratie is in figuur 3 de publicatie 'Bevolkings; kerncijfers' geselecteerd. In het rechterdeel van de Webselector ziet u vervolgens een overzicht van de onderwerpen in deze publicatie. Hier kunt u door binnen de tabbladen 'Onderwerpen' en 'Perioden' te selecteren uw eigen tabel samenstellen. Als u uw tabel heeft samengesteld, drukt u op 'Gegevens tonen' onderaan het scherm. U krijgt nu de tabel op het scherm te zien. Uiteraard kunt u deze tabel afdrukken of opslaan op schijf. Als u op het pictogram met de diskette ('tabel bewaren') links van de tabel klikt, krijgt u de keuze om de tabel op te slaan in excel-formaat of enig ander formaat. Via het pictogram met de drie mapjes ('tabel selecteren') links van de tabel kunt u terugkeren naar de webselector.

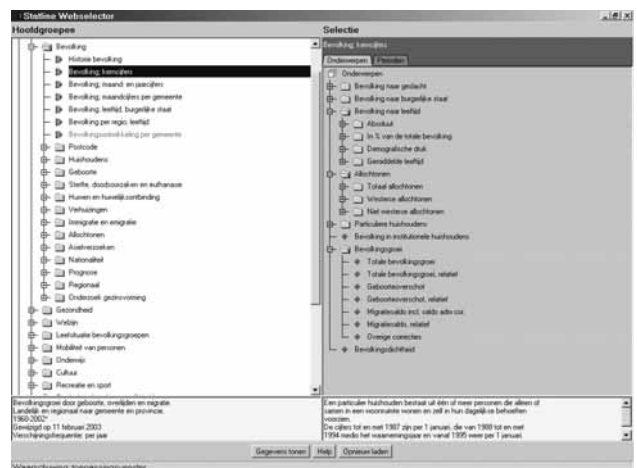
1. Zoeken in StatLine

2. StatLine Webselector

3. Bevolking in StatLine

Inhoudsopgave vanaf 1^e kwartaal 2003

	<i>Kwartaal</i>	<i>Jaar</i>	<i>Pag.</i>
Bevolkingsstructuur en -ontwikkeling			
– Groei Nederlandse bevolking neemt af	I	2003	4
– Demografie van de jeugd, 2002	I	2003	11– 20
– Relatief sterke toename honderdplussers	I	2003	67– 70
– Tempo bevolkingsgroei blijft afnemen	II	2003	4
– Demografie van Nederland, 2003	IV	2003	12– 30
– Administratieve correcties in de bevolkingsstatistieken	V	2003	46– 51
– Laagste bevolkingsgroei in twintig jaar	II	2004	4
– Grootste vertrekoverschot sinds jaren vijftig	III	2004	4
– Bijna 1300 honderdplussers	III	2004	6
– Bevolkingsgroei verder gedaald	IV	2004	4
– Bevolkingsgroei in de EU-25 en in Nederland	IV	2004	9
– Bevolkingsdichtheid	IV	2004	10
– Bevolkingsgroei in 2004 gehalveerd	I	2005	4
Bevolking naar regio			
– Aandeel niet-westerse allochtonen in Amsterdam	I	2004	8
– Ontwikkeling van het aantal gemeenten sinds 1900	I	2004	56– 57
– Top-25 van gemeenten met grote gezinnen	II	2004	7
– Aandeel niet-westerse allochtonen per buurt, Rotterdam	I	2004	12
– Bevolkingsdynamiek in de 4 grote steden	II	2004	59– 68
– Top-10 van gemeenten naar de vier grote niet-westerse herkomstgroeperingen	III	2004	7
– Kinderrijke buurten in Amsterdam en Rotterdam	III	2004	12
– Grote gemeenten groeien het snelst	I	2005	5
– Gemeenten naar geslachtsverhouding onder twintigers	I	2005	6
– Aandeel 65-plussers per buurt, Amsterdam en Rotterdam	I	2005	10
Bevolking naar nationaliteit en geboorteland			
– Allochtonenprognose 2002–2050: bijna twee miljoen niet-westerse allochtonen in 2010	I	2003	34– 41
– Demografie van de Indische Nederlanders, 1930–2001	I	2003	58– 66
– Niet-westerse derde generatie in 2003	III	2003	45– 49
– Schatting aantal niet-westerse allochtonen in de afgelopen dertig jaar	III	2003	50– 53
– Demografie van vijf niet-westerse herkomstgroepen vanaf 1972	III	2003	54– 61
– Herkomst van niet-westerse allochtonen	IV	2003	7
– In Nederland relatief veel personen die in het buitenland zijn geboren	IV	2003	9
– 900 duizend personen met meer dan één nationaliteit	I	2004	7
– Afghanen in Nederland	I	2004	49– 52
– Gemiddelde leeftijd niet-westerse allochtonen neemt toe	II	2004	5
– Een op 18 inwoners heeft dubbele nationaliteit	II	2004	5
– Aandeel niet-westerse allochtonen per buurt, Rotterdam	II	2004	12
– Iraniërs in Nederland	II	2004	54– 58
– Naturalisaties in 2002	II	2004	69– 72
– Kaapverdianen in Nederland	III	2004	85– 89
– Aandeel niet-westerse allochtonen per buurt, Den Haag en Utrecht	IV	2004	11
– Allochtonen aan het werk	IV	2004	75– 84
– Minder autochtone, meer allochtone 20–64-jarigen	I	2005	5
– Voormalig Joegoslaven in Nederland	I	2005	98–103
– Nederland en Polen demografisch vergeleken	I	2005	104–109
Vruchtbaarheid en geboorteregeling			
– Geboorten steeds vaker in nazomer	II	2003	10
– Vruchtbaarheid in Urk het hoogst, in Vaals het laagst	III	2003	7
– Effect van seksevoorkeur op gezinsvorming	IV	2003	44– 45
– Tiernmoeders: recente trends en mogelijke verklaringen	I	2004	13– 22
– Geboorteregeling in 2003	I	2004	23– 27
– Forse groei aantal niet-echtelijke geboorten	II	2004	5
– Top-25 van gemeenten naar aandeel niet-echtelijke geboorten	IV	2004	7
– Seizoensfluctuaties in geboorten: veranderde patronen door planning?	IV	2004	14– 22
– Door omstandigheden vaak geen of één kind	I	2005	42– 45
– Regionale verschillen in vruchtbaarheid: een verklarend model	I	2005	46– 55

Sterfte en doodsoorzaken

– In Nederland relatief weinig verkeersdoden	II	2003	9
– Sterfte aan dementie	II	2003	24–28
– Medische beslissingen rond het levenseinde in 2001	II	2003	29–32
– In Nederland relatief weinig zelfmoorden	III	2003	9
– Zelfdoding in de afgelopen eeuw	III	2003	10
– Sterftekansen en doodsoorzaken van niet-westerse allochtonen	III	2003	12–27
– Doodsoorzaken op hoge leeftijd	III	2003	28–29
– Drugsgerelateerde sterfte	III	2003	30–32
– Moord en doodslag 1997–2001	III	2003	33–35
– Geschiedenis van de Nederlandse doodsoorzakenstatistiek	III	2003	36–37
– Sterfte aan kanker in 1952 en 2002	IV	2003	10
– Verschillen in zuigelingensterfte	I	2004	10
– Trends in doodsoorzaken, 1970–2002	I	2004	34–39
– Recente ontwikkelingen rond zelfdoding in Nederland	I	2004	40–48
– Meer crematies dan begrafenissen	II	2004	5
– Aantal verkeersdoden stijgt licht in 2003	II	2004	6
– Sterfte door hart- en vaatziekten	II	2004	10
– Moord en doodslag in Nederland, 1992–2001	II	2004	24–32
– Depressie, hartziekte en sterfte bij ouderen	II	2004	33–35
– Ontwikkelingen rond de perinatale sterfte in Nederland	III	2004	15–31
– Ontwikkelingen in alcoholgerelateerde sterfte in Nederland	III	2004	32–39
– Sterftetrends onder ouderen in zeven Europese landen van 1950–1999	III	2004	40–51
– Crimineel leven: vroeg en niet-natuurlijk sterven	III	2004	52–59
– Analyse van doodsoorzaken op basis van overlevingstafeltechnieken, 1970–2003	IV	2004	23–36
– Dodelijke ongevallen in de privésfeer	IV	2004	37–42
– Longkankersterfte bij mannen blijft hoger	I	2005	5
– Minder sterfte door mildere temperaturen en uitblijven griep	I	2005	5
– Sterfte aan longkanker per 100 duizend inwoners, 2002–2003	I	2005	7
– Sterfterisico en welstand	I	2005	9
– Trends in moord en doodslag 1911–2002	I	2005	56–63
– Sterfte aan diabetes	I	2005	64–68

Migratie en verhuizingen

– Asielverzoeken: veel minder in Nederland, stabiel in EU	I	2003	9
– Een derde van de immigranten binnen zes jaar weer vertrokken	I	2003	45–48
– Ontwikkelingen in de volgmigratie van asielmigranten	II	2003	13–19
– Arbeidsmigranten en hun gezinnen	II	2003	20–23
– Minder immigranten dan emigranten	III	2003	4
– Herkomst van niet-westerse allochtonen	IV	2003	7
– Regionale vestigingspatronen van immigranten, 1988–2002	IV	2003	38–43
– Oudkomers en tweede generatie allochtonen	I	2004	53–55
– Minder immigranten	II	2004	5
– Afname asielaanvragen	II	2004	9
– Migranten: wie komen, wie gaan terug en wie laten hun gezin overkomen?	II	2004	36–42
– Immigratie uit Europese Unie hangt samen met conjunctuur	II	2004	43–44
– Immigranten op de arbeidsmarkt	II	2004	45–53
– Helpt Nederlandse emigranten keert weer terug	IV	2004	43–45
– Verhuizingen en huishoudensveranderingen in Nederland: verschillen tussen COROP-regio's	I	2005	84–89

Huwelijkssluiting, relatievorming en -ontbinding

– Echtscheidingskansen van allochtonen: berekeningsmethode	I	2003	49–53
– Echtscheidingskansen van allochtonen: specifieke groepen	I	2003	54–57
– Flitsscheidingen in 2002	II	2003	11–12
– Allochtone huwelijken	II	2003	33–36
– Echtscheidingskansen van allochtonen: huwelijkscohorten 1991–2000	IV	2003	35–37
– Uitsstel van samenwonen	I	2004	28–29
– Echtscheidingenkansen van allochtonen met of zonder kinderen	I	2004	30–33
– Steeds later in het huwelijk	II	2004	5
– Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw	II	2004	19–23
– Bijna 400 duizend personen kiezen voor een lat-relatie	III	2004	60–63
– Bijna 5 duizend flitsscheidingen in 2003	III	2004	64–66
– Financiële gevolgen van de beëindiging van ongehuwd samenwonen voor man en vrouw	III	2004	67–74
– Trends in samenwonen en trouwen	IV	2004	46–60
– Financiële gevolgen van echtscheiding op de lange termijn	IV	2004	85–89
– Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk in de EU-lidstaten	I	2005	8
– Arbeidsparticipatie van vrouwen rond de echtscheiding	I	2005	90–97

Huishoudens en gezinnen

– Huishoudensontwikkelingen bij allochtonen	II	2003	37– 44
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar type en grootte	II	2003	54– 58
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar huishoudenspositie	II	2003	59– 65
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar burgerlijke staat	II	2003	66– 74
– Demografische levensloop van jongeren na het uit huis gaan	III	2003	38– 44
– Demografie van gezinnen	IV	2003	31– 34
– Top-25 van gemeenten met grote gezinnen	II	2004	7
– Empty nest-moeders	II	2004	14– 18
– Het gezinsdal: verandering van koopkracht na het krijgen van kinderen	IV	2004	61– 67
– De Virtuele Volkstelling 2001: gezin en werk	IV	2004	68– 74
– Bevolkingsaantal instellingen en tehuizen daalt verder	IV	2004	90– 91
– Verhuizingen en huishoudensveranderingen in Nederland: verschillen tussen COROP-regio's	I	2005	84– 89

Prognoses en scenario's

– Bevolkingsprognose 2002–2050: anderhalf miljoen inwoners erbij	I	2003	21– 26
– Bevolkingsprognose 2002–2050: veronderstellingen	I	2003	27– 33
– Allochtonenprognose 2002–2050: bijna twee miljoen niet-westerse allochtonen in 2010	I	2003	34– 41
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar type en grootte	II	2003	54– 58
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar huishoudenspositie	II	2003	59– 65
– Huishoudensprognose 2002–2050: ontwikkelingen naar burgerlijke staat	II	2003	66– 74
– Bevolkingsprognose 2003–2009: tragere bevolkingsgroei	I	2004	58– 65
– Bevolkingsscenario's voor Nederland	I	2004	66– 76
– Lange-termijn allochtonenscenario's voor Nederland	I	2004	77– 82
– Enkele demografische en economische scenario's doorgelicht	I	2004	83– 88
– Bevolkingsprognose 2004–2050: maximaal 17 miljoen inwoners	I	2005	13– 18
– Bevolkingsprognose 2004–2050: veronderstellingen	I	2005	19– 23
– Prognose van emigratie op basis van een retournemigratiemodel	I	2005	24– 31
– Allochtonenprognose 2004–2050: belangrijkste uitkomsten	I	2005	32– 41

Internationaal

– Asielverzoeken: veel minder in Nederland, stabiel in EU	I	2003	9
– In Nederland relatief weinig verkeersdoden	II	2003	9
– In Nederland relatief weinig zelfmoorden	III	2003	9
– In Nederland relatief veel personen die in het buitenland zijn geboren	IV	2003	9
– Verschillen in zuigelingensterfte, 1960–2001	I	2004	10
– Eenoudergezinnen in EU 9 procent van alle huishoudens met kinderen	III	2004	9
– Minder asielzoekers in de Europese Unie	III	2004	80– 84

Overig

– Veel uitkeringen onder niet-westerse allochtonen	I	2003	42– 44
– Doorstroom niet-westerse allochtone scholieren naar vervolgonderwijs	II	2003	45– 49
– Niet-westerse allochtonen in het voltijd hoger onderwijs	II	2003	50– 53
– Steeds vaker twee werkende ouders in gezinnen met jonge kinderen	III	2003	6
– Afbakenen van moeilijk waarneembare bevolkingsgroepen	III	2003	62– 68
– Provincie Utrecht telt relatief meeste hoogopgeleiden	IV	2003	6
– Het effect van non-respons onder allochtonen	IV	2003	52– 57
– Zorg voor hulpbehoevende ouders	III	2004	75– 79
– Werk en uitkering van Turkse en Marokkaanse immigranten	III	2004	90– 96
– Ziekenhuisopnamen naar herkomstgroepering en diagnose, 1995–2001	III	2004	97–121
– Respons van eerste generatie allochtonen in het POLS	IV	2004	92– 97
– Leefstijl- en risicofactoren voor hart- en vaatziekten bij jongeren	I	2005	69– 83

Andere CBS-publicaties

Statistisch Jaarboek

Dit boek bevat cijfers over alle aspecten van de Nederlandse samenleving: bevolking, inkomen, economie, prijzen, financiële markten, milieu en vele andere onderwerpen. Het verschijnt jaarlijks in januari.

Jaarlijks, 529 blz., € 25,75, incl. cd-rom.

ISSN 0924-2686. Kengetal A-26.

Statistisch bulletin

Het Statistisch bulletin verschijnt wekelijks met de meest recente uitkomsten van alle statistische onderzoeken van het CBS.

www.cbs.nl

ISSN 0166-9680.

De Nederlandse Economie

Met deze publicatie beoogt het CBS op prettig leesbare wijze een breed en samenhangend overzicht te geven van de economie in Nederland. Behalve financieel-economische ontwikkelingen komen ook de arbeidsmarkt, bevolking, welzijn, milieu en regionale onderwerpen aan de orde.

Door Nederland te spiegelen aan het buitenland, wordt bovendien de internationale positie van ons land belicht.

Jaarlijks ca. 350 blz., € 15,00.

ISBN 903573215 4. Kengetal P-19.

Kennis en economie 2003

Kennis wordt tegenwoordig als de vierde productiefactor gezien naast de traditionele factoren: land, arbeid en kapitaal. In de publicatie Kennis en economie 2001 staan de uitkomsten van de R&D-enquête over 1999 centraal. Naast de vergelijking met Nederlandse gegevens van voorgaande jaren, worden de uitkomsten ook in een internationaal perspectief geplaatst: de cijfers van andere landen binnen de EU en de OESO worden hier ook gepresenteerd.

Jaarlijks, 240 blz., € 30,00.

ISSN 9035729758 4. Kengetal K-300.

De digitale economie 2003

Deze nieuwe CBS-publicatie beschrijft de omvang en groei van de binnenlandse ICT-sector. Voorts wordt aandacht besteed aan het gebruik van internet door huishoudens en aan de activiteiten door het Nederlandse bedrijfsleven op internet en andere elektronische netwerken. Daarnaast worden genoemde ontwikkelingen in Nederland vergeleken met die in de ons omringende landen.

Jaarlijks, 219 blz., € 16,15.

ISBN 903573020 9. Kengetal P-34.

Nationale Rekeningen

Deze publicatie geeft een compleet overzicht van de stand en de ontwikkeling van onze economie. Bevat gedetailleerde gegevens over de bedrijfstakken, over groepen producten en over ondernemingen, huishoudens en de overheid.

Jaarlijks ca. 300 blz., € 43,60.

ISBN 903572708 8. Kengetal P-2.

De Nederlandse conjunctuur

Met de in 2000 opgestarte publicatie De Nederlandse conjunctuur wordt de basis van de vele CBS-conjunctuurgegevens een gedetailleerd, samenhangend overzicht gegeven van de recente ontwikkelingen in de Nederlandse economie. De samenhang wordt onder andere bereikt door het gebruik van de uitkomsten van de Kwartaalrekeningen, die een systematische beschrijving van de economie geven.

Kwartaal, € 47,45 per jaar.

ISSN 1566-3191. Kengetal P-104.

Teletekst

Conjunctuurinformatie en de meest recente CBS-persberichten staan op pagina 506 en 507 van NOS-Teletekst.

Internet

De CBS-website is te bereiken via <http://www.cbs.nl>. De site bevat statistische kerncijfers over de Nederlandse samenleving. Actuele statistische uitkomsten staan in persberichten die kunnen worden gedownload.

StatLine

StatLine is de gratis elektronische centrale databank van het CBS. In StatLine vindt u statistische informatie in de vorm van tabellen, teksten en grafieken. Alle resultaten kunt u bekijken, printen of exporteren. StatLine bevat tevens tijdreeksen over vele maatschappelijke en economische onderwerpen, over de regio en de conjunctuur. U kunt StatLine vinden op onze website:

<http://www.cbs.nl/> of direct via: <http://statline.cbs.nl/>.

De publicaties van het CBS kunnen besteld worden bij de bestelservice van het CBS te Heerlen, fax (045) 570 62 68 of e-mail verkoop@cbs.nl of via de boekhandel.

Alle publicaties zijn ter inzage of kunnen in bruikleen worden verkregen bij de bibliotheek van ons Bureau in beide vestigingen. Tevens is in beide vestigingen een boekwinkel waar alle publicaties tegen contante betaling kunnen worden gekocht.

Richtlijnen voor auteurs

Voor publicatie in *Bevolkingstrends* komen artikelen en korte bijdragen in aanmerking die betrekking hebben op de demografie van Nederland. Ook onderzoek naar variabelen die de demografische ontwikkelingen en ruimtelijke verschillen in bevolkingskenmerken beïnvloeden, zoals onderwijs en gezondheid, kunnen in *Bevolkingstrends* worden opgenomen. Gezien de onafhankelijke en objectieve opstelling van het Centraal Bureau voor de Statistiek, dienen de bijdragen vrij te zijn van subjectieve interpretaties en beleidsaanbevelingen.

Voor nadere informatie over de mogelijkheid tot plaatsing van externe bijdragen en voor richtlijnen met betrekking tot de kopij kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur: Joop Garssen, e-mail: Bevolkingstrends@cbs.nl.